

Mäetagused | 95

Aeg – raamat – lugeja

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna
rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused | 95

Aeg – raamat – lugeja

(vaata ka: <https://folklore.ee/tagused>)

Peatoimetaja
Mare Kõiva

Külalistoiimetaja
Merike Kiipus

EKM Teaduskirjastus
Tartu 2026

Peatoimetaja: Mare Kõiva

Külalistoiimetaja: Merike Kiipus

Kaastoimetajad: Katre Kikas ja Asta Niinemets

Veebitoiimetaja ja -kujundaja: Ilona Kolossova

Uudised: Asta Niinemets

Inglisekeelsed kokkuvõtted: Tiina Kirss

Kujundus: Matis Karu

Küljendus, meediatoimetaja: Diana Kahre

Toimetuskolleegium 2021–2026: Juri Berezkin (Peterburi Etnograafainstituut, Venemaa), Meelis Friedental (Tartu Ülikool, Eesti), Tõnno Jonuks (Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, Eesti), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala-Harvilahti (Turu Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (vabakutseline uurija, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Piret Paal (Tartu Ülikool, Eesti), Péter Pomozi (Ungari Uuringute Instituut, Budapest, Ungari), Urmas Sutrop (Tartu Ülikool, Eesti), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Aimar Ventsel (Tartu Ülikool, Eesti)

Väljaande valmimine on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi projektiga EKM 8-2/20/3. Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus, DOAJ

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu

tel +372 737 7740, +372 737 7709

e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406-992X (trükis)

ISSN 1406-9938 (veebis)

DOI: 10.7592/MT2026.95

© Eesti Kirjandusmuuseum

© MTÜ Eesti Folkloori Instituut

© Autorid

© Kujundus Matis Karu

© 2026. See ajakiri on litsentseeritud vastavalt CC BY 4.0. Litsentsi koopia vaatamiseks külastage <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Sisukord

Raamat ja lugeja	5
-------------------------	----------

Tiit Hennoste

1525. aasta Liivimaa keeltes trükised Euroopa raamatuloolisel taustal	25
--	-----------

Kaspar Kolk

Masingu lugemismasin	55
-----------------------------	-----------

Aivar Põldvee

Mihkel Jürgens ja Juhan Kangur – kaks 19. sajandi suurt eesti raamatusõpra	77
---	-----------

Ave Pill

Lugemise jälgi rahvaluuletekstides	97
---	-----------

Kärri Toomeos-Orglaan, Liina Saarlo

„Tuhat tänu saadetud raamatute eest!": Matthias Johann Eiseni kaastööliste kirjad kui raamatuloo allikad	119
---	------------

Katre Kikas

Kirjastus Loodus lugejaid peibutamas	139
---	------------

Ilmar Vaaro

TOIMETUSE VALIKUST

Aja kultuurilised käsitlused ja vaade katastroofimõtlemisele	155
---	------------

Laurent Sébastien Fournier

HUM häkaton 2026: loovad lahendused kultuuripärandi kasutamiseks ja vahendamiseks	167
--	------------

Kaisa Langer

MEIST ENDIST

Marid ja mari kogukond Eestis	177
--------------------------------------	------------

Ljudmila Jamurzina

PALJU ÕNNE!

Urmas Sutrop 70	189
------------------------	------------

Mare Kõiva

UUDISED

Eesti Rahvaluule Arhiivi kaas- ja koostöödest 2025. aastal	192
---	------------

Risto Järv, Kadri Tamm, Kadri Vider

Noppeid humanitaarteaduste aastakonverentsilt	205
--	------------

Mare Kõiva

Rahvakunst tänapäevas – praktikad ja väljakutsed	207
---	------------

László Koppány Csáji

Kroonika	210
-----------------	------------

News in Brief	228
----------------------	------------

Kaastöö	229
----------------	------------

Raamat ja lugeja

TIIT HENNOSTE

Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi
suulise kõne ja vestlusanalüüsi teadur
tiit.hennoste@ut.ee

Teesid: Kirjanduse põhirollid jagunevad kolmeks (kirjandus õpetuse, meelelahutuse ja kirjanduse enda pärast) ning suhted võimuga viieks (ükskõiksus, koostöö, kollaboratsioon, vastupanu ja säilenõtkuse toetamine). Artiklis väidan, et lugejate ja lugemise rollid ning suhted võimuga on käsitletavad samades terminites. Seejärel vaatan eesti kirjanduse tegemise ja lugemise rollide ning võimusuhte muutumisi varasest ajast tänapäevani. Toon välja kuus perioodi (varane kirjandus Noor-Eestini, Noor-Eestist Pätsi ajani, Pätsi aeg, Stalini aeg, hilisem nõukogude aeg, kaasaeg) ja nende erijooned. Eraldi toon välja uued kirjanduse ja lugemise tulevikku mõjutavad võimud: inglise keele, AI ja audioraamatu. Lõpuks esitan lugemise ühiskonnakihte ühendava ja eraldava rolli ning kirjanduse sidusust toetava ja katkestusele kaasa aitava töö.

Märksõnad: eestikeelne raamat, kirjanduse ja lugemise rollid, kirjanduse ja lugemises suhe võimuga

SISSEJUHATUS

Kirjanduse võib selle põhirolli järgi jagada kõige laiemalt kolmeks: kirjandus õpetuse, meelelahutuse ja kirjanduse enda pärast. Juba Quintus Horatius Flaccus annab „Ars poetica“ aastast 19 eKr teada kaks kirjanduse tuumrolli, Jaan Bergmanni 1878. aasta tõlkes (Bergmann 1984: 28): „Lõbudust luua on tööks ning õpetust jagada luuldel.“ See arusaam valitses Euroopas 19. sajandini, mil ilukirjandus defineeriti mitmeti ringi. Siinse teema seisukohast on vaja esile tuua kaks olulist muutust.

Esiteks kujunes „lõbudusekirjandus“ omaette suunaks, mida on nimetatud ka žanrikirjanduseks, meelelahutuskirjanduseks, kommertskirjanduseks. Seda kannavad ennekõike romaanid ning suuna klassikasse kuuluvad paljud 19. sajandi suurtööd, eesotsas tänini ülipopulaarsete Alexandre Dumas' musketärilugudega. Teise uue arusaama sõnastas prantsuse kriitik ja kirjanik Theophile Gautier (2024: 88) oma romaani „Preili de Maupin“ eessõnas aastal 1835 mõnitades kirjandusest kasu ehk õpetust otsivaid kriitikuid: „Tõeliselt kaunis on vaid see, millest ei ole mingit kasu; kõik kasulik on inetu [...]

Kõige kasulikum koht majas on peldik.“ Sellest saab alguse arusaam, mida kannab fraas *kunst kunsti pärast* ehk keskendumine kirjandusele endale. Seda lähenemist väljendab kõige tugevamalt 19. sajandi teise poole luule (Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Arthur Rimbaud jpt), harva ka proosa (nt Joris-Karl Huysmans, Oscar Wilde) (vt pikemalt Hennoste 2016: 64–91).

Kokku sai triaad, mida ma nimetan järgnevalt kirjandus kui õpetus, meelelahutus ja kunst. Õpetuse all ei ole mõeldud mitte praktiliste teadmiste või info jagamist (millega tegelevad kümned mittekirjanduslikud tekstiliigid kooliõpikutest leheudisteni), vaid ennekõike n-ö eluõpetust, filosoofiat, vastuste otsimist küsimustele, kuidas on õige selles maailmas elada, mis pakub lootust ja mis lohutust, millised peavad või ei pea olema inimese väärtused jne. Aga sama sildi alla mahuvad ka näiteks poliitilised, usulised, moraalfilosoofilised või ideoloogilised teosed. Sellisena on õpetuskirjandus paralleelne eetikaõpetuse, poliitilise ideoloogia ja usuliste tekstidega. Samas, kui näiteks piibel ja kirikuised õpetavad, kuidas elada kristluses, siis kirjandusel on palju võimalusi, alates Kristuse õpetusest, üldinimlikust armastuse ja headuse ülendamisest, kuni ideoloogiateni, mis on Kristuse arusaamadele lausa vastupidised. Meelelahutamiseks kujuneb osalt 19., osalt 20. sajandil välja palju romaanide alaliike, mida võetakse kokku žanrikirjanduse mõiste alla: kriminaalromaan, seiklusromaan, armastusromaan, indiaaniromaan, spiooniromaan, fantaasiaromaan, õudusromaan. See moodustab suurema osa meelelahutuskirjandusest. Omaette seisab huumor, mis võib esineda igasuguses teoses, aga see võib olla ka meelelahutusteose tuumaks. Ja kirjandus kirjanduse pärast ei tähenda mitte ilusat keelt või seda, et ainult see kirjanduse variant on kunst, vaid arusaama, et kirjandus on iseseisev nähtus, mitte usu, moraali, poliitika, ideoloogia jne teener või asendaja. Ühtlasi viitab see, et kirjanduses on keskne vorm, kuna just see on talle eriomane. On autorid ja teosed, mis kannavad tugevalt ühte rolli, aga nende kõrval teosed, millest leiab kõiki kolme, tähtis on see, mille autor tõstab esiplaanile ja mis jääb tagaplaanile.²

Kirjanduse rollid on sõnastatud kirjaniku vabadusena. Samas, kogu kirja sõna, sealhulgas ilukirjanduse ajalugu raamib suhe võimuga. Võim on mitmeti tõlgendatud mõiste, mille alla mahutatakse nii positsioonist tulenev võim alluvate üle (ennekõike poliitiline võim), kui ka ekspertide teadmistest või inimeste karismast tulenev võim ehk pigem mõju. Teises lähenemises võib võim olla poliitiline, majanduslik, ideoloogiline, rahvuslik, sooline, ealine, esteetiline jne. Kolmandat pidi võib võim võib olla avalik või varjatud, otsene või kaudne. Jne.

Siinse teema jaoks on oluline riigivõim, mis võib suhtuda kirjandusse üksiköikselt, aga võib olla ka selle aktiivne mõjutaja, keelates endale ideoloogiliselt sobimatute teoste avaldamist, hävitades ilmunud raamatuid või korjates neid müügilt või raamatukogudest, kontrollides tiraaže, suunates kirjanduse sisu, vormi ja rolli ühiskonnas oma käskude ja juhistega. 20. sajandi kõige

tuntumad sellised võimud on Stalini ja Hitleri aja totalitarismid, mis nõudsid kirjanduselt kindlat ideoloogiat ja õpetust ning hävitasid või keelasid sellega sobimatuid raamatuid. Eraldi väljatoomist vajav kirjandusvõim on kool, mis toimib nii totalitaarses–autoritaarses kui demokraatlikus ühiskonnas. Kooli kaudu viiakse inimestesse mh arusaamad kirjandusest laiemalt, kitsamalt oma kirjanduse ajaloost ja kaanonist ning õpetatakse lapsi lugema kindlatel viisidel.

Kirjandusepoolne suhe võimuga võib samuti olla ükskõikne, aga kirjandus võib ennast ka võimuga aktiivselt suhestada (vt Hennoste 2022: 251–275; 2026).³ Selline kirjandus võib võimu survele alluda, teha sellega koostööd, mis võib olla teadlik–(vaba)tahtlik või tahtmatu–sunnitud. Koostöö alus võib olla ideoloogiline, aga koostöö võib toimuda ka nt totalitaarses ühiskonnas ellujäämise nimel või lihtsalt mugava elu huvides. Sellise koostöö eriliik on kollaboratsioon, mille all on ennekõike mõistetud koostööd okupantidega sõja ajal, aga ka laiemalt koostööd okupeeriva võimuga.

Koostöö ja kollaboratsiooni kõrval võib kirjandus avaldada võimule vastupanu või toetada kultuuri säilenõtkust. Vastupanu idee põhineb arusaamal, et võim avaldab survet ning vastupanu tuum peitub võimule vastandumises ja autoritaarsusevastastes tegudes (nt Hollander & Einwohner 2004; Hennoste 2022: 251–252; 2026). Samas on vastupanul kaks palet: keeldumine ja innovatsioon. Keeldumine võib väljenduda kirjaniku vaikimises, aga ka teostes, mis astuvad võimule vastu, olgu otseselt või varjatult (vihjete, metafooride jms kaudu). Innovatsioonilise vastupanu ilunäide on avangard, mille uuendused on oma olemuselt vastupanulikud, vaidlustades kultuuriliste, sotsiaalsete või poliitiliste normide *status quo*'d.

Säilenõtkus (vaimne vastupidavus, resilientsus) on mõiste, mida on tõlgendanud mitmel viisil (vt nt Dousset & Nayral 2018). Kui vastupanu seostatakse peamiselt üksikisikute ja rühmade tegevusega olemasoleva süsteemi vastu, siis säilenõtkus on pigem üldise taseme mõiste: süsteemide (sealhulgas kultuuri ja kirjanduse) võime reageerida väljakutsetele, õppida katastroofidest ning üle elada ohte ja kriise, vajadusel paindudes, et selle juures säilitada süsteemi tuum, olulisimad väärtused. Kui vastupanu esitab väljakutse aktiivsele võimusesteemile, siis säilenõtkus tagab, et kultuur–kirjandus selle vastupanu tõttu ei hävine. (Hennoste 2026)

Need mõisted olid sõnastatud üldiselt kirjanduse ja kirjanike tegevuse kaudu. Järgnevalt vaatan samades terminites eesti kirjandust ja ennekõike lugemist. Selleks toon uuendusena sisse samades terminites kolm lugemise rolli: lugemine õpetuse, meelelahutuse ja kirjanduse enda pärast, ning viis lugemisviisi, mida iseloomustavad suhetes võimuga ükskõiksus, koostöö, kollaboratsioonism, vastupanu ja säilenõtkus.

EESTI KIRJANDUS JA LUGEMINE: KUS ME OLIME?

Selles osas vaatan eesti kirjanduse rolle ja suhteid võimuga linnulennult algusest kuni 1990. aastateni. Alguses annan pildi kirjanduse tegemise, seejärel lugemise poolelt.

Kirjanduse rollid ja suhe võimuga

Eestikeelne trükitud raamat saab alguse aastal 1525 ja see on ajastule omaselt luterlik tekstikogum. Selle hävitamise kirjelduses on jutt kolmest keelest (*Missas in vulgari Livonico, Lettico et Estonico*). Tolle aja nn Vana-Liivimaa haaras üldjoontes praeguse Eesti ja Läti ala ja pole päris selge, kas *Estonico* tähendab siin põhjaeesti (praeguses mõttes eesti) või lõunaeesti keelt. Järgneva raamatuaja võime jagada mitmeti. Alguses oli tekstide tilkumise aeg, mille keskmes seisis tekst kui Jumala Sõna. Suurem pööre kirjasõna ilmumises algas 18. sajandi lõpus ja lõppes 19. sajandi teisel poolel. Esmalt laienes 18. sajandi lõpust raamatute ring, ilmusid ka esimesed, ennekõike tõlgitud või mugandatud kirjandustekstid ning aegamisi taandus jumalasõna ilmaliku raamatu ees. Teisalt muutus kirjanduse tilkumine 19. sajandi teisel poolel pidevaks vooluks. Kolmandast servast algatasid rahvuslikud äratajad eesotsas Johann Voldemar Jannseni, Lydia Koidula, Carl Robert Jakobsoni, Jakob Hurda jt eesti rahvuse kui uue ühtsuse kujundamise ja vaimult suureks saamise projekti, mille loomise keskmeks oli kirjasõna, sealhulgas ilukirjandus.

Selle perioodi kirjasõna, nii usukirjanduse kui ilukirjanduse tuum oli elamise õpetus. Kirjanduses võtab selle hästi kokku Otto Reinhold von Holtzi lendlauseks saanud pealkiri „Jut on se Koroke, õppetus on se Iwwa“ (1817). Aga õpetuslikud ideaalid olid ka rahvusliku äratuskirjanduse kese ning sama rolli sõnastas Juhan Liiv vaidluses Eduard Vildega veel Holtzist 70 aastat hiljem, anno 1887 (Liiv 1984: 24):

Iga kunst, olgu ta realiline ehk paleusline, on inimeste seltskonnas selleks soovitatud, et sellega midagi kätte saada, nimelt headust ülendada ja halbdust maha suruda. [...] ta püiab aja ja inimese vigasid parandada, kuna ta neile paremat kätte näitab.

Estetismi ja kirjanduse kui kunsti tõstis teadupärast oluliseks alles Noor-Eesti, eeskätt alates oma kolmandast albumist aastal 1909, hakates kuulutama modernset haritlaskirjandust (vt Hennoste 2016: 104–165). Ajas edasi liikudes leiame kuni 1990. aastateni pideva vaidluse kirjanduse eluõpetusliku rolli ja sõltumatuse, eetika ja esteetika (ehk elu ja ilo) vahel, kusjuures kesksena püsis läbi aja eluõpetus (vt selle kohta mitmeid artikleid raamatus Hennoste 2022). Muutusi eeskätt ideaalid, liikudes kasvõi „Tõe ja õiguse I“ tööeetosest üle stalinistliku kommunismiihaluse „Keisri hullu“ valusate kompromissiküsimusteni. Ilo ehk estetism ning sellega seotud modernism ja avangard

elasid põhisuuna kõrval, püsides Noor-Eesti estetismi järel kõrgel üle Siuru, futurismi, ekspressionismi ja Tarapita kuni arbujateni, kadudes olematusesse Stalini aja repressioonides ja tulles 1960. aastate keskel Alliksaare, Paul-Eeriku, Undi, Valtoni jt abil tagasi, et jääda.

Samas, euroopaliku žanrikirjanduse pidevat voolu ei sündinud eesti kirjanduses üldse. Võib leida mõne kriminaalse loo noorelt Vildelt ja sõjaeelse vabariigi ajal vähetuntud nimedelt. Ulmekirjanikud on arvanud omade hulka isegi Tuglase novelle, kuid päris ulme jäi üksikvälgatusteks ja sedagi alles 1970. aastatest alates. Huumorikirjandus oli harv nähtus, süsteemsemalt pakkus seda noor nalja-Vilde, aga tallegi jäi see aeg ajutiseks, hiljem leiab samuti üksikuid autoreid (Jüri Tuulik jt). Üldiselt elas huumor ajalehtede vestetes, mida päris kirjanduseks ei peetud (Luts välja arvatud). Ainus meelelahutuse suunas viitav laiem nähtus võiks olla ennekõike inimeste eraelule, abielule ja armastusele keskendunud olmekirjandus, mille tippaeg jääb umbes aastaisse 1975–1985, ja mis jäi nii ametliku ideoloogia kui kirjandusautoriteetide jaoks negatiivseks mõisteks (vt uuemat lugemisviisi Ross 2017). Samas võib selle mõiste alla paigutada ka hulga varasemat nn jutukirjandust, mis ei tõusnud eluolu kirjeldusest eluõpetuslikule tasemele.

Riigivõimu ja kirjanduse suhted on olnud vahelduvad ja kohati ka heitlikud. Vene tsaarivõim keelas 1880. aastate lõpus rahvusromantilise ajalookirjanduse eesotsas Eduard Bornhöhe ja Andres Saaliga, aga laiemalt ta kirjandust kuigi-võrd ei suunanud. Suunajaks olid rahvuslikud tegelased, kes esindasid ennekõike mõjuvõimu. Demokraatlik Eesti vabariik andis 1920. aastatel kirjandusele vabaduse, kuigi mõnigi poliitik süüdistas modernseid kirjanikke „haiglates erootikas“ ja „lendavate sigade“ tootmises (Hennoste 2016: 302). Tugevamad soovitusel ja osalt ka nõuded kehtestas Pätsi aja autoritaarne võim, mis rõhutas kirjanduse rahvuslik-ideoloogilist külge. Konkreetsemalt pidi kirjandus olema rahva elu üles ehitav ja kasvatav, edendama riiklust, tõstma esile kodurahu ja rahvusterviklikkust (Hennoste 2022: 144–167). See ideoloogia lähtus arusaamast, mille järgi võim toetab vaimu (sealhulgas rahaliselt) ning tal on õigus vaimu juhtida ja nõuda toetuse eest vastutasu. Samas ei keelanud Päts ja tema kultuuriametnikud ei meelelahutust ega kirjandust kirjanduse pärast. Meelelahutus valitses nii kirjastuste odavates raamatusarjades kui veel enam ajalehtede joone all (tõsi, valdavalt tõlketeostes), estetismi tollane variant elas kasvõi arbujate luules.

Järgnev Nõukogude võim tõstis ideoloogilise õpetuse veel kõrgemale kohale, eraldades sealjuures teravalt õiged ja valed autorid-teosed. Õigele poolele jäi marksism-leninism-stalinism ja inimeste kommunistlik kasvatamine kirjanduse abil, kõik muu sai vale sildi. Aga see aeg jaguneb vähemalt kaheks. Stalini aja ideoloogid tõstsid õpetava-ideoloogilise kirjanduse ainutähtsaks, meelelahutus oli kolmandajärguline asi ja kirjandus kirjanduse pärast mustasajaline saast. Stalini järel anti veidi vabadust juurde ning 1960. aastate teisest poolest tuli eesti (aga mitte kogu Nõukogude Liidu) kirjandusse 20. sajandi modernism

ja uusavangard, mille hoog kestis kuni 1972. aastani (Alliksaare, Valtoni, Undi, Ehini, Johnny B, Üdi jt tööd). Meelelahutus hakkas tulema tõlgetena juba 1955, kui alustas ametlikult noorsoole suunatud sari „Seiklusjutte maalt ja merelt“ ja jõudis tippu 1973. aastal alustanud ja paljusid moodsa žanrikirjanduse suurnimesid pakkuva „Mirabiliaga“. Aga omakeelset žanrikirjandust välja ei kujunenud.

Kirjandus omalt poolt suhestas ennast võimuga eri viisidel. Romantiline ja realistlik 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse kirjandus oli sageli võimu vastu (nt Eduard Bornhöhe, Eduard Vilde), aga see oli saks(las)te võim, mitte Vene riigivõim. Selle vastu püüdis astuda väikene kõrvalharu, sajandialguse proletaarne kirjandus. Nooreestilik kirjandus distantseeris ennast võimust ja poliitikast. Gustav Suits kuulutas juba 1905. aastal, et luuletaja ei pea esindama kirjanduses eri ideoloogiaid või klasse vaid olema luuletaja, „...kes võitlejatele ikka ja uuesti seda peab meelde tuletama, et inimene mitte üksi leivast ei ela“ (Suits 1905: 8). Vabariigi aeg algas kirjanduse terava võimuvastasusega, mida kandis ennekõike avangardistlik ekspressionism ja mis tipnes Tarapita rühma tegevuse ja manifestiga (Hennoste 2016: 283jj). Pätsi aeg jagas kirjanikud leeridesse. Ühele poole jäid kirjanduse sõltumatuse pooldajad nagu Tuglas, Semper või Hindrey, teisele poole rahvusläheduse kuulutajad eesotsas Visnapuuga, kelle jaoks kirjaniku ülesanne on rahvast teenida, tehes selleks koostööd võimuga ning kujundades lugejat positiivses suunas (Hennoste 2022: 113–143).

Nõukogude aeg tähendab elu okupeeriva võimu all ja jaguneb kaheks. Stalini ajal ilmunud kirjanduse võib paigutada kollaboratsionismi lahtrisse, ilunäiteks Juhan Smuuli „Poeem Stalinile“. Samas leiab sellist kirjandust väga vähe kui üldse hilisemast nõukogude ajast. 1960. aastad tõid keskmesse kirjandusliku vastupanu ja säilenõtkuse. Sinna kuulub vastupanu nõukogude ideoloogiale ideoloogiavaba kirjanduse või mingi muu ideoloogia nimel, rahvuslik vastupanu rahvusühtsuse ja identiteedi säilitamise nimel, esteetiline vastupanu ametlikule sotsialistlikule realismile jne. Olgu näiteks kasvõi Alliksaar, Unt, Valton, Runnel või Johnny B. Selle vahenditeks saavad tekstisisene vaikimine, „salakoodide“ kasutus, almanahhide omakirjastamine, võimu poolt mitte-soositud ja mittepoliitiliste/-ideoloogiliste teemade või kirjutusviiside valimine jms (vt Hennoste 2022: 251–275).

Lugemise rollid ja suhe võimuga

Raamatul on mõte ainult siis, kui seda loetakse. Muidu on ta vaid hunnik rikutud paberit. Lugemiseks on vaja teoseid ja lugemisoskust. Teadupärast hävitati esimene (lõuna?)eestikeelne raamat enne Eestisse jõudmist ära ja ega Wanradt-Koelli katekismusega kümme aastat hiljem eriti paremini läinud. Kirikukirjanduse hoogsam tulemine algas 17. sajandil, aga lugemise hooga on teisiti. Oletatavasti oskas 17. sajandi lõpul lugeda umbes 5% eestlastest, 18. sajandi lõpus oli oskajaid Liivimaal 60–70% ja Eestimaal 40% ning 19. sajandi lõpus ca 93% 14aastastest ja vanematest eestlastest (vt Lukas 2025:

788 ja sealsed viited). Seega võib ka lugemises eristada tilkumise ja voolamise aegu ning näha, et trükkimise ja lugemise voolamise algused langevad üsna hästi kokku. Aga praktiliselt täielik lugemisoskus saavutati 19. sajandi lõpuks, nii et alles 20. sajandit võime nimetada lugemise sajandiks.

Kõigepealt kolm rolli: lugemine õpetuse, meelelahutuse ja lugemise enda pärast.⁴ Kirjanik võib kirjutada teose ühes suunas lugemiseks või tõsta esile midagi neist kolmest, aga lugeja on vaba. Ta võib lugeda näiteks Lutsu „Kevadet“ (1912–1913) ja leida meelelahutust Tootsi tempudest, otsida eluõpetust Arno armastuse, reetmise, sõpruse lugudest, ja lugeda lugemise pärast, nautides Lutsu vestmisoskust ja põnevat keelt. Ta võib lugeda Tuglase „Felix Ormussoni“ (1915) kui Euroopa dekadentsimõtete kohalikku peeglit, kolme inimese suvearmastuse lugu või nautida pingule tõmmatud aforistlikku keelt. Ja lõpuks võib lugeja korraga kõiki kolme võimalust silmas pidada või liikuda sama teose piires ühelt lugemisviisilt teisele (kasvõi Arno ja Tootsi pildikestes).

Lugemine enne 19. sajandi lõppu tähendas lugemist õpetuse pärast. See vastas loomulikult usulise kirjanduse eesmärgile, aga sama tõstis esile ka ilukirjandus ja rõhutasid rahvusliku ärkamise ideoloogid. Meelelahutuse pärast lugemine hakkas tõusma olulisemaks, kuigi vast mitte esikohale alates 1880.–1890. aastatest, kui lehtedesse ilmusid nalja–Vilde jutustused ning Jakob Kõrvi ajaleht Valgus hakkas massiliselt pakkuma tõlkelist žanrikirjandust (mida armastas väga Joosep Toots). Ja eesti oma ilukirjanduse lugemine lugemise pärast sai oluliseks alles nooresti haritlaskirjandusega.

Samasugune suunakolmiku suhe jätkus läbi sõjaeelse vabariigi aja. Üldistavalt võib öelda, et haritlased lugesid lugemise pärast. Nii haritlased kui laiem rahvas luges õpetuslikku kõrgkirjandust, kasvõi „Tõde ja õigust“, aga iseasi, kas massid otsisid sealt Tammsaare filosoofiat või jälgisid Andrese–Pearu kaklusi ja Mari armastuse lugu. Samal ajal paistab välja, et rahvas eelistas meelelahutust, suuresti kommertsit, mida ilmus nii meelelahutusajakirjades, pehmeaaneliste raamatusarjadena kui ajalehtede joone all. Seda peegeldab hästi meediakirjastuse Vaba Maa juht Aleksander Veiler, kes manitses Valve Saretokki, kes oli ajaviiteajakirja Perekonnaleht tõlkinud „parema tasemega“ järjeromaane (A. Christie jt): „... meie ei ole hüüdja hääl kõrbes. Meie oleme siin, et anda rahvale seda, mida rahvas tahab“ (Saretok 1980: 126).

Nõukogude aeg muutis lugemist oluliselt. Stalini ajal korjati käibelt või keelati praktiliselt kogu estetistlik–modernistlik kirjandus ja ka suur osa varem ilmunud meelelahutusest, lisaks leninlik–stalinliku ideoloogiaga sobimatu osa õpetlikust kirjandusest. Osa jäi ja sai nõukogulikku lugemisviisi õpetavad järelsõnad (näiteks sobib kasvõi A. H. Tammsaare 1952. aastal ilmuma hakanud teoste sari). Samas on raske uskuda, et inimesed lugesid tõsimeeli ja ideoloogia omandamiseks näiteks tollal ilmunud tõlkeid Stalini preemia laureaatidest. Paljud kirjanikud on rääkinud sellest, kuidas nad lapse või noorena lugesid stalinistlikku noorsookirjandust, kasvõi Arkadi Gaidari seiklusjutte. Võib muidugi uskuda, et midagi selliste lugude ideoloogiast imbus ka nende mällu.

Kõige olulisem lugemist suunav võimuvahend oli kool, kus on ennekõike tegu sundlugemisega. Vabariigi ajal välja kujundatud eestikeelne kool liikus õpetava lugemise teel. Igas kirjandusõpikus toodi ennekõike esile, kuidas otsida raamatu ideed ja vastata küsimusele, mida autor meile öelda-õpetada tahtis. Meelelahutusega kool ei tegelenud ja lugemise pärast lugemise õpetamine jäi kõrvaliseks, kuigi teoste keelele ja stiilile tähelepanu pöörati (Hennoste 2008). Stalini aja kool jätkas veel teravamalt õpetava lugemise teed, keskendudes ideoloogiliselt õigele lugemisele ja surudes stiili kui estetismi ja „formalismi“ ilmingu lugemisest välja. Sama suund jätkus ka pärast Stalinit. Ka nüüd tuli õpilastel otsida teose ideed ja seletada, mida autor ütelda oli tahtnud, kuigi ideoloogialaeng enam nii keskne ei olnud ning keelele ja stiilile hakati samuti veidi tähelepanu pöörama.

Samas vabatahtlikku lugemist esindavas koolivälises elus püsis üha kesksena lugemine meelelahutuse pärast, kuigi see toetus valdavalt tõlkekirjandusele. „Seiklusjutte maalt ja merelt“ sai kiiresti kultussarja staatuse (vähesed mäletavad, et aastatel 1957–1961 ilmus ka sari „Suuri sõnameistreid“, autorite seas Flaubert, Dostojevski, Goethe jt). Hilisemast ajast võib meenutada „Mirabilia“ sarja meeletut menu, mille tiraažid olid kaks korda suuremad kui muudel teostel. Ning 1985. aastal avaldatud Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma uuring näitas, et kõige levinum lugejatüüp oli ikka ajaviiteline lugeja, kes eesti kirjandusest eelistas nn juturaamatuid ehk olmekirjandust (Lauristin & Vihalemm 2010: 197). Lugemine lugemise pärast oli endiselt eeskätt haritlaste pärisosa, kuigi ka modernistlikud-avangardistlikud teosed levisid nõukogude avaldamispoliitika armust väga suurtes tiraažides.

Teiseks, lugemine kui ükskõiksus, koostöö, kollaboratsioon, vastupanu ja säilenõtkuse avaldus. On ilmne, et 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse lugemises oli suur annus vastupanu ja säilenõtkuslikku lugemist. Nii on paljud oma memuaarides kirjutanud, kuidas Bornhöhe „Tasujast“, Liivi „Varjust“ või Vilde ajaloolistest romaanidest ammutati vastupanujõudu sakslaste vastu. Vabariigi aja lugemist iseloomustab suuresti ükskõiksus võimu suhtes. Samas võib esile tuua, et kooliõpetus toetas siiski lugemist kui säilenõtkuse avaldust, eriti rahvuslikkuse-kesksetel 1930. aastatel.

Stalini aja kool tähendas otseselt kollaborantliku lugemise õpetust, kus rõhutati näiteks suurt sõprust vene rahvaga ning redigeeriti raamatutest välja venevastaseid osi, et suunata lugemist õiges suunas. Pärast Stalinit sai vabadusi enam, nii et tõusis ükskõiksuse osakaal ja mõni õpetaja pööras tähelepanu ka säilenõtkusele (kui meenutada näiteks Mati Undi jt õpetajat Vello Saaget). Vastupanulugemist kooli ametlikult siiski ei lastud.⁵ Väljaspool kooli said üha olulisemaks lugemise suunajaks säilenõtkus ja vastupanu. See oli kuidagi kätte saadud pagulaskirjanduse teoste paljundamine läbi mitme kopeeri ja lugemine. See oli rahvuslike ja võimuvastaste vihjete otsimine raamatutest. See oli modernistliku-avangardistliku kirjanduse lugemine, vastupanukirjanduse

lugemine vastupanu pärast. Ja lõpuks, omamoodi säilenõtkuse ja vastupanu avaldus on ka meelelahutuse lugemine autoritaarses režiimis.

EESTI KIRJANDUS JA LUGEMINE: KUS ME OLEME JA Kuhu ME LÄHEME?

Selles osas vaatan, kus asub eesti kirjandus ja selle lugemine nüüd ja oletatavas tulevikus.

Lugemise rollid ja suhe võimuga

1980. ja 1990. aastate vahetus muutis kogu eesti kirjanduspilti radikaalselt, mõjuriteks ideoloogiline, poliitiline ja majanduslik vabadus, mis tähendas võimalust kirjutada, trükkida ja lugeda mida iganes. Riigi sekkumine oli välistatud. Samas tähendas erakirjastamise tulek, et raamatust sai kaup, mille müügiga teenida kasumit. Kirjastamise ja ka ostmise muutused peegelduvad nii nimetuste arvus, tiraažides kui teoste valikus. 1930. aastate keskel ilmus aastas ca 20–25 uut proosateost ja 10–15 luulekogu ning luulekogude ja proosa tiraažid olid vastavalt mõnesaja ja paari tuhande ümber. Nõukogude ajal ilmus uut eesti ilukirjandust aastas samas suurusjärgus, aga tiraažid olid 10–20 korda suuremad. Praegu ilmub aastas ca 100 luule ja 100 proosateost, lisaks ääretu hulk tõlkeid, aga tiraažid on sama pisikesed kui sõjaeelse vabariigi ajal.

On kerge näha, et vabadus ja kirjanduse kaubastumine tõstsid meelelahutus-kirjanduse osakaalu. Seda peegeldab eesti oma meelelahutuskirjanduse muutumine nõukogude aegsest tilkumisest suureks jõeks, omakeelse žanrikirjanduse väljakujunemine eesotsas krimikirjandusega alles 1990. aastatest (Juhan Paju jt). Seda näitavad meelelahutusromaanide, eriti kriminullide kuhjad raamatupoodides. Ilmselt ei saa öelda, et õpetusliku kirjanduse avaldamine oleks vähenenud. Pigem vastupidi. Lihtsalt proportsioonid on muutunud, nimetuste hulga kasv on tulnud eeskätt meelelahutuse abiga. Samas, uus kirjandus, mis kutsuks lugema lugemise pärast, paistab vähenevat. Mu jaoks on märgiliseks luule muutumine, mis on olnud selle suuna keskne kandja 19. sajandist peale. Uues luules on täiesti olemas kirjandusekeskne kiht, aga samas on luule üha enam ideoloogia, sotsioloogia või aktivism, lihtsalt kirja pandud murtud ridades. Ja seda loetaksegi kui eluõpetust.

Ühtlasi on muutunud ka lugemiseviiside proportsioonid. Esiteks on väiksem ilukirjanduse lugemine eluõpetuse pärast. 1960. aastatest, Bob Dylanist ja hilistest biitlitest alates hakkasid noored Euroopas ja Põhja-Ameerikas otsima eluõpetust üha vähem kirjandusest ning enam folk- ja rockmuusika tekstidest (ja ka idamaade religioonidest). Tänapäeval on näha, kuidas eestlane otsib eluõpetust ennekõike suvalistest eneseabiõpikutest, kaardimooride piltidega papitükkidelt ja some kõlakodadest. On kahtlane muud väita. On kindel, et eestlane loeb süvakirjandust, aga ka seda saab lugeda ajaviitekirjandusena.⁶

Meelelahutusliku lugemisega on olukord paradoksaalne. Ühelt poolt on osa ajaviitelugejaid kolinud ära sotsiaalmeediasse, Facebooki jm. Nii et raamatu ja lugemise osakaal ajaviite maailmas on palju vähenenud ja tagaplaanile jäänud. Samas on kirjanduse müügis ja laenutuses tõusnud meelelahutuskirjanduse osakaal ja sellega peaks olema tõusnud ka meelelahutusliku lugemise roll kirjanduse sees. Mitte ainult raamatukoguhoidjad ei mäleta kunagise Eesti kultuuriministri Rein Langi mõtteid, mis mõjuvad kui Veileri kunagiste mõtete paroodiline kaja: ma mõistan, raamatukogud on rahva teenistuses, ja kui rahvas tahab Barbara Cartlandi, siis tuleb seda neile tagada.

Läheme teise mõttekolmiku juurde. Kollaboratsioonist on vabas riigis võimatu kõnelda, samuti puudub poliitiline võim, kes sooviks kirjandust ja lugemist mõjutada. Isegi Brüsseli bürokraadid ei ole sellega tegelenud. Kool kui mõjuasutus on muidugi alles. Kindlasti ei toeta koolilugemine aktiivselt võimu. Samas saab eestikeelse kirjanduse kohustuslikku lugemist vaadata kui kultuuri säilenõtkuse toetamist. Aga probleem on selles, et koolilugemine on muutunud järjest vähem oluliseks. Tõeliselt tähtsaks on saanud kolm uut kaudset võimu, mis mõjutavad kirjanduse tegemist ja tugevalt just kodust lugemist: inglise keel, AI ja audioraamat.

Eesti kirjanduse tegemine inglise keeles ei ole veel levinud, aga üha enam loetakse inglise keeles ja eriti noorte seas (Lauristin 2026: 135, 150, 159). Inglisekeelne kirjandus pakub rohkem neile huvitavat ja on sünkroonis ingliskeelse netimaailmaga, milles nad elavad. Lisaks on toodud põhjenduseks eestikeelse raamatu kõrge hind võrreldes ingliskeelsega ning tõlgete hilisem ilmumine. Aga ka negatiivne hoiak kooli kohustusliku kirjanduse vastu. Kui esimesed tegurid ei ole mõjutatavad, siis viimane näitab, et midagi on kooli kirjandusõpetuses läinud väga viltu.

Teine mõjur on AI. Võib olla kindel, et end kirjanikeks pidavate kirjutajate ja nende teoste hulk AI ajastul kasvab. Esiteks, some on tõstnud huvitaval kombel paberraamatu prestiiži ning somekirjutajad soovivad üha enam oma paberraamatut. Teiseks, omakirjastamine muutub AI abiga lihtsamaks, kuna masin teeb kujunduse ja küljenduse keskmisel Eesti tasemel ülikiiresti valmis ja raha ei küsi. Ja kolmandaks, on usutav, et peagi saabub ka kirjanduses hübriidautorite või AI kui autori aeg. Üks AI fanaatik soovitas sellega lähemaks tutvumiseks lasta masinal kirjutada luuletus kevadest. Ma tegin eksperimendi ja andsin masinale üldiselt sõnastatud soovi: kirjuta luuletus kevadest. Eesmärgiks oli leida, millised on AI enda luulelised valikud. Siin on tulemus:

Kevade kutse

*Taas ärkab maa ja sulab jää,
puuokstes lindude laulud käär.
Päike paitab pöske kui soe käsi,
rohulible ulatab roheka häsi.*

*Jõgi voolab vabalt, jää on kadund,
metsas kajab rähni radund.
Krookus sirutab ennast maast,
kui värviline ime pruunist taustast.
Tuul toob lõhna mullast, niiskest,
valgus voolab aknast viskest.
Süda tuksleb kiiremini sees –
on kevad! Ja kõik on jälle ees.*

Nagu näha, proovis masin teha riimis ja rütmis luuletust. Praegusel ajal on sellised ainult laulusõnad, lori- ja lasteluule. Üldistavalt võib seda toodet nimetada kitsiks, kusjuures tulemus on üsna sarnane mõne üliloetava inimese luule nime all ilmunud toodanguga.

Pärast teist katset (sästan lugejaid) andis masin teada, et ta võib kirjutada ka konkreetse stiilis või konkreetsele sihtrühmale. See meenutas fakti minevikust. 25. märtsil 1989 avaldas rühmitus Hirohall ehk etnofuturistid eesotsas Kivisildniku ja Karl Martin Sinijärvega ajalehes Edasi (nüüd Postimees) kuulutuse: *Kirjutame luuletusi eesti, soome, võru, setu, inglise, saxa ja vene keeles. Töö kiire ja korralik. Tasu kokkuleppel.* Tellimuse esitas satiiri- ja huumoriajakiri Pikker.

Kokkuvõttes võib uskuda, et masinast saab halva tasemega meelelahutust. Aga mu arust pole mõtet loota, et AI abiga tõuseb kirjanduse osa, millest saab tõsiselt võetavat uut eluõpetuse ainet. Ja olen väga kindel, et sealt ei saa kirjandust, mida saaks lugeda lugemise pärast. Selleks puuduvad arvutil originaalsed mõtted, fantaasia, värskete kujundite loomise võime. Masin on vaid statistiline sõnade järjestaja, mis toetub just olevatele ja sealjuures kõige sagedasematele keelekonstruktsioonidele, mis originaalsuse välistavad. Seega saabki tulemuks olla klišeeline kitš.

Suure tõenäosusega võib ennustada, et kasvab ka AI ja inimese koostöös tehtud keskpäraste ja halbade tekstide tootmine. Alati leidub inimesi, kellele on oluline näha oma pühitsetud nime raamatukaanel nagu Ludvig Sanderi abi-kaasal Matildel, kuigi puudub anne. Loodetavasti on siiski andekaid loojaid, kes suudavad AI toodetud standardtoorikut isikupäraseks toimetada. Sel juhul on seesinane AI nagu 19. sajandi variautor, keda kasutas näiteks Alexandre Dumas. Aga klassika sai musketäridest ikka ja ainult sellega, et Dumas need tekstid üle kirjutas... Samas on sellisel kirjandusel kindlasti mõju lugemisele, seda näitavad mõnegi someautori kitsiliste luulekogude ülisuured tiraažid.

Kolmas mõjur on audioraamat. See pole midagi uut, raadios on järjejuttu loetud aastakümned ja kodusest ettelugemisest algab kogu lugemise kultuur. Aga Skandinaavia kogemus näitab, et audioraamat ja kuulamine on järjest olulisem ja sellel on tagajärjed.

Esiteks muudab see kirjandust kuulatavuse suunas. Kui kirjanik soovib teha hästi ette loetava ja kuulatava raamatu, siis peab ta arvestama, et suuline keel

on ärakaotamatute ajaliste ja mäluliste piirajate vangis. Suuline kirjandus peab olema piirangutega kirjandus, et seda saaks voolavalt ja kõnetempos kuulates mõista. Kuulaja ei saa peatuda pikemalt mõne keerukama koha peal või libiseda üle igavast. Ta peab mõistma kõike siin ja kohe. Seetõttu ei kasuta suuline keel näiteks keerukaid lauseid, milles palju täiendeid ja eri astme kõrvallauseid. Kaob eri häälte vahel liikuv sisemonoloog, mida on suuliselt esitada väga raske. Kuulajale ei ole olemas kursiivi, paksu kirja jm võtteid. Jne. (Vt ka Hennoste 2025.)

Kiri tõi kirjanduse tegemise ja lugemise vabaduse. Kuulamine hävitab suure osa sellest vabadusest ja kirjandus lihtsustub. Kuulamisega arvestav audio-raamat viib kirjanduse vooluliselt 19. sajandi lineaarse romantismi, realismi ja rolliliselt meelelahutuse suunas. Just sellist teksti on kuulates kerge mõista ja juba praegu on teada, et kuulatavate hulgas domineerivad krimi- ja põnevuslood.⁷

Kokkuvõttes, AI, inglise keel ega ka audioraamat ei kao. Kirjanikud ja kirjutamine kohanduvad nendega ja lugejad peavad kohandama vähemalt osa oma lugemisest uuenenud raamatumaailmaga. On ilmne, et tulemuseks on meelelahutusliku lugemise tõus ja muude variantide langus. Aga koos kuulamise tõusuga hakkab vähenema ka lugemisoskus üldse. Teisalt, üleminek inglise keelele, AI raamatute lugemisele või lugemise asemel kuulamisele on eesti kirjanduse seisukohast käsitletavad koostööna uute võimudega, mis ühtlasi nõrgestab kirjanduse säilenõtkust.

ÜHENDAV JA ERALDAV LUGEMINE, SIDUSUS JA KATKESTUS

Läbi kõigi perioodide saab näha, kuidas lugemisel võib olla ennekõike lugejate rühmi ühendav või eraldav roll ning see võib hoida üleval kirjanduse sisemist sidusust või aidata kaasa katkestusele.

19. sajandi lõpupoole oli eesti kirjanduse lugemisel tugevalt rahvast ühendav roll, mida rõhutasid rahvuslikud ideoloogid ja millele aitas kaasa väheste ilmunud raamatute ühine lugemine. Just ühislugemise kaudu sai lugemisest eestlase identiteeti, moodsat rahvust loov ja inimesi ühendav projekt.

Lugemine jagab inimesed rahvusvahelistes uuringutes kolme dimensiooni pidi: haritud ja vähemharitud, naised ja mehed, keskklass ja alamklass. Kui panna need komplektidena skaalale, siis on ühes otsas palju ja keerukat kõrgkirjandust (siinses mõttes õpetust ja kirjandust kirjanduse pärast) lugevad haritud keskklassi naised, teises otsas minimaalselt ilukirjandust lugevad väheharitud alamklassi mehed. See pilt on olnud Euroopas valitsev juba pikalt (vt pikemalt Heikkilä 2024).

Nooreestilik estetism kuulutas ennast haritlaste kirjanduseks, tõi sisse individualismi, universaalsuse-ülerahvuslikkuse ja koos sellega ka kirjanduse kui rahvakihtide haridusliku eraldaja rolli. Teiselt poolt hakkas eraldusjoont tõmbama meelelahutuskirjanduse levik, mida haritlased halvustasid. Need

ennekõike haridusega seostuvad eraldusjooned jäid püsima pikaks ajaks ja kandusid üle ka vabatahtlikku lugemisse. Haritumad kihid eelistasid lugemist lugemise pärast ja eluõpetlikku kirjandust, samas laiem rahvas eelistas meelelahutust. Ka olid samasugused piirid jõukamate ja vähemkindlustatute lugemise vahel.

Ka nõukogude ajal elas see haritlase–mitteharitlase lugemist eraldav joon edasi (vt Lauristin & Vihalemm 2010). Nõukogude ajal ei saanud kõnelda klassisüsteemist klassikalises mõttes, samas uurimused näitasid, et lugemisharjumus oli siiski seotud majandusliku olukorraga. Aga selle kõrval tõusis okupatsiooni tingimustes lugemise rahvust ühendav pool. Paradoksaalsel kombel võimaldasid ja võimendasid seda tollased vähesed raamatunimetused ja tohutud tiraažid, mis panid eri kihtide inimesed lugema sama kirjandust, võimaldades nende üle rääkida ja kujundada ridade vahelt leitud ühist vastupanumõtlemise ruumi.

Tänapäeva on lugemisest on saanud suurem eraldaja kui varem (vt ka nt Lauristin 2026: 49, 60–62, 72–73). Hariduse ja majanduslike võimaluste erinevused eri kihtide vahel on suurenenud ning erinevus meeste ja naiste lugemises kasvanud, sest just meeste lugemine on ajas vähenenud enim. Lisaks saab tuua välja vähemalt kolm olulist eraldajat.

Esiteks eraldab tohutu nimetuste hulk ja väikesed tiraažid lugejad kastidesse, mille tõttu kaob ühise lugemiskogemuse jagamise võimalus.

Teiseks on näha suur erinevus eri kohtades elavate inimeste lugemiste vahel. See paistab raamatukogude laenutustest, kus erinevad radikaalselt Tallinna ja Tartu ning muude kohtade laenutajate eelistused. Nii laenati viimati Tartus Andrus Kivirähka, Mehis Heinsaart, maal aga Lembit Uustulndi, Marje Ernitsat, Eha Veemi... Teisisõnu: kui Tallinnas ja Tartus valitseb kõrgkirjandus, siis mujal pigem meelelahutuse alla kuuluvad olmekirjanduslikud tekstid.

Kolmandaks, varasem lugemine oli väga valdavalt eestikeelne lugemine, kuigi tsaariaegsed inimesed valdasid sageli kolme keelt ja lugesid ka saksa ja vene keeles ning nõukogude aeg võis tõsta venekeelse lugemise osakaalu. Nüüd on tekkimas põlvkondlik keelelõhe. Vanemad inimesed eelistavad eestikeelset ja noored ingliskeelset kirjandust.

Teine oluline teema on lugemine ja kirjandusmälu katkestus. Omakirjanduse lugemise sees on tegelikult kaks erinevat lugemist. Üks on vahetult ilmuva kirjanduse lugemine, teine klassika lugemine. Klassikaks saab heal juhul 10% kirjandusest, ülejäänud kaob raamatukogude ja arhiivide sügavusse, kust neid korjavad hetketi üles uurijad. Samas on kirjandusel sisemine mälu, mille kaudu tänapäevane kirjandus ühendub klassikaga paljudel eri viisidel. Mõned autorid mängivad traditsiooniga, kasutades varjatud või avalikke viiteid varasematele teostele, mõned aga loovad neid seoseid ilmselt teadvustamatult. Näiteks sobib siin eesti luules jambi ja trohheuse värsimõõtude mälu, mida kasutav luuletus viitab autori tahtest sõltumatult rahvalikule laulule või ärkamisajale. Selle kaudu on ka lugemine mälunähtus, mis paneb uue kirjanduse lugemise vanale

taustale ja vajab uue teose mõistmiseks klassika tundmist. Seega on klassika lugemine oluline lugemismälu ülalhoidja ja süvendaja.

On klassika, mida loetakse pidevalt vabatahtlikult. Sellist lugemist toetavad teoste pidevad uustrükid, kodused lugemistraditsioonid ja kodune raamatukogu, klassika põhjal tehtud lavastused ja filmid jms. Teisalt on nn kooliklassika, teosed, mis on arvatud koolikaanonisse ja mida loetakse kohustuslikus korras. Sõjaeelse vabariigi ajal oli eesti klassika hulka minevat kirjandust vähe. Kooli kirjanduslugudes valitsesid 19. sajandist Kreutzwald ja Koidula ning sajandivahetuse autorid Vilde, Särgava, Kitzberg ja Liiv (Erbsen 2007). Nõukogude aeg hoidis need autorid alles ja Stalini-järgsel perioodil lisati kaanoni tippu tolleks ajaks klassikaks saanud Tammsaare, Tuglas ja Suits. Mõlemal perioodil ilmusid klassikute teostekogud või üksikteosed (nõukogude ajal muidugi valikuliselt või kohati kohitsetuna). Oluline oli kooliõpetuse ajalookeskus, mis lubas näha kirjandust kui protsessi ja olla osa lugemisest kui pikast ajaloolisest ja inimesi ühendavast protsessist.

Praegu on lugemises suuresti klassikakatkestuse aeg. Elavaks romaani-klassikaks on jäänud sisuliselt vaid kaks teost, „Kevade“ ning „Tõe ja õiguse“ esimene osa. Neid teatakse, neist ilmub uustrükke, tehakse lavastusi ja filme. Muu on marginaliseerunud, täiesti kadunud või jäänud eliidi ja uurijate klassikaks. Kirjanduslugu süsteemse distsipliinina on koolist kadunud ja noored ei ole suuremat osa klassikast lugenud.

KOKKUVÕTTEKS

Kirjandusteosed on suunanud inimesi õpetuse, meelelahutuse või kirjanduse enda pärast lugemise poole, aga nad on andnud ka lugejale vabaduse ise lugemisviisi valida. Kui teosed 19. sajandi lõpuni ja Stalini ajal juhtisid lugejat õpetuse suunas, siis muudel aegadel ajal leiab kõiki kolme varianti. 20. sajandi alguses lisandus kirjandus kirjanduse pärast, millest sai õpetuse kõrval teine liin, mis kadus ajutiselt ainult Stalini-aegse keelamise ajal. Omakeelne meelelahutus oli olmekirjanduse-jutukirjandusena samuti olemas, aga rahvusvahelist tüüpi žanrikirjandus kujunes tilkumisest vooluks alles 1990. aastatel.

Teisalt, võimu suhe kirjandusse on Eestis liikunud ükskõiksuse ja keelamise-suunamise vahel. Tsaariajal võib näha kohatist keelamist, Pätsi ajal suunamist, Stalini ajal nii suunamist, keelamist kui käskimist, hilisemal nõukogude ajal vähest keelamist. Samas kirjanikud ja kirjandus ise on liikunud omas rütmis. Nooresti kirjandus eraldas ennast võimust, 1920. aastate alguse avangard oli võimukriitiline vastupanukirjandus, Pätsi ajal leiab nii võimuga kaasaminemist kui ka vastupanu. Stalini aega iseloomustab kirjanike kollaboratsioon, 1960. aastatel, ennekõike teisest poolest alates tuleb selle asemele vastupanu. Nõukogude-järgne aeg esindab aga eeskätt võimust distantseerumist või veidi ka vastupanu. Samas paistab, et rahvuslik säilenõtkuslik roll on

omane kõigi aegade kirjandusele 19. sajandi teisest poolest alates, Stalini aeg ehk välja arvatud.

Kirjandus ise ja võim (riik ja kool) võivad anda ette lugemise mudelid. Lugemises tuleb teha vahet vabatahtliku ja sundlugemise vahel, mida esindab ennekõike võimu suunatud kool. Eestikeelne koolilugemine on olnud alati õpetusekeskne, millele on lisandunud killuke vormikesksust, mis visati välja üksnes Stalini ajal. Väljaspool kooli on lugemises valitsenud meelelahutuslik lugemine, mis on muutunud üha olulisemaks. Lugemise enda ja õpetuse pärast lugemine on olnud väike haru ja seostunud ennekõike harituma lugejaskonna osaga. Lugemine koolis tähendas Stalini ajal kollaboratiivse lugemise kohustust, samas muudel aegadel on see olnud ennekõike säilenõtkuslik lugemine. Lugemine väljaspool kooli on olnud enamasti võimu suhtes ükskõikne, samas Stalini-järgsel nõukogude ajal ennekõike vastupanu ja säilenõtkuse keskne lugemine.

Kokkuvõttes eristuvad rolli ja võimuhete alusel kuus suuremat kirjanduse tegemise ja lugemise perioodi: eesti kirjanduse algusest kuni Noor-Eestini, Noor-Eestist Pätsi valitsuseni, Pätsi aeg, Stalini aeg, hilisem nõukogude aeg kuni perestroikani ja kaasaeg. Need omakorda koonduvad kolme rühma. Esimesel perioodil ei olnud kirjanduse ja lugemise rollid veel korrallikult välja kujunenud. 20. sajandil eristub muudest Stalini aeg, mil kirjutamine ja lugemine oli surutud ainulubatud ideoloogilisse malli. Ülejäänud perioodid on kirjandusrollide üldisel tasandil üllatavalt sarnased. Kirjanduse ja võimu suhetes eristuvad vabariigi aja algus ja nõukogude aeg, mil kirjandus ja lugemine ennast võimule vastandasid ning kaasaeg, mil tulevad uutmoodi kaudsed võimumõjurid (inglise keel, AI ja audioraamat), autorite ja lugejate koostöö uute võimudega ning loobumine eesti kirjanduse säilenõtkuse toetamisest. On aja küsimus, millal omakeelse kirjanduse nõudlus väheneb alla majandusliku tasuvuse piiri ning millal saab olema piisavalt lugejaid, kes võtavad omaks ingliskeelse maailma väärtused ja hakkavad vaatama omakirjandust kui hunnikut rikutud paberit.

Lugemine ei ole lihtsalt lugemine, valikutel on tagajärjed. Tegu ei ole ühepoolse protsessiga, milles inimeste sotsiaalsed omadused suunavad teda teatud lugemuse poole. Lugemine aitab luua kõrgkihi ja alamkihid, linna ja maa, harituse ja harimatuse. Valikutega paigutab lugeja ennast kindlasse rühma ja ühtlasi loob neid rühmi.

Lugemisest sai 19. sajandi lõpus ja nõukogude ajal ennekõike rahva ühendaja, 20. sajandi algupoolel ja uuel ajal ennekõike eraldaja. Sealjuures on tänapäeval lugemise eraldav roll tõusnud suuremaks kui varem. Praeguseks oleme jõudnud olukorda, kus vabatahtlikust eesti keeles eesti ilukirjanduse lugemisest on saamas oluline eesti kultuuri säilenõtkuse ja kultuurilise-keeelise vastupanu vahend.

Edasiseks uurimiseks jääb palju küsimusi. Kuidas saada noored lugema vabatahtlikult eesti keeles eesti kirjandust? Kuidas jõuda selleni, et lugemine lugemise pärast ei oleks vaid kitsa eliidi pärisosa? Kuidas jõuda selleni, et lugemine toetaks eesti kirjanduse, kultuuri ja rahvuse säilenõtkust rahvusi lammutavas ajas? Kas saab teha ilukirjanduse lugemisest kultuurilise ja rahvusliku vastupanu vahendi? Kuidas veenda vastaseid, ergutada ükskõikseid, kinnitada alles olevate raamatute lugejate usku? Kergem on vastata, kes seda suudaks muuta. Selle kohta annavad eri uurijad kaks samasugust põhivastust: kool ja raamatukogu, õpetajad ja raamatukoguhoidjad.

1930. aastatel olid raamatukogusid 700 ringis ja neis väidetavalt ca 100 000 lugejat. 2023. aasta statistika järgi on meil ligi 900 raamatukogu ja registree-ritud lugejaid veidi üle 700 000. Tõsi, selles on kokku loetud mitte nimed, vaid üksikute raamatukogude lugejad. Mina näiteks olen kirjast kolmes raamatukogus. Ja laenutused küündivad miljonitesse. 2022. aastal ületas laenutuste arv 12 miljoni piiri. See teeb ligi 10 raamatut inimese kohta, raugad ja imikud kaasa arvatud!

Nemad saavad aidata kaasa, et lugemine ei taanduks pelgaks pühapäeva vahelugemiseks. Nii et kõrgperes pannakse puhtad kindad kätte, võetakse klaasi tagant raamat, ja selleks spetsiaalselt külla kutsutud vanaema, kes veel mäletab lugemise oskust, asub ette lugema: „Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud.“ ...

KOMMENTAARID

- 1 Artikli aluseks on Oskar Kallase konverentsil 20. oktoobril 2025 peetud ettekanne, mida on oluliselt laiendatud.
- 2 See liigendus erineb kõrgkirjanduse ja madalkirjanduse klassikalisest vastandusest. Kirjandus kirjanduse pärast on ikka arvatud kõrgkirjandusse, samas eluõpetuse staatus on kõikuv. Nii jäetakse kõrgkirjandusest sageli välja ideoloogilised ja ka didaktilised tekstid, milles õpetus on avalik, näpuga näitav. Teisalt, ka madalkirjandus jaguneb kaheks. Ühele poole jääb massikirjandus, teisele poole nn hea meelelahutus, mille ka kirjanduse väärtuse üle otsustajad omaks on võtnud. Need piirid lähevad enamasti kirjanduse konkreetsete autorite vahelt.
- 3 Viitan edaspidi lühiduse huvides selle raamatu artiklitele üksnes lehekülgedega, ilma artiklite nimedeta.
- 4 Lugemine meelelahutuse või lugemise pärast ei ole sama, mis nauding lugemisest. Viimane on hoopis teise kategooria nähtus.
- 5 Isiklik mälestus: me tegime 1970. aasta paiku koolis klassiõhtuid, kus lugesime ette Tartu noorte käsikirjalisi almanahhe, mis olid tollase vastupanukirjanduse üks keskmeyd.
- 6 Vt lugejatüüpide kohta Lauristin 2026: 44–46, 50–53, 55–58.
- 7 Huvitav on see, et audioraamatute levitajad peavad kuulamist lugemiseks, nagu kirjutas Elisa Raamatu tootejuht: „Audioraamat võimaldab lugeda seal, kus varem see võimalik ei olnud – autos, trennis või koduseid toimetusi tehes“ (pressiteade 6. veebruaril 2026).

KIRJANDUS

- Bergmann, J[aan] 1984. Sõnakene luuldest. – Taev, Karl & Verev, Velli (koost). *Eesti kirjanduskriitika 1875–1900*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 23–30.
- Dousset, Laurent & Nayral, Mélissa 2018. Resistance and resilience. – Dousset, Laurent & Nayral, Mélissa (toim). *Pacific Realities: Changing Perspectives on Resilience and Resistance*. Pacific Perspectives: Studies of the European Society for Oceanists 6. New York: Berghahn, lk 1–22 (<http://berghahnbooks.com/title/DoussetPacific> – 15.05.2026).
- Erbsen, Anne 2007. *Diskursiivsed valikud 20. sajandil ilmunud eesti kirjanduse õpikutes*. Magistritöö. Tallinna Ülikool.
- Gautier, Théophile 2009. Eessõna romaanile „Preili de Maupin“. – Gautier, Théophile. *Ilust kunstis*. Tartu: Ilmamaa, lk 62–106.
- Heikkilä, Riie 2024. *Miksi lakkasimme lukemasta. Sosiolooginen tulkinta lukemisen muutoksesta*. [Helsinki]: Gaudeamus.
- Hennoste, Tiit 2008. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 12. loeng: 20. sajandi esimese poole kirjanduslood II – *Vikerkaar* 6, lk 85–98.
- Hennoste, Tiit 2016. *Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I*. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 2022. *Ilo ja elu*. Valitud artikleid 2005–2021. *Studia litteraria Estonica* 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 2025. Keel, kirjandus ja viga. Tosin teesi. – Ojamaa, Maarja & Sütiste, Elin & Kroó, Katalin (toim). *Dialogues with Peeter Torop. Festschrift in Honour of Peeter Torop's 75th Birthday*. Tartu Semiotics Library 25. Tartu: University of Tartu Press, lk 151–159.
- Hennoste, Tiit 2026 [ilmumas]. Resistance for resilience: The case of literature in Soviet Estonia. – *Baltic Resilience: Cultural Survival And Survival Through Culture*. Toronto: University of Toronto Press.
- Hollander, Joselyn A. & Einwohner, Rachel L. 2004. Conceptualizing Resistance. – *Sociological Forum* 19 (4), lk 533–554 (DOI:10.1007/s11206-004-0694-5).
- Lauristin, Marju & Vihalemm, Peeter 2010. Eestlane raamatuostjana. – Lauristin, Marju. *Punane ja sinine*. Peatükke kirjutamata elulooraamatust. Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009. Tallinn: Eesti Ajalehed, lk 194–209.
- Lauristin, Marju (koost) 2026. *Eestlane loeb. Raamatuaasta lugemisuuring 2025*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Liiv, J[uhan] 1984. Vastus. – Taev, Karl & Verev, Velli (koost). *Eesti kirjanduskriitika 1875–1900. Kommenteeritud tekstivalimik*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 124–126.
- Lukas, Liina 2025. „Mo südda ligob mo sees.“ Kirjakeelest kirjanduskeeleks. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 788–801 (DOI:10.54013/kk812a9).
- Ross, Johanna 2017. Nõukogulik või ebanõukogulik olmekirjandus? Veel kord olmekirjanduse olemusest, tähendusest ja toimest. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 20, lk 120–140 (DOI:10.7592/methis.v16i20.13892).
- Saretok, Valve 1980. „Vaba Maa“ majas. – Jürma, Mall (toim). *Korp! Filiae Patriae 1920–1980*. Toronto: [Estoprint], lk 123–128.
- Suits, Gustav 1905. Võitluse päivil. – *Võitluse päivil*. Tartu: Noor-Eesti, lk 4–8.

SUMMARY

The book and the reader

TIIT HENNOSTE

Researcher on Oral Speech and Conversation Analysis
at the Institute of Estonian and General Linguistics,
Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu
tiit.hennoste@ut.ee

Keywords: the Estonian-language book, roles of literature and reading,
relationship of literature and reading with power

The main purposes of literature can be divided into three: literature for benefit (being useful, beneficial to life according to Horace), literature for entertainment, and literature for its own sake (*l'art pour l'art*). The relationship between writers and literature and political power can be divided into five: indifference, cooperation and collaboration with power, resistance to power, and resilience for the preservation of literature. I argue that the purposes of reading and its relations with power can also be analyzed in the same terms. In my essay, I examine the changes in the purposes of Estonian literature and reading, and in their relations with power, from the beginning of Estonian-language literature to the present day.

The analysis reveals six major periods: from the beginning of Estonian literature to the establishment of the Young-Estonia movement in 1905; from Young-Estonia to the authoritarian rule of Konstantin Päts in the Estonian Republic in the 1930s; the Päts era until World War II; the post-war Stalin period until 1956; the later Soviet era until perestroika; and the contemporary era.

Before Young-Estonia, beneficial literature and beneficial reading were the only variants. During the Russification period of the late 1880s, the authorities of Tsarist Russia banned national historical prose but were generally indifferent to literature. In the subsequent periods, beneficial literature also remained central. The Young Estonians introduced literature for its own sake, which became another significant trend and disappeared only during the Stalinist ban. Entertainment literature existed in Estonia in the form of popular fiction, but international genre fiction (crime, sci-fi *et al.*) became a real trend only in the 1990s. Since then, the role of fiction as entertainment has increased.

The attitude of political power towards literature has shifted between indifference, prohibition and guidance. The Tsarist period was marked by

occasional prohibitions; the Pääts era by guidance; the Stalinist era by guidance, prohibition, and command; and the later Soviet period by relatively limited prohibition. In the last 30 years, indifference has predominated.

At the same time, writers and literature themselves have followed their own rhythm. The Young Estonians distanced themselves from power; the avant-garde of the early 1920s constituted a literature of resistance and was critical of authority. During Pääts's rule, both cooperation with and resistance to power could be found. The Stalinist era was characterized by the collaboration of writers with the regime; from the 1960s onward collaboration disappeared and was replaced by resistance and resilience. The post-Soviet period, however, has been characterized primarily by distancing from power. At the same time, it seems that resilience has been a characteristic feature of literature throughout the entire period.

In the case of reading, a distinction must be made between voluntary reading at home and compulsory reading, represented primarily by schools. School reading has always been focused on benefit and has avoided entertainment. It has also maintained a limited focus on literary form, except during the Stalinist period, when this aspect was eliminated. School reading has mostly supported the resilience of literature, except during the Stalinist era.

Outside of school, entertainment reading has been dominant. Reading for its own sake and reading for benefit have remained small branches, associated primarily with more educated readers. Reading at home has generally been indifferent to power, except during the post-Stalin Soviet period, when it was largely characterized by resilience and resistance.

Reading became a unifying force for Estonians as a nation at the end of the nineteenth century and during the Soviet era and functioned primarily as a dividing factor in the first half of the twentieth century and in the contemporary era. At the same time, the differentiating role of reading has become stronger today than it was before, and the voluntary reading of Estonian literature in the Estonian language is becoming an important means of cultural resilience and linguistic resistance. In the contemporary period, three new forces have emerged that influence Estonian literature and reading in Estonian: the English language, AI, and audiobooks. One result of this is the rise of entertainment reading; another result is the cooperation of many readers with new powers and the abandonment of ensuring the resilience of Estonian literature.

Tiit Hennoste (PhD) on Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi teadur, kelle kirjandusteaduslikud uurimused tegelevad eesti avangardismi ja modernismiga, eesti kirjanduse ja eesti kirjandusuurimise ajalooga.

Tiit Hennoste (PhD) is a researcher at the Institute of Estonian and General Linguistics of the University of Tartu, whose literary-scholarly studies deal with the Estonian avant-garde and modernism, and the history of Estonian literature and literary studies.

tiit.hennoste@ut.ee

1525. aasta Liivimaa keeltes trükised Euroopa raamatuloolisel taustal

KASPAR KOLK

Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi teadur,
Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu vanaraamatu peaspetsialist,
Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja
kaspar.kolk@ut.ee

Teesid: Artikli eesmärgiks on vaadelda 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiseid nende tekke-aja raamatuloolises kontekstis ning ümber hinnata levinud seisukohti nende sisu ja saamisloo kohta, mis seni tuginevad suuresti Paul Johanseni hüpoteesidele. Toetudes Johannes Brandese märkmeraamatu sõnastusele ning esimeste saksakeelsete luterlike liturgiliste trükiste üldisele koostamispraktikale on tõenäoline, et 1525. aasta missatrükised kujutasid endast väikesi, ühekahe trükipoogna mahus jumalateenistuse tekstide valimikke, mis sisaldasid vaid kõige peamisi tekste, nagu näiteks armulauateenistus, ning võib-olla valikut palveid või laule, mitte terviklikku jumalateenistuse käsiraamatut. Selliste trükiste koostamine ja avaldamine sai olla lühikese aja jooksul jõukohane ühele-kahele autorile, kes võisid tegutseda omal algatusel, ilma linnade või muude institutsioonide toeta, ning trükkida võidi need mujalgi kui Wittenbergis, nagu ka varaseid saksakeelseid luterlikke missatrükiseid avaldati pigem mujal.

Märksõnad: jumalateenistus, luterlus, missa, raamatulugu, raamatuteadus, reformatsioon

Juba pool sajandit on 1525. aastast pärinevad napid ülestähendused esimese teadaoleva eesti keelt sisaldava trükise (kunagise) olemasolu kohta andnud võimalust pidada eestikeelse trükisõna ümmargusi tähtpäevi ning kinnistanud väljaande positsiooni keskse teetähisena eesti keele ja kultuuri arengus, haritud ja euroopalikuks rahvaks saamise teekonnal, saades seeläbi eesti ajaloolise eneseteadvuse enesestmõistetavaks koostisosaks. Teaduskirjanduses on see leidnud siiski suhteliselt katkendlikku tähelepanu, peamiselt samuti veerand-sajandilise intervalliga korduvail juubeliaastail. Mõneti pole see üllatav, kuna

säilinud pole ühtegi eksemplari, isegi mitte katket, ning ainus tuntud sekundaarallikas trükise iseloomust selget pilti ei anna. Sellegipoolest ei tundu ülearune pöörduda veel kord teema juurde tagasi, et püüda paigutada väljaanne oma aja Euroopa laiemasse raamatuloolisse konteksti ning avada selle võimaliku tausta ja saamisloo uurimises võimalusi, millest seni on osaliselt mööda vaadatud.

Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiste ilmumist Euroopa raamatumaailma keelelise mitmekesisistumise protsessi üldisel taustal 16. sajandi esimesel poolel ja eriti luterliku reformatsiooni kontekstis ning analüüsida, mida uut võimaldab trükiste kohta öelda sama aja üldine tärkava protestantluse trükikultuur. Mis keeltes ja kui palju trükiti enne Lutherit ja milliseid muutusi tõi sellesse reformatsioon? Seejärel tuleme oma uurimisobjektile – Liivimaa keeltes trükitud luterlikele jumalateenistuse tekstidele – natuke lähemale ning käsitleme nende võimalikku sisu ja vormi teiste, säilinud varaluterlike liturgiliste väljaannete näidete najal. Artikkel jaguneb nelja põhiossa. Esiteks peatume allikal ja trükiste uurimislool alates neid puudutavate teadete esmasest publitseerimisest kuni viimase ajani. Seejärel vaatleme Euroopa trükitoodangu keelelist jaotust 1525. aasta seisuga arvuliste näitajate valguses, eelkõige bibliograafiliste andmebaaside andmete põhjal. Kolmandaks heidame pilgu luterliku trükisõna keelelise mitmekesisistumise muustritele 1520.–1550. aastail, et mõista paremini konteksti, kuhu esimesed Liivimaa keeltes trükised saabusid. Viimaks vaatleme lähemalt esimesi saksa-keelseid protestantlikke liturgilisi trükiseid kuni aastani 1525, et kaaluda, mida täpsemalt võis sisaldada Liivimaa keeltes jumalateenistuse tekstide väljaanne.

Eelmärkusena olgu mainitud, et „esimese eestikeelse raamatuna“ tuntud väljaannet nimetatakse siin artiklis üldiselt „Liivimaa (rahva)keeltes trükis(t)eks“. „Liivimaa rahvakeeltes“ seetõttu, et nagu teada, ei ole seni konsensust, milline oli kolmas keel eesti ja läti keele kõrval, ning seda teemat siinkohal pikemalt uuesti ei käsitleta, kuna uusi tõendeid pole vahepeal lisandunud. „Trükiseks“ aga seepärast, et esiteks ei ole rahvakeelseid „missasid“ ka allikas päris otsesõnu raamatuks nimetatud, teiseks aga võib raamatu nimetus tänapäeva lugejas puhtsubjektiivselt tekitada ettekujutuse suhteliselt mahukast väljaandest, ent nagu artikli neljandas alaosas näeme, oli kõnealuse väljaande näol pigem tegu üsna väikesemahulise trükisega.¹

1. ALLIKAST JA UURIMISLOOST

Nagu teada, põhineb kogu teadmine Liivimaa rahvakeeltes trükiste olemasolu kohta 1525. aastal ühel allikal, millel tõi teaduse ja avalikkuse vaatevälja 1958. aastal Wilhelm Jannasch oma „Lübecki reformatsiooni ajaloos“ (Jannasch 1958: 156–158, 377–378). Jannasch tugines palju tollaste sündmuste ühe olulisema teadaoleva tunnistaja, toomdekaan Johannes Brandese peetud toomkapiitli protokolliraamatule, mida oma iseloomu poolest võiks nimetada ka päeva- või märkmeraamatuks. Neli sissekannet ajavahemikust 8.–24. november 1525

puudutavad tollal veel ametlikult katoliiklikus Lübeckis konfiskeeritud vaati täis luterlikke raamatuid, sealhulgas Liivimaa rahvakeeltes, mida keegi kaupmees oli üritanud saata laevaga Riiga. Jannaschi viitest innustust saades avaldas Paul Johansen Lübecki arhiivist saadud fotokoopiate põhjal trükiseid puudutavad teated aasta hiljem juba väheste väljajätetega transkribeerituna (Johansen 2005a: 227–230 [1959]). Toomkapiitli protokolliraamatu terviktekst on hiljem ilmunud ka omaette allikapublikatsioonina (Prange 1993). Eesti lugejale on katkeid nii ladinakeelses originaalis kui ka eesti tõlkes ja vajalike selgitustega põhjalikult tutvustanud Jüri Kivimäe (1975: 198–200; 2000: 15–18). Seetõttu neid siin üleni korrata pole vaja ning võib piirduda vaid käesoleva käsitluse seisukohast kõige olulisemate punktide väljavõtetega.

Niisiis kirjutab Brandes 8. novembri sissekandes, et eelmisel õhtul on esmalt toompraosti, seejärel Brandese endaga nõu pidanud Lübecki raesekretär, kes teavitas, et kinni on peetud *vas plenum libris Lutterianis, eciam missas in vulgari Livonico, Lettico et Estonico*, 'vaat täis luterlikke raamatuid, ka (või: isegi) missasid liivi(maa), läti ja eesti rahvakeeles' ning kaupmees koos kahe abilisega, kes üritasid seda Riiga suunduvale laevale toimetada. Millal sündmused toimusid, pole täpsustatud, aga ilmselgelt äsja. See ongi ainus kord, kui Liivimaa keeltes raamatuid (missasid) otsesõnu mainitakse. Trükiste sisust sel korral rohkem juttu ei ole, kui välja arvata protseduuriline küsimus, kas põletamise korral tuleks eraldada saadetises leiduvad (võimalikud) „head“ (*boni*) raamatud „halbade“ (*mali*). Järgmise, 9. novembri sissekande järgi oli toomkapiitel samal hommikul asja arutanud. 11. novembril uurisid raamatuid teoloogia-doktorid Gerhard Frille ja Wigbold de Meppis.

Ning nad tuvastasid neist pealkirjadest, et [raamatud] on luterlikud, nii ristimisvormeli kohta rahvakeeles kui ka teistes raamatu(ke)s, nimelt missalaulmise vormelist rahvakeeles. [---] Siiski olid mõned [neist] (kokku) segatud, mida nad lugeda ei suutnud.

[Et comperiebant ex titulis eisdem esse Lutterianos, tam super forma baptizandi in vulgari quam eciam in aliis opusculis, videlicet de forma canendi missam in vulgari. [---] Verumtamen aliqui erant commixti, quos legere non poterant.]

Mõnevõrra konarliku mõttelõngaga tekstikatke eesti tõlge on siinkohal taotluslikult sõnasõnaline. Selles sissekandes on niisiis esimest korda natuke lähemalt juttu saksa rahvakeelsete – kuigi saksa keelt veel ei nimetata – raamatute sisust: ristimisvormeli kohta rahvakeeles ja missalaulmise vormelist rahvakeeles. Lisaks leitud „(kokku) segatud“ (*commixti*), st ilmselt muu- või mitmekeelsete raamatute kohta ei saanud doktorid midagi öelda. Mingit muud sorti luterlike raamatute (peale liturgiliste, kirikutalituste korraldust puudutavate) olemasolu kohta vaadis üheski sissekandes otsesõnu juttu ei ole. Viimases asja puudutavas kandes 24. novembrist on veel põgusalt mainitud

samade doktorite aruannet 9. novembril uuritud raamatute kohta, mida nüüd on otsesõnu nimetatud saksakeelseiks (*libros in vulgari Theutonico*), mille osas nad „tuvastasid, et need on ketserlikult luterlikud“ (*compererunt, quod sunt heretice Lutteriani*) ja väärivad seetõttu põletamist. Kas ja millal põletamine toimus, on teadmata, ning ka raamatute sisu kohta rohkem tõendeid ei ole.

Andmete esmaavaldaja Wilhelm Jannasch (1958: 156–158) käsitles Liivimaale määratud trükiste teemat kujuneva konfessionaalse tsensuuri kontekstis suhteliselt põgusalt, illustreerimaks tollal veel katoliikliku Lübecki toomkapiitli ja rae kõhklusid ja ettevaatlikku tegutsemist võitluses reformatsiooni vastu. Paul Johanseni aasta hiljem ilmunud artikkel oli juba üksikasjaline analüüs, mis esitas osalt üsna lennukaid hüpoteese trükiste saamisloo kohta (Johansen 2005a [1959]). Johansen koondas tähelepanu väljaannete, eriti põliskeeltesse tehtud tõlgete võimaliku saamisloo küsimusele, esitades rekonstruktsiooni sellest, mida raamatuis avaldatud tekstid ja tõlked tema veendumuse kohaselt endast kujutasid ning kuidas need valmisid, trükki toimetati ja trükiti. Väljaannete koostamise võimalike algatajatena nägi ta Riia reformaatoreid Andreas Knopkenit ja Silvester Tegetmeyerit ning Tartus tegutsenud Melchior Hoffmanni, läti ja liivi keelde tõlkimise omistas aga Riia mittesaksa jutlustajatele Nicolaus Rammile ja Johannes Eckile ning eesti keelde vahendamise Tartu Jaani kiriku õpetajale Franz Wittenile (*ibid.*: 232–233). Hoffman pidi käsikirja 1525. aasta suvel ka Wittenbergi toimetama ning seal sellele Lutheri heakskiidu saama, misjärel see samas Hans Luffti trükikojas trükiti. Kogu protsessi nimetab Johansen „eriaktsiooniks“ (*Sonderaktion*), mille eesmärgiks oli Liivimaa vasttekkinud evangeelsetele kirikutele jumalateenistuse tekstide hankimine, ning eeldab märkimisväärset koordineeritust Liivimaa linnade ja vaimulike vahel, eriti kui arvestada väga piiratud aega ja tolleaegse kommunikatsiooni kiirust.

Paul Johanseni põhjalik käsitus on suuresti määranud kogu järgneva arutelu kulu kuni selleni välja, et paljud hilisemad autorid on piirdunud kas tema seisukohtadega refereerimise või tema hüpoteesi üksikute aspektide kritiseerimisega. Uudset on välja toodud vähe, alternatiivsed hüpoteesid pole üldiselt olnud veenvamad kui Johanseni oma. Johansen (re)konstrueeris sündmuste käigu paljus nii-öelda ettevaatavalt, analoogsena sündmustele, mis juhtusid mõnevõrra hilisemal ajal. Et väljaanded trükiti Wittenbergis Hans Luffti trükikojas, on selgelt inspireeritud Wanradt–Koelli katekismuse kümme aastat hilisemaist ilmunise asjaoludest, kuid 1525. aasta kontekstis pole need kaugeltki ainumõeldavad valikud (vrd ka Kivimäe 2000: 29).² Sisult pidas Johansen Liivimaa keeltes „missasid“ lähedaseks Lutheri 1526. aastal ilmunud Saksa missale ja/või Johannes Briesmanni 1530. aasta Riia jumalateenistuskorrale, kuid trükiste avaldamise ajal oli nende tekstide kujunemine paratamatult alles alg- või veelgi varasemas järgus (sellest natuke lähemalt artikli viimases osas). Nii tuleb pisut etteruttavalt tõdeda, et kuigi paljud punktid Johanseni hüpoteesist on ükshaaval vähem või rohkem võimalikud, ei saa pidada kuigi ootuspäraseks kõigi nende (või paljude neist) kokkusattumist, mis võinuks viia trükiste

sünnini. Sündmuste ahel, selle läbiviijad ja valminud trükised võisid olla ka märgatavalt teistsugused.

Johanseni artiklist tõukudes asusid peagi tema järeldestega väitlusse kaks välisläti uurijat: põgusamalt teemat esimesena läti keeles tutvustanud keeleteadlane Kārlis Draviņš (1960) ning põhjalikumalt usundiloolane Haralds Biezais (1961), kes tõid diskursusse sisse n-ö keeleküsimuse, mis sestpeale ongi kõige elavamalt, õieti algusest peale lausa kirglikku arutelu tekitanud. Ka eesti keeles ilmusid teated leiu kohta esmalt paguluses (Mägiste 1960). Kodu-Lätis avaldas uudise peagi Kārlis Egle (1960), kelleni see oli jõudnud Paul Aristelt, kes olevat plaaninud pühendada teemale omaette artikli, mis aga siinkirjutaja teada ei valminud. Nii ilmusid teated Kodu-Eestis lühivormis trükis ilmselt alles 1965. aastal (Siirak 1965: 112). Põhiliselt piirdusid viimati nimetatud autorid (samuti Alttoa 1974: 678) Johanseni artikli refereerimisega. Kui esimestel aastatel reageerisid kiiremini peamiselt läti uurijad, siis alates 1975. aastast on rohkem arutelu edasi viinud eesti aja- ja kultuuriloolased. Kõige hõlmavamalt pärast Johansenit on trükiste võimalikku sisu ja saamis-lugu ning taustaks olevaid sündmusi käsitlenud Jüri Kivimäe, kes muuhulgas vaatas kriitiliselt üle mitmed Johanseni järelused ja oletused, märkides näiteks, et Tartus leidis teisigi protestantlikke vaimulikke peale Johanseni nimetatute, kes võinuks trükise autorina kõne alla tulla, ning Wittenbergis veelgi olulisi Lutheri-trükkaleid peale Hans Luffti jne (Kivimäe 1975: 205, 207; 2000: 24, 29). Raamatuteadlastest on Eesti raamatuloo üldkäsitluse raames oma panuse andnud Voldemar Miller (1978: 22–23) ja omaette artikliga Liivi Aarma, pannes rõhku peamiselt trükiste oletatavale sisule (2001). Nii eelmisel kui viimasel raamatuaastal tuli erandlikuma hüpoteesiga välja Inna Põltsam (2000; Põltsam–Jürjo 2026), oletades, et 1525. aasta trükiste näol oli tegu hoopis humanistliku katoliikliku kirjavara; viimati sekundeeris talle lähedase seisukohaga Aldur Vunk (2026). Nii Vunk (*op. cit.*) kui Kivimäe (2026) vaatasid üle hulga aja üle ka keeleküsimuse.

Rahvusvaheliselt on teade 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiste kohta jäänud Euroopa reformatsiooni raamatu- ja kirjakultuuriloos peaaegu täiesti tundmatuks. Näiteks 1990. aastal esmakordselt ilmunud ja siiani üks mõjukamaid reformatsioonija raamatuloo kogumikke „Reformatsioon ja raamat“ (Gilmont 2016), mis pretendeerib üleeuroopalisele hõlmavusele, eesti- ja läti-keelset reformatsioonisajandi trükisõna ei maini. Liivimaa keelte puudumine ses kogumikus pole küll erand: samuti ei leia nimetamist küllalt mahukas sloveenikeelne kirjavara, mõne sõnaga on mainitud islandi-, horvaadi-, leedu- ja preisi-keelse protestantliku trükisõna sündi (Flood 2016: 31, 76; Riising 2016: 434). Kuigi enamik eesti esimesi trükiseid on tõepoolest hävinud, pole ei nimetatud väljaandes ega ka näiteks luterliku katekismuse sünni käsitlustes tähelepanu pälvinud ka Wanradt-Koelli katekismus, mis oli üks esimesi mittesaksa (või ladina) katekismusi ja saksa keeles korralikult publitseeritud (vt Weiss & Johansen 1930). Saksamaal on varase reformatsiooni kirjasõna uurimine,

mis tugineb suuresti luterlike teoloogide loodud paradigmadele, keskendunud pea jäägitult saksakeelsetele tekstidele. Thomas Kaufmann (2015: 33) on osutanud reformaatorite ja nende vastaste ladinakeelsete väiketrukiste vähesele uurimisele, mis aitaks asetada Saksa reformatsiooni paremini üleeuroopalisse konteksti, kuid teises suunas vaadates on veelgi enam vaeslapse osas tollal Balkanist Skandinaaviani ulatunud „saksa kultuuriala“ ääremail kõnelnud väikekeeltes väljaanded, mis lisaks muule peaksid kuuluma Saksamaa raamatulukku ka seetõttu, et trükitud on nad enamasti Saksa trükikeskustes. Kuigi reformatsiooni mõju Euroopa ääremaade keelte trükisõna sünnile pole uurijaile faktina teadmata, jääb see sageli siiski vahemärkuseks (nt Kaufmann 2017: 120; 2019: 223) ning nii ei ole protestantluse varast levikut väikeste keelte trükisõnas üldistavalt põhjalikumalt käsitletud ja selle juures toimivad mustrid on suuresti avastamata. Nii on ka 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiseid laiemalt tollase luterliku raamatukultuuri konteksti seadmata. Sedasi polegi ehk juhus, et saksa reformatsiooniajastu raamatukultuuri üks produktiivsemaid uurijaid Thomas Kaufmann (2025) äsjasel juubeliaastal Liivimaa keeltes väljaannete kunagise olemasolugi pikemata kahtluse alla pani. Paremini kajastub väikeste keelte trükisõna kujunemine alles piirkondlikule, Põhja-Euroopa tasandile liikudes, ent üldjuhul on sellistes käsitlustes põhirõhk kirjakeele ja kristlike tekstide tõlkimise ajalool või laiematel kultuurimõjudel, sageli esimeste luterlike sajandite pikemaajalises perspektiivis, mitte raamatukultuuriloolistel aspektidel (nt Tuchtenhagen 2005; Czaika & Holze 2012; Kauko & Norro *et al.* 2019). Kokkuvõttes on juba viidatud Johanseni ja eesti autorite artiklid ainukesed, milles on üritatud avada 1525. aasta väljaannete mõningaid aspekte Euroopa raamatuloolisel taustal.

1525. aasta trükiste uurimisloos on keskendutud põhiliselt kahele teemale: nende saamisluhu ja sisu ning keelte küsimus. Trükiste sisu üle arutlemisele on pühendatud käesoleva artikli viimane osa; keelte temaatikast olgu siinkohal tehtud ainult kiire kokkuvõte. Teatavasti on põhiline küsimus tekkinud sellest, kuidas tõlgendada allika tekstis esineva kolme Liivimaa keele määratluse *in vulgari Livonico*, *Lettico et Estonico* esimest liiget *Livonico* (kaks ülejäänut – läti ja eesti – pole uurijates lahkarvamusi tekitanud). Andmete esmapublitseerija Wilhelm Jannaschi jaoks arvatavasti seda küsimust ei olnud: tõlkides *livländischer* ('liivimaa') ei pruukinud ta keskaegse Liivimaa keelelise mitmekesisuse peensustest üldse teadlik olla. Ka Paul Johansenil õieti küsimust ei tekkinud: *in Livonico* vasteks on tal kõhklematult liivi keel ning olulisel kohal on näidata, et liivi (ja läti) keelde tõlkijaks võis hästi sobida oletatavasti liivi juurtega Riia Jakobi kiriku mittesaksa jutlustaja Nicolaus Ramm (Johansen 2005a: 232–233). Sama seisukohta järgis Julius Mägiste (1960; 1970), kes täpsustas Johanseni pakutud Rammi perekonnanime võimalikku liivi etümoloogiat.

Kahtlused liivikeelse trükise võimalikkuses tekivad esimestes läti uurijates. Esmalt tõlgendas Kārlis Draviņš (1960) oma lühemas ülevaates eeltoodud fraasi kui 'Liivimaa rahvakeeles, [see tähendab] läti ja eesti keeles'. Harald

Biezais pühendas sellele, et näidata, et liivi keelt trükistes olla ei saanud, kaks artiklit, võttes esialgu (Biezais 1961) omaks Draviņši tõlgenduse ning tuues välja, et *lingua Livonica* tähendas 16. sajandil Liivimaal kõneldavat keelt, mille konkreetne tähendus sõltus kontekstist; näiteks Biezaisi toodud mujalt pärit näiteis tähendab see läti keelt. Kui Johansen (1962) oli oma vastulauses näidanud, et grammatiliselt kahe keele variant hästi ei sobi ning et ka liivi keelest on 16. sajandi allikais siiski vahel juttu, avaldas Biezais oma artikli tosin aastat hiljem ümber töötatuna, kaldudes nüüd seisukoha poole, et keeli oli siiski kolm, ent läti ja eesti keele kõrval oli mõeldud Liivimaa saksa keelt, nagu olid vahepeal pakkunud juba kodu-Läti uurijad Aleksejs Apinis ja Jānis Zemzaris (1966: 155), ning tuues näiteid fraasi *in vulgari Livonico* kasutusest ses tähenduses 16. sajandil (Biezais 1973: 28). Johanseni ja Biezaisi seisukohtade kokkuvõtteks ei saa siiski märkimata jätta, et vähemalt sama palju kui vähesed olemasolevad tõendid, mõjutasid mõlema poole argumentatsiooni ka isiklikud tunded ja veendumused uuritava objekti suhtes. Kui ka eesti ajaloolased kaldusid vahepeal pigem kõhklema liivi keele võimalikkuses 16. sajandi trükisõnas, siis päris viimasel ajal on võimalikkust mööndud siiski nii Eestis (Kivimäe 2026; Vunk 2026) kui Lätis (Vilks 2025: 74). Kuna mõlemad pooled on oma argumendid piisavalt välja toonud, siis käesolevas artiklis seda teemat rohkem ei käsitleta. Lõplikku selgust ses osas oleks kahtlemata võimalik saada ainult siis, kui leitaks trükis(ed) ise või ilmneks muul viisil uusi tõendeid.

2. RAHVAKEELTES TRÜKISÕNA ENNE 1525. AASTAT

Millisesse keeltemaailma eestikeelne raamat saabus? Järgnevalt on raamatuvara keelelist mitmekesisust esimese umbkaudu kolmveerand sajandi jooksul (umbes 1454–1525) vaadeldud eelkõige väljaannete arvu kajastavate andmete põhjal. Statistilise ülevaate saamiseks on kõige otstarbekam kasutada Universal Short Title Catalogue'i (USTC, <https://www.ustc.ac.uk/>) abi. USTC koondab rahvusbibliograafiate ning teiste bibliograafiliste andmebaaside ja repertooriumite kirjeid kuni 1700. aastani kõikjal maailmas ilmunud trükiste kohta kombineerituna paljude raamatukogude elektronkataloogide andmetega. Eri päritolu andmete põhjal on iga väljaande kohta moodustatud üks kirje, mis sisaldab nii bibliograafilisi kui kogutud leidumusandmeid ning võimalusel viiteid digiteeritud eksemplaridele. Praeguse seisuga on portaalis kirjed 1,6 miljoni väljaande ja nende ligi 7 miljoni eksemplari kohta (<https://www.ustc.ac.uk/about>, 24.05.2026). Kuigi andmebaas täieneb pidevalt üha uute raamatukogude andmetega, saab juba seni lisatud rahvusbibliograafiate andmete põhjal piisavalt hea ülevaate trükiste publitseerimise muustritest esimese kahe ja poole sajandi jooksul. Nii on käesolevas artiklis edaspidi arvuliste näitajate puhul tuginetud üldjuhul USTC andmetele, mida on kohati täiendatud viidetega samalaadsete tulemusteni jõudnud varasematele autoritele. Osalt on andmeid ka muude bibliograafiate põhjal kontrollitud, kuid olulisi vastuolusid

pole ilmnenud. Saksa keeleruumi alal 16. sajandil ilmunud trükiste bibliograafiliste andmete osas on edasises põhiliselt viidatud Saksa selle valdkonna rahvusbibliograafiale (VD16).

Pea kolmveerand sajandit domineeris raamatuturul mäekõrguselt ladina keel. 1525. aasta seisuga oli ladina keeles ilmunud üle 50 000 (praegu teadaoleva) väljaande, kõigis teistes keeltes kokku alla 30 000. 1521. aastani (k.a) trükiti absoluutne enamus raamatuid (väljaandeid) ühe aasta lõikes alati ladina keeles. Keeleline mitmekesisustumine algas siiski varakult: kaasaegsetest keeltest jõudis esimesena trükki saksa keel teadaolevalt 1454. aasta lõpus – seega samal aastal kui Gutenbergi 42-realine Piibel – kuuelehelise „Türkenkalenderiga“ (GW M19909). Ent alles 1522. aastal ületas kaasaegsetes keeltes ilmunud trükiste koguarv esmakordselt ladinakeelsete oma ning 1523. aastal ilmus juba üksi saksakeelseid väljaandeid rohkem kui ladinakeelseid (vastavalt 1176 ja 1042). Selle põhjustas luterlik „raamatuplahvatus“, mille käigus Lutheri ja ta kaasvõitlejate ning mõningal määral ka kriitikute suuremalt jaolt rahvakeelsed teosed raamatuturu üle ujutasid ja üha uute osasaajate meeli erutasid, andes sellega hoogu uue usutunnistuse kiirele levikule (vrd nt Moeller 1979: 30–31; Edwards 1994: 14–28; Neddermeyer 1998: 435, 521–524; Flood 2016: 43–44). Kuigi 1490. ja 1500. aastatel oli itaalia keel jõudnud saksa keelele üsna kannule ja prantsuse keel ajuti isegi mööda, oli 1525. aasta seisuga luterliku pöörde mõjul ikkagi 40% kõigist seni ilmunud rahvakeelsetest väljaannetest trükitud saksa keeles. Varase reformatsioonija keeleline „anomaalia“ ei kestnud raamatuturul siiski kaua. Alates 1526. aastast ilmus ladinakeelseid väljaandeid taas rohkem kui üheski rahvakeeles trükiseid ning veel umbes sajandi võis nende osakaal küündida absoluutse enamuse künnisele või vahel üle sellegi, enne kui uued keeled 17. sajandi teisel veerandil lõpuks otsustavalt juhtkoha võtsid.

Tabel 1. Trükitud raamatud rahvakeeltes kuni 1525. aastani (kaasa arvatud, arvud tähistavad teada olevate väljaannete arvu, enamasti USTC andmetel)³

saksa	12 002	taani	42
prantsuse	6399	rootsi	14
itaalia	5497	poola	12
hispaania	1999	horvaadi (serbia)	10–15
hollandi	1536	ruteeni	4
inglise	909	(uus)kreeka	3
katalaani	408	friisi	1
tšehhi	254	armeenia	1
portugali	77	bretooni	1

Nagu tabelist näha, oli enne 1525. aastat teadaolevalt ilmunud trükiseid 18 rahvakeeles, sh üle tuhande nimetuse viies ja üle saja veel kolmes keeles (vt tabel 1). Vähegi arvestataval hulgal oli raamatuid trükitud siiski eelkõige vaid (16. sajandi alguse seisuga) põhiliste suveräänsete võimkondade peamistes rahvakeeltes. Üksnes suurimas – Pühas Rooma Keisririigis – oli lisaks saksa keelele rohkelt raamatuid ilmunud ka kahes suurimas piirkondlikus, hollandi ja tšehhi keeles, mille kõnelemisalad olid ühtlasi majanduslikult heal järjel piirkondlikud võimukeskused. Ääremaiste väiksemate kuningriikide põhikeeltes oli üldjuhul ilmunud alla saja raamatu ning poliitiliselt tagasihoidlikumal positsioonil keeltes vaid üksikud. Ida- ja kagupoolse Euroopa suuremadki rahvakeeled ning mõnede Lääne-Euroopa väiksemate võimkondade põhikeeled, rääkimata enamikust poliitilise mõjuta piirkondlikest keeltest ei olnud selleks ajaks veel trükki pääsenud. Erandina sündisid horvaadi, uuskreeka ja armeenia esimesed trükised tänu 16. sajandi alguse suurimas trükikeskuses Veneetsias elanud omakeelsele diasporaale või Veneetsia lähedusele.

Nii olid Liivimaa keeltes trükitud luterlikud missad ühed esimesed trükised, millega murti trükikunsti riikliku esinduslikkuse ja piirkondlike prestiižkeelte barjäär. Nagu juba viidatud, esitati just Eesti raamatu juubeliaastal ka küsimus, kas see üldse sai nii olla: kas andmed Liivimaa keeltes trükiste kohta on usaldusväärsed (Kaufmann 2025). Et siiski ei ole mingit põhjust neis teadetes kahelda, näitab esmalt juba ainult kümme aastat hilisem Wanradt-Koelli katekismus ning hilisemad 16. sajandi eestikeelsed katekismused, mis pole säilinud (vrd Johansen 2005b [1935]; Altof-Telschow 2000; Kivimäe 1993; Kivimäe 2025). Need keskeltläbi vähemalt kord aastakümnes ilmunud väljaanded (millega liituvad veel lõpuni viimata jäänud üritused) näitavad, et vajadust kohalikes keeltes vaimuliku kirjavara järele tajuti järjepidevalt. Ning samavõrd annavad teadete usaldusväärsusele kinnitust järgmised uued trükikeeled, mis samuti kujunesid luterlikul alal ning esmalt just luterliku usutunnistuse ja õpetuse levitamiseks – soome, leedu, preisi, islandi ja sloveeni –, millest kohe natuke lähemalt juttu tuleb. Et esimesed selles reas olid just Liivimaa keeled, tuleb evangeelse kirikukorralduse, jumalateenistuse ja õpetuse erandlikult kiirest omaksvõtust Liivimaal, alates suurematest linnadest, võrreldes teiste nimetatud keelte kasutusala dega, ent sisuliselt kuulutab see ette luterluse üldist mustrit õpetuse levitamisest rahvakeeltes.

3. LUTERLIKU TRÜKISÕNA LEVIK TEISTESSE RAHVAKEELTESSE

Lutheri kirjutised leidsid tee teiste rahvakeelte trükisõnasse teadaolevalt alates 1520. aastast, kui ilmusid esimesed tõlked geograafiliselt ja kultuuriliselt lähedastesse hollandi ja tšehhi keelde.⁴ Madalmaades oli lugemisoskus kuigivõrd levinud ka keskkihis ning isegi maarahva hulgas, mis võimaldas Lutheri ideedega end vahetult kurssi viia paljudel (Johnston 2016: 175–177). Nii ilmusid hollandi tõlkes eelkõige samad Lutheri väikesemahulised harivad teoloogilised ja

eksegeetilised teosed, mis levisid massiliselt saksa keeleski, nagu „Kümne käsu seletus“, „Kiriku Paabeli vangipõlvest“, Magnificati ning teiste kirjakohtade seletused. Alates 1522. aastast ilmus arvukalt Uue Testamendi ja vähesel määral teistegi Piibli raamatute luterlikke tõlkeid. Jan Husi pärandina tugeva reformiliikumise taustaga Tšehhis, mille haritlaskonnal kujunesid varakult lähedased suhted Lutheriga, täiendasid Lutheri tõlked juba varasemat omakeelset vaimulikku mõttevahetust ning mõjutasid kohalike reformimeelsete autorite mõtte arengut. Sisult olid need sarnaselt hollandi tõlgetele läbilõige saksa keeles ilmunust: Lutheri armulauaõpetus, kaitsekõne Wormsi riigipäeval, „Kristlase vabadusest“, „Vaimulike ametisse seadmisest“ ja teised. Piiblitõlkel oli Tšehhis juba pikaajaline traditsioon (Bohatcová 2016: 396–404). Prantsusmaal levisid Lutheri ideed esmalt haritlaste ja vaimulike seas laialdaselt ladina keeles, omakeelse reformatsiooniidee levikut märgistasid alates 1523. aastast humanistlikud Uue Testamendi väljaanded. Esimesed prantsuse tõlked Lutheri õpetuslikest ja poleemilistest teostest ilmusid 1524/1525. aastal (Higman 2016: 104–107). Kõigis neis maades tekitasid reformatsiooniideed elava mõttevahetuse ja leidsid kiiresti enam või vähem poolehoidjaid, kuid tulemusliku tagakiusamise tõttu vähemalt esialgu laiemat kandepinda ei saanud. Kuna neil mail sel ajal eraldi protestantlikke kirikuid ei kujunenud, ei tekkinud võimalust ka evangeelse jumalateenistuse sisseseadmiseks ega vajadust selle tekstide järele.

Tabel 2. Esimesed luterlikud väljaanded rahvakeeltes 1520. aastatel

hollandi:	1520–1525 Luther – 23 1522–1525 Piibel (pms Uus Testament) – u 30
tšehhi:	1520–1525 Luther – 11 1525 Uus Testament
prantsuse:	1525 Luther – 7
itaalia:	1525 Luther – 1
taani:	1524 Uus Testament – 2 1526 Luther, 1528 jumalateenistuse kord
rootsi:	1526 Uus Testament, luterlaste teoseid 1529 käsiraamat

1520. aastate keskpaiku hakkas luterlik trükis jõudma ka nende alade keeltesse, kus luterlus pikemalt pidama jäi. Levikusuund oli valdavalt põhjakaarde, poliitilises mõttes Euroopa äärealale, kus tsiviilvõim oli suuresti fiskaalsetel kaalutlustel varmas reformatsiooni läbi viima, ning vähemal määral ka ida ja kagu poole. Uued luterlikud trükikeeled olid väiksema kõnelejate arvuga kui esimese laine omad. Taani keeles ilmus esimese luterliku väljaandena 1524. aastal Wittenbergis Uue Testamendi kaks trükki, mille avaldamise korraldas aasta

varem tagandatud ja pagendatud reformatsioonimeelne kuningas Christian II (Riising 2016: 437–438). Esimene Lutheri tõlge ilmus 1526. aastal, pärast tolerantsikuulutust 1527. aastal ilmus alates järgmisest aastast juba hulganisti reformaatorite raamatuid, mida trükkalid andsid välja vabaturu põhimõttel (*ibid.*: 435–445; Undorf 2021: 22–23). Esimese taanikeelne missaraamat (rohkem Nürnbergi kui Lutheri „Deutsche Messe“ eeskujul) koostati 1528. aastal Malmös, mis kujunes neil aastail evangeelse liikumise peamiseks keskuseks Taanis (Riising 2016: 439). Rootsis toimus aastatel 1526–1540 kuningavõimu range kontrolli all järkjärguline reformatsioon, mis hõlmas trükimonopoli ja väljaannete riigi korraldusel rahastamist. Sel tasemel tsentraliseeritus oli luterluse varase leviku etapis ainukordne. Pea kogu trükisõna oli neil aastail rootsikeelne ja usuline, ent seejuures mitte poleemiline, vaid peamiselt hariv või kirikukorralduslik. 1526. aastal juhatas luterliku kirjavara sisse rootsikeelne Uus Testament ja Lutheri „Palveraamatukese“ tõlge; 1529 ilmus kirikukäsiraamatu esimene väljaanne. Suurema osa väljaandeist kirjutas, tõlkis või toimetas Wittenbergis õppinud Olaus Petri, kes oli oma karjääri tipul aastail 1531–1533 kuningriigi kantsler (Kick 2016: 450–460). Kui Rootsi trükimonopolil saabus pärast suure hulga esmavajaliku rootsikeelse usulise kirjanduse avaldamist mõningane hingetõmbehetk, avanes sobiv võimalus soome trükisõnale aluse panemiseks. Küll mitte kuningavõimu olulisel rahalisel toel, kuid siiski soosingul ilmus aastail 1543–1552 soome keeles üheksa teost, mille põhiliseks algatajaks, autoriks, koostajaks ja tõlkijaks oli kohalikku päritolu ja Wittenbergis õppinud Mikael Agricola, alul Turu toomkooli rektor, hiljem Turu piiskop: aabits-katekismus, palveraamat, Uus Testament, kiriku käsiraamat, missa kord, psalter jne (Häkkinen 2015: 53–75; Lavery 2021: 75–83).

Natuke hiljem kui põhja poole, ja lõppkokkuvõttes vähese eduga levis luterlik trükisõna uutele keealadele ida ja kagu suunas. Leedu raamatule pani aluse Martynas Mažvydas, kes 1547. aastal avaldas luterliku katekismuse koos mõnede palvete ja lauludega, hiljem veel teisi kirikulaule ja ristimiskorra; pärast Mažvydase surma 1566. aastal ilmus täielik lauluraamat ja muidki tekste (Kaunas & Kuolys *et al.* 1998). Mažvydase raamatud ilmusid Preisimaal Königsbergis Preisi hertsogi Albrecht von Hohenzollerni evangeliseerimispüüete raames ja osalt ka rahalisel toel, nagu ka 1545. ja 1561. aastal ilmunud ainsateks preisikeelseteks raamatuteks jäänud katekismuseväljaanded (Kaunas 1998). Kuna päris Poolas oli Lutheri õpetuse levitamine tugevasti takistatud, kujunes Preisimaa sealse riigivõimu soosingul alates 1544. aastast ka poolakeelse luterliku trükisõna keskuseks, kus ilmusid katekismused, Uus Testament jt väljaanded (Kawecka-Gryczowa & Tazbir 2016: 411–412). Sloveenikeelsele raamatule pani aluse Saksamaal paguluses viibinud luterlik vaimulik Primož Trubar, kes avaldas 1550. aastal Schwäbisch Hallis aabitsa ja katekismuse, millele järgnesid kuni 1570. aastateni arvukad uustrükid, Piibli osade tõlked, postill, kirikukord jt usulisi tekste (Schwarz 2020). 1561. aastal asutas endine Austria väejuht Hans Ungnad, samuti luterlik pagulane, Trubari

õhutusel ja Württembergi hertsogi Christophi toel Urachi piibliasutuse evangeelse kirjasõna levitamiseks lõunaslaavi rahvaste seas, kus peale sloveeni trükkiste avaldati ka Uus Testament, Augsburgi usutunnistus jm protestantlikku kirjavara horvaadi keeles (*ibid.*: 73–77; Ilić & Wakounig 2021). Nagu Poolas ja Leedus, hääbus ka Habsburgide võimu alla kuulunud Sloveenias ja Horvaatias luterlus tagakiusamise tõttu peagi, vaatamata esialgsele levikule ja panusele kirjakeele arendamisse.

Toodud ülevaatest on näha, et rööbiti luterlike tekstide levikuga paljudele uutele keelealadele hakkas 1520. aastate keskpaiku kujunema muutus väljaantavate tekstide sisulises jaotuses ning publitseerimise paradigmat. Lutheri õpetuse leviku algaastail domineerisid raamatuturul poleemilised ja õpetuslikud teosed, sageli kiirelt valminud väikesemahulised kirjutised mõlema vastaspoole sulest. Nüüd hakkas pamfletisõda läbi saama. Juba 1520. aastate esimese poole keskelt hakkasid nii saksa kui ka esimestes muudes keeltes keskseks muutuma Piibli, esialgu peamiselt Uue Testamendi tõlked arvukais väljaandeks. Alates 1520. aastate keskpaigast lisandusid neile järk-järgult jumalateenistuse tekstide väljaanded, palveraamatud, katekismused ja postillid. Evangeelse õpetuse ja kirikukorralduse stabiliseerumise ja institutsionaliseerumise käigus omandas senise õpetusliku poleemika kõrval üha enam keskse rolli usklike harimine „ülalt alla“, „õige“ usu levitamine ja kinnistamine ning jumalateenistuse vormide reguleerimine.

Suure osa äsja eri maadelt toodud näidete juures on oluline üksikisikute roll luterliku trükisõna levitamise ning sellega seoses rahvakeelsele raamatutrukile alusepanemise või selle märgatava arendamise juures. Ühelt poolt olid need üksikud vaimulikud nagu Olaus Petri, Mikael Agricola, Martynas Mažvydas või Primož Trubar, kaks viimast isegi pelgalt tavalised kogudusepastorid, kel jätkus ettevõtlikkust ja võimalusi ning ka lihtsalt elu ja tervist, et mõne aastakümne vältel suur osa ühes keeles avaldatud tekstidest koostada ja trükki toimetada. Ning teisalt seisis toetajatena enamasti nende misjonitöö taga ühel või teisel tasandil võimukandjad ja suurnikud alates tagandatud Taani kuningast Christian II-st ja pagendatud Austria riigitegelasest Hans Ungnadist kuni Rootsi kuninga Gustav Vasa ja Preisi hertsogi Albrechtini.

Uued sihid toovad kaasa muutused ka publitseerimise korraldamises ja rahastamises. Varased Lutheri ja luterlaste poleemilised kirjutised ilmusid üldiselt vabaturu põhimõttel. Osa trükkaleid avaldas neid küll oma veendumuste ajel, kuid siiski majanduslikku kasu silmas pidades ja omal riisikol; mõni teine aga võis trükkida nii luterlaste kui nende oponentide teoseid ning vahel isegi ühiste kaante vahel, et huvilistel oleks võimalik hõlpsasti vastaspoolte seisukohtadega tutvuda. Selline majandusmudel muidugi ei kadunud, kuid just protestantliku liturgia esmase kujunemise ja luterluse uutele keelealadele levimise käigus tõusis esile uus praktika, et osa uut laadi väljaandeid hakkas ilmuma teistel (rahastus)põhimõtetel. Eri tasandite võimukandjad või patroonid toetasid väljaandmist või kandsid vähemalt osalt kulud, initsiatiiv

oli trükkalite asemel vaimulike või ilmaliku võimu poolel, kelle otsene eesmärk oli uue usu levitamine, usklite harimine (usuliste tõekspidamiste suunamine) ja ka kirikuteenistuse reguleerimine.

Kuigi väiksemas mastaabis, toimus sama ka järgnevate aastakümnete Eestis. Hästi on tuntud Wanradt–Koelli katekismuse saamislugu, millega oli seotud Tallinna linn ja rahastuse küsimustega tegeles suurkaupmees Johann Selhorst (Weiss & Johansen 1935: 14; Mickwitz 1936, 1938; Altof–Telschow 2000: 69). Umbes 1547. aastal tasus Tallinna linn Püha Vaimu kiriku pastorile Reinhold Beselerile tema kostilise ja kasvandiku Hans Susi jaoks paberi ostmise eest mitesaksa evangeeliumi- või perikoobiraamatu (*ewangelien boeck*) ja laulu- raamatu (*sanck boeck*) tõlke ettevalmistamiseks; noormehele oli muude raamatute hulgas ostetud ka (arvatavasti saksakeelne) psalter ja evangeeliumiraamat. Pärast Susi surma 1549. aastal maksti Beselerile 1551. aastal veel paberi eest lauluraamatu jätkamiseks (Johansen 2005b: 223–224, 459 [1935]; Masing 1964: 121–122; Johansen & zur Mühlen 1973: 354–355). Seegi ettevõtmine oleks võinud välja viia linna toel ilmuvate väljaanneteni, kui Susi ja seejärel ka Beseleri surm poleks vahele tulnud või, nagu Uku Masing (1964: 135) oletas, kuna neiski tõlkeis leiti rohkelt puudusi olevat.

Nii said Liivimaa keeltes missad teatud mõttes avalöögiks väljapoole saksa keeleruumi suunatud luterlike tõlgete, muganduste ja uudisteoste uuele lainele, mille taust oli varasemast mõnevõrra teistsugune ja eesmärk vähemalt osaliselt senisest erinev. Eelkõige sai nüüd sihiks rahva harimine ja kasvamine uuenenud usutunnistuse vaimus ning tulemusrikkamaks kujunes see oludes, kus leidis mõni väga võimekas vaimulik autor, kes suutis saada ka võimukandjate toe. Et Liivimaal edasine kiire areng olemata jäi ning rahva- keeltes trükisõna lisandumine 16. sajandi jooksul tunduvalt katkendlikumaks kujunes, kuigi poliitiline olukord muutus luterluse jaoks juba varakult soodsaks, on küllap mitme teguri koosmõju tagajärg. Esmajoones ei ole teada, et oleks esile kerkinud võimekaid vaimulikke, kes oleksid põlisrahvaste keeltes usulise trükisõna loomise pikemat aega oma südameasjaks võtnud ning sellega laiapinnalise mõju ja toetuse saavutanud. Kõik teadaolevad eestikeelse kirikliku kirjavara loomise katsed jäid 16. sajandil lühiajaliseks kas osaliste peatse surma tõttu või muudel põhjustel. Esimeseks pikemaajalise ja laialdase kande- pinnaga viljakamaks kiriklikuks autoriks eesti keeles kujunes alles Heinrich Stahl 17. sajandi keskpaigas (vt Lotman 2014: 161–198). Liivimaa killustatus orduriigiks, viieks piiskopkonnaks ning nii poliitiliselt kui ka usuasjus tugeva mõjuga linnadeks ei võimaldanud ka kõikehõlmava mõjuga ilmalike toetajate esilekerkimist. Peale linnade jäid kõik poliitilised struktuurid keskaegse Liivimaa lõpuni formaalselt katoliiklikeks, linnade kiriklik mõju jäi aga territo- riaalselt ahtaks, mis tähendas rahaliste võimalustegi killustatust ning vähen- das koostöö võimalusi. Väikesearvulisteks kõnelejaskondadeks oli killustatud ka kohalik keelemaastik. Samuti polnud kuni keskaegse Liivimaa ajajärgu lõpuni ja veel edasigi, kuni 1588. aastal Riias asutatud trükikojani, kohapeal

trükivõimalusi, mis tegi raamatute väljaandmise seda vaevanõudvamaks. Lõpuks avaldas küllap oma mõju põliskeelte ja nende kõnelejate madal staatus võrreldes pea kõigi siin võrdluseks toodud piirkondadega. Riia linn suutis küll avaldada mitmes trükkis mahuka saksakeelse jumalateenistuskorra (Briesmann 1530), kuid lätikeelse väljaande jaoks teadaolevalt tähelepanu ei jagunud. Põliskeelte kõnelejate piiratud ligipääs haridusele ahendas ka tõlkijaks sobivate isikute ringi ning eesti keelealalt 16. sajandist teadaolevaist tõlkijaist oli vaid varakult surnud Hans Susi usutavasti eesti emakeelega. Liiatigi olid paljud esimese põlvkonna luterlikud vaimulikud hoopis äsjased sisserändajad Saksa-maalt ning kui neil üldse põliskeelte omandamiseks huvi jätkus, ei pruukinud nende oskusest piisata tõlkimiseks.

4. 1525. AASTA LIIVIMAA KEELTES MISSAD JA VARASED PROTESTANTLIKUD JUMALATEENISTUSE TEKSTIDE VÄLJAANDED

Millisesse protestantliku kirjanduse traditsiooni võiksid paigutada 1525. aastal Lübeckis konfiskeeritud väljaanded? Seda analüüsid on järgnevas lähtunud eeldusest, et Brandese protokolliraamatu sissekanded kajastavad olukorda enam-vähem adekvaatselt: ei ole üritatud võtta allikakriitika viimast kurvi ega oletatud, et üldse midagi ei olnud ja kõik on vaid tulevate põlvete petmiseks välja mõeldud lugu, või kui oli, siis hoopis midagi muud kui see, mida allikas väidab. Brandese asjalik ja suhteliselt neutraalne toon ei anna sellisteks kahtlusteks alust.

Vaadis leidunud saksakeelsete raamatute osas on uurijad olnud üksmeelsed, et kahe tuvastatava väljaande sisuks oli ühel rahvakeelne ristimistalitus ning teisel jumalateenistuse kord. Jannasch (1958: 378) oletas, et ristimistalitust puudutav teos oli Lutheri „Ristimisraamatukese“ (*Das Tauffbüchlin verdeütscht*, esmatr 1523) ülemsaksa või praeguseks tundmatu alamsaksa väljaanne (kuna esimene teadaolev alamsaksakeelne trükk ilmus alles 1526) ning rahvakeelne missa võis endast kujutada Lutheri alles 1526. aasta algul trükitud „Saksa missa“ (*Deutsche Messe*) samuti nüüdseks tundmatut alamsaksa varianti, mis seega pidi ilmuma enne kui ülemsaksa oma. Johansen (2005a: 230, 234–235) kaldus alamsaksakeelse „Ristimisraamatukese“ poole; evangeelse jumala-teenistuse (missa) korra osas oli ta natuke ebajärjekindel. Esmalt järgis ta Jannaschi oletust, et Lutherilt saadi juba enne „Saksa missa“ valmimist luba selle avaldamiseks alamsaksa keeles ja mugandamiseks Liivimaa keeltesse; teisalt oletas ta, et Liivimaale mõeldud jumalateenistuskord pidi olema ulatuselt ja sisult lähedane Johannes Briesmanni 1530. aastal trükitud mahuka Riia jumalateenistuskorraga. Kivimäe (2000: 22–23) pidas tõenäolisemaks väikesemahulisi raamatuid, nagu varase luterluse ajal tavaks oli, ning tõdes, et Liivimaa sakslastele pidi võrdselt kasutatav olema „Ristimisraamatukese“ ülemsaksa väljaanne ja alamsaksakeelset polnud tingimata tarvis, missat puudutavaks raamatuks pidas aga Lutheri jumalateenistuse pidamist käsitlevat

kirjutist „Formula missae et communionis“ (1523) / „Eyn weyse Christlich Mess zu halten“ (1524). Selle juures tuleb siiski tähele panna, et „Formula missae“ ei ole otseselt normatiivne tekst, vaid pigem programmiline kirjutis, mida katoliiklikust missast võtta, mida jätta. Luther polemiseerib selles pikalt katoliikliku armulauateenistuse ja missaohvri käsitlesega ning, pidades küll rahvakeelset teenistust soovitavaks, lükkab selle kasutuselevõtu põhisosas tulevikku. Sellegipoolest on Kivimäe tõlgendus siinkohal täiesti mõeldav: allika keeleliselt ähmase väljenduse „missalaulmise vormelist (või: vormeli kohta) rahvakeeles“ (*de forma canendi missam in vulgari*) ei saa kindlalt väita, et tegu olnuks jumalateenistuse käsiraamatuga, vaid sama hästi võis see olla muu jumalateenistuskorda puudutav kirjutis. Kui pidada sõnastust „tuvastasid neist pealkirjadest, [...] nimelt missalaulmise vormelist rahvakeeles“ (*comperiebant ex titulis eisdem [...], videlicet de forma canendi missam in vulgari*) otseks viiteks pealkirjale (*forma* = *formula* = *weyse*), muutub see järeldus veelgi tõenäolisemaks.

Liivimaa (põlis)keeltes trükiste sisu osas, mis eriti on köitnud Eesti uurijaid, on seisukohad olnud lahknevamad. Johansen oletas esimesena, et tegu oli saadetises leidunud saksakeelse jumalateenistuskorra tõlkega, mis oli vahest ainult mittesakslaste jaoks natuke lühendatud (2005a: 235 [1959]). Jüri Kivimäe on Liivimaa keeltes „missadeks“ pidanud ülal viidatud „Formula missae“ tõlkeid (2000: 23). Kõige põhjalikumalt on pärast Paul Johansenit asja üle arutlenud Liivi Aarma (2001: 310–317), kaaludes kaht varasemat tõlgendust ja esitades ise kolmanda. Vähim tõenäoliseks pidas ta „Formula missae“ tõlget, põhjendusega, et jumalateenistuse korra tekst on esmatähtis üksnes vaimulikule, mitte kogudusele. Põhjendust mõnevõrra modifitseerides tuleb Aarma järeldusega nõustuda: kuna „Formula missae“ ei ole otseselt jumalateenistuse käsiraamat, vaid pigem arutelu evangeelse jumalateenistuse sisustamise-mõtestamise ja rahvakeelsemaks muutmise perspektiivide üle ning selles on järjestatud küll jumalateenistuse osad ja tekstide pealkirjad, kuid mitte esitatud tekste ennast, ei olnuks saksakeelsel vaimulikul seda põliskeelses tõlkes vaja (vrd ka Põltsam-Jürjo 2026: 238). Järgides Voldemar Milleri (1978: 23) põgusalt väljendatud oletust, et ladina *missas* võinuks tähendada hoopis „läkitusi“ ehk Lutheri liivimaalastele adresseeritud kirjutiste tõlkeid, vaagis Aarma Lutheri tekstide sobivust Liivimaa põliskeelse auditooriumi poole pöördumiseks ega pidanud seda versiooni päris võimatuks. Kuigi teised uurijad on pigem seisukohal, et Lutheri läkituste või üldse varaste teoste tõlkimine Liivimaa rahvakeeltesse poleks mõttekas olnud (Kivimäe 2000: 23; Põltsam-Jürjo 2026: 238), ei tohiks jätta tähelepanuta, et Lutheri varaste trükitööde hulgas on näiteks ohtralt jutlusi, mis seletavad rahvapäraselt tema õpetuse erinevaid tahke, ning nende tõlkimine oleks Liivimaa evangeelsete jutlustajate jaoks täiesti otstarbekas olnud, eriti arvestades nende üldiselt kesist kohalike keelte oskust. Ent keeleliselt tundub allika selline tõlgendus siiski väga kaheldav, sest keskladina igapäevakeeles ülitavaline substantiveeritud partitsiip *missa* esineb

peaaegu alati vaid missa kui jumalateenistuse, üksnes väga harva 'saadetise, läkituse' tähenduses (Niermeyer 1993, s.v.; Du Cange 1883–1887, s.v.; Ashdowne & Howlett *et al.* 1975–2013, s.v.). Nii et kui teoreetiliselt võinuks mõne Lutheri üleskutse Liivimaa keeltesse tõlkimine isegi mõeldav olla, siis konkreetse allika tekstist seda välja lugeda oleks ikkagi raske. Kolmanda võimalusena pakkus Aarma välja jumalateenistuse lauldavate osade ehk siis kirikulaulude kogumiku, arvestades kirikulaulu suurt rolli jumalasõna levitamisel rahva seas varases luterluses. Sisuliselt olnuks see võimalik, kuid siingi saab takistuseks allikas kasutatud nimetus „missad“. Varaste luterlike laulutrukiste pealkirjades esinesid hoopis määratlused nagu „laulud“, „hümnid“ või „psalmid“, nt „Etlich Cristlich lider Lobgesang vn Psalm“ (Nürnberg, 1524) või „Geystliche gesangk Buchleyn“ (Wittenberg, 1524) (vrd Flood 2016: 75) ning Brandesel polnuks mingit põhjust anda neid edasi „missadena“. Tõenäoliselt sisaldus sõna „missa“ (koos kolme keele nimetusega) juba raamatu saksa- või ladina-keelses (rööp)pealkirjas, mis oligi uurijaile põhiallikaks trükiste sisu kohta. Et 16. sajandi ametlikes dokumentides lähtuti raamatute nimetamisel pealkirjades suhteliselt täpselt, mis võimaldab säilinud väljaannete puhul sageli neid ka tuvastada, on märgitud nii keelatud raamatute nimekirjade kui ka näiteks Skandinaavia eraraamatu-kogude inventaride puhul (Pettegree 2016: 16–17; Undorf 2016).

Tavapärasest eristuvama käsitlusega tuli eelmisel raamatuaastal välja Inna Põltsam (2000), esitades hüpoteesi, et eesti-, läti- ja liivi(?)keelsete luterlike jumalateenistustekstide asemel oli tegu hoopis katoliiklike missadega. Põhjendades seda luterluse vähese konsolideerumisega Liivimaal 1525. aastaks ning eelneva vähemalt sajandipikkuse katoliikliku tähelepanuga rahvakeelsele usuõpetusele, hingehoiule ja jutlustamisele, ei ole selle juures siiski arvestatud, et mistahes rahvakeeltes missatekste pidas katoliku kirik tollal üheselt kõrvalekaldeks õigest usust ning need poleks kuidagi trükki jõudnud. Rahvale usuõpetuse jagamiseks oleksid katoliiklased valinud mõne muu žanri. Viimasel raamatuaastal esitas Põltsam–Jürjo (2026: 240) modifitseeritud tõlgenduse, et tegu oli rahva usuliseks harimiseks mõeldud humanistlikust keskkonnast pärit katoliiklike kirjutistega, mille taga võis olla Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel ning trükkijaks Rostocki ühiselu vendade trükikoda. Lähedast seisukohta jagas ka Aldur Vunk (2026: 234–236). Kuigi sisulisest aspektist ei saaks selliste trükiste kunagist olemasolu välistada, on allika sõnastust selle versiooniga siiski raske ühitada, kuna selliseidki väljaandeid poleks Brandesel olnud põhjust nimetada missadeks. Ei ole ka teada, et näiteks saksa või teistes lähipiirkonna rahvakeeltes oleks tollal katoliiklikke harivaid missakäsitusi välja antud. Rostocki ühiselu vendade juures trükiti neil aastail hoopis Taani ja taanikeelset poliitilist ja religioosset poleemikat, muuhulgas alates 1524. aastast ka esimesi protestantlusest mõjustatud teoseid, ent teadaolevalt mitte usu algõpetusi (Krüger 2001: 25; Riising 2016: 436, 440; VD16). Samuti oleks läti

(ja liivi) keeles väljaandeid raske seostada Kieveli diötseesi vajadustega; seal kulunuks ära pigem rootsikeelsed tekstid.

Nii jõuamegi küsimuseni, milliseid raamatuid nimetati tollal „missadeks“: milliste luterlike raamatute pealkirjas võinuks esineda sõna „missa“. Nagu juba Apinis ja Zemzaris (1966: 154) 1525. aasta trükiste lugu käsitledes märkisid, oli alates 1521. aastast ilmunud üsna palju protestantlikke saksakeelsete jumalateenistuse tekstide väljaandeid. Ääremärkusena olgu lisatud, et viimase sajandi jooksul need trükised, mis viitavad luterliku kirikukorra esmasele kinnistumisele, ent on sisult veel suhteliselt algelised, üldistavamalt käsitlemist pole leidnud ja viimane ülevaade pärineb 19. sajandi lõpust (Smend 1896). Suurema hoo sai selliste tekstide ilmumine sisse aastail 1523–1525. Tuntuimad näited on Lõuna-Saksa suurte keskuste Straßburgi (esmatr Spalatin 1524) ja Nürnbergi (Dober 1525a) luterlikud missad. 1524. aastal trükiti laialdaselt, näiteks Straßburgis, Tübingenis, Augsburgis ja Erfurtis, mõni aasta varem esialgu Nördlingenis käsikirjalisena levinud Kaspar Kantzi missaraamatut (Kantz 1524abcd; vrd Smend 1896: 38–41, 72–94). Thomas Müntzeri jumalateenistuskorrad olid tuntud peamiselt tema vahetul mõjualal Saksimaal (Müntzer 1523; vrd Smend 1896: 94–118). Põhja pool oli Nürnbergi missakord ilmunud ka Magdeburgis (Dober 1525b). Samal 1525. aastal trükiti Bremenis esimene Põhja-Saksa ja alamsaksakeelne missaraamat, mis põhiosas järgis Kaspar Kantzi koostatut (Eyne Euangelysce Misse 1525; vrd Smend 1896: 89–94; Schmidt 1954).

Läänemere-äärsetes piirkondades 1525. aastaks evangeelse jumalateenistuse tekste sisaldavaid väljaandeid ilmunud ei olnud. Preisimaal, millest 1525. aastal sai esimene ametlikult evangeelne territoorium ja mille mõju luterluse kujunemisele Liivimaal kujunes edaspidi märgatavaks, oli kirikukord samal ajal koostamisel.⁵ See kehtestati 1525. aasta detsembris ja trükiti 1526. aastal (Artickel der Ceremonien 1526; vrd Tode 2005: 240–242). Preisi kirikukord määras küll jumalateenistuse sisu, ent avaldati vähimategi tekstiosadeta ning põhjalikuma käsiraamatu koostamiseni selle korra järgi ei jõutudki. Osalt Preisi korrast mõjustatud tekstiväljaandeks kujunes hoopis 1530. aasta Riia jumalateenistuskord, mille koostajaks oli üks Preisi kirikukorra autoreid Johannes Briesmann, kes 1527. aastal selleks Riiga kutsuti (Briesmann 1530; vrd Geffcken 1862). Missale on Preisi korras pühendatud üks peatükk, üldpealkirjas on aga kasutatud laiemat mõistet „talitused“ (*Ceremonien*). Kirikukorras on mitut puhku juttu jumalateenistuse arusaadavaks tegemisest teistes kohalikes keeltes (poola, leedu, preisi), kuid seda mitte vaimulike tarvis tekste avaldades, vaid tõlkide vahendusel. Nagu nägime, kujunes neis keeltes usuliste trükiste avaldamise idee alles Preisi reformatsiooni järgmises faasis 1540. aastail, seega hiljem kui Liivimaal, kuigi muus osas oli religioosse propaganda trükkimine Königsbergis 1520. aastail vägagi elav (vrd ka Körber 2005: 28–29). Nii ei ole praeguste teadmiste juures pidepunkte, mis võimaldaks otsustada võimaliku Preisi mõju üle Liivimaa missatrükistele. 1525. aastast ilmusid esimesed luterlikud trükised ka Rostockis Ludwig Dietzi

trükikojas, kus Joachim Slüter avaldas esimese alamsaksakeelse lauluraamatu ja katekismuselaadse usuõpetuse, kuid jumalateenistuse tekstideni ei jõutud sealgi enne 1531. aastat, kui reformatsioon oli ametlikult läbi viidud (Pettke 2010). Rostockit pelgalt trükikohana see siiski ei välistaks, ent selle võimaluse (nagu ka Königsbergis trükkimise) vastu kõneleb see, et raamatusaadetiis lähene Lübecki sadamale maa poolt – Läänemere-äärsete linnadega käis Lübecki kaubandus peamiselt meritsi ja logistiliselt olnuks veel eriti ebaotstarbekas saata tundliku sisuga vaati nendest linnadest Riiga suure ringiga riskantset teed läbi usuliselt vaenuliku Lübecki.

1525. aastani Saksamaal ilmunud luterlikud missatrükised on enamasti suhteliselt väikesemahulised – kümmekond kuni paarkümmend lehte – väljaanded, mis sisaldavad näiteks missa ordinaariumi, harva osaliselt nootidega, õnnistamisi, vahel mõne üksiku suurema püha jumalateenistuse osi, valikut palveid, mida võib kaaskirja järgi kasutada ka väljaspool jumalateenistust. Mahukamad, näiteks Straßburgi omad, ei sisalda tavaliselt laialdasemalt mitte niivõrd liturgilist materjali kuivõrd lisanduvaid õpetuslikke ja hardustekste. Erandiks on vaid Thomas Müntzeri jumalateenistuskord, kus leidub rohkem kirikuaasta propriumi elemente ning seejuures suuresti noodistatuna. Kogu kirikuaastat hõlmavat käsiraamatut pole nende hulgas ühtegi, isegi mitte ligilähedaselt. Enamik neist ilmus „missa“ (*Mess(e)* jne) pealkirja all, vaid Müntzeri omad kannavad valdavalt nime *Am(p)t* ('nootidega missakord'). Sellised algelised evangeelsed jumalateenistuse tekstide väljaanded annavad ühelt poolt tunnistust uutmoodi jumalateenistuse standardiseerimise püüetest suuremates keskustes ning teatud määral ka nende levikust muudesse piirkondadesse, kus luterlus hakkas etableeruma, saades ametlikuks usutunnistuseks ja mõjutades kirikuteenistust. Teisalt tuleb arvestada, et esialgu jäid kõik need väljaanded oma piiratud ulatuse tõttu kasutusele põimituna katoliiklike ladinakeelsete liturgiliste raamatutega, ning evangeelsel vaimulikul tuli jumalateenistus sisustada suuresti iseseisvalt, kombineerides vanu raamatuid ja uusi juhiseid, kaasates uusi jutlustamispraktikaid ja pisitrükistena levivaid uusi rahvakeelseid laule.

Sellise varase luterliku riituse tekstide kogu heaks näiteks võiks olla juba mainitud Bremeni „Eyne Euangelysce Misse“. Bremeni kogudusekirikutes toimus evangeelsele jumalateenistusele üleminek 1525. aasta kevadel: seati sisse armulaud mõlemal kujul, saksakeelsed kirikulaulud ja ristimistalitus (Schmidt 1954: 54–55). Kas õnneliku juhuse läbi või evangeelsete vaimulike kutsel tegutses Bremenis vähemalt 1525–1527 sealne esmatrükkal, kes tähistas oma väljaanded akronüümiga A. G. W. Tema toodangust on teada viis alamsaksakeelset protestantlikku väiketrükist, millest säilinud on peale evangeelse missa veel vaid üks (Claußen 1908: 55–57; Benzing 1982: 63; VD16: Drucker: A. G. W.). Ilmselt suuresti tänu just kohaliku trükkali olemasolule sai Bremen omale kohe 1525. aastal evangeelsete jumalateenistustekstide trükise. Pole siiski teada, kas selle kasutamine oli Bremenis üldine või kuidagi reguleeritud. Kogumiku

ettevalmistajaks oli tõenäoliselt Maarja kiriku jutlustaja Jacob Probst, varasem Lutheri kaaslane ja õpilane Wittenbergis ning hilisem Bremeni superintendent. Põhiosas järgib Bremeni väljaanne Kantzi, kuid selle mõningad muudatused reedavad Lutheri teoloogia tugevamat mõju (Schmidt 1954: 55–56). Selle maht on vaid kaheksa oktaavformaadis lehte, millele mahuvad eessõna, mitteliturgilised ettevalmistavad palved, jumalateenistuse sissejuhatus, armulauatalitus ja lõpuks ainsa pikema lauldava osana „Te Deum“ saksa tõlkes. Ordinaariumi ja muud traditsioonilised lauldavad osad, mis siit puuduvad, võidi tollases jumalateenistuses ette kanda ladina keeles, nagu oli sageli tavaks veel terve 16. sajandi jooksul, ning sõnaliturgia pidi kirikuõpetaja kujuneva luterliku praktika põhjal ise koostama.

Midagi taolist võis endast kujutada ka Liivimaa keeltes missatrükis. Jumalateenistuse keskse osa ning väikese valiku palvete või muude tekstide koostamine-tõlkimine ei oleks võtnud nii palju aega kui mahukas kogu kirikuaasta jumalateenistuskord. See pidi olema jõukohane ühele-kahele vaimulikule suuresti oma initsiatiivil ega nõudnud tingimata erinevate osapoolte või institutsioonide koordineeritud koostööd. Eesmärgiks ei pidanud olema kogu Liivimaale ühise jumalateenistuskorra loomine, nagu oletas Johansen, kuid mille loomise püüdluste kohta sellest ajast veel andmeid pole, vaid esmane tekstide valik asjast innustatud vaimulike jaoks jumalasõna levitamiseks mitmes kohalikus keeles. Ainult kristliku jumalateenistuse kõige kesksemate osade kaasamine võimaldas tekstide autori(te)l tugineda paljus keskaegsele eesti/läti/liivi(?) „libakirjakeelele“ (vrd Ross 2005), rahva usulise harimise käigus kujunenud Piibli ja palvetekstide levinumate vormelite kasutamisele, mille suhtes vastsetel luterlikel vaimulikel 1520. aastate keskpaigaks kahtlemata veel mingit teoreetilist vastuseisu polnud tekkinud.

Kuigi Liivimaa varased otsesidemed Lutheriga on vaieldamatud, ei saa kõrvale jätta võimalust, et missad trükiti mujal kui Wittenbergis, eriti arvestades, et Luther oli riituse reformimisel konservatiivsem kui teiste keskuste reformaatorid. Võimalikel autoritel võis olla sidemeid ka mujal. Ühtekokku trükiti 1520. aastail reformaatorite teoseid 55 erinevas Saksa linnas, paljudes neist hulga eri trükkalite käe all, ning reformatsioonimeelsetest trükikeskustest ei olnud Wittenberg 1520. aastate keskel toodangu poolest isegi esikohal, jäädes alla Augsburgile ja Straßburgile (Kaufmann 2019: 225–227). Andrew Pettegree (Pettegree & Hall 2004: 790) on rõhutanud just keskuste suure arvu olulist rolli reformaatorite ideede eduka levitamise juures Saksamaal, kuna see ei võimaldanud killustunud riigivõimudel rakendada tulemuslikku kontrolli trükiste leviku üle. Nii lühemas kui pikemas ajalisel perspektiivis on tähelepanu juhitud, et luterlikud kultuurimõjud liikusid Põhja-Euroopasse erinevate keskuste vahendusel (nt Czaika 2012: 77–83). Skandinaavia jaoks oli Lübeck, kus 1525. aasta trükised arestiti, eelkõige pigem Lääne- ja Lõuna-Saksa, ka Põhja-Saksa ja Lõuna-Euroopa, ent mitte Kesk- või Ida-Saksa raamatute vahendaja;

luterlikku kirjandust imporditi 1520. aastail sealtkaudu just Lõuna-Saksamaalt (Undorf 2014: 73–85).

1525. aasta trükiste „konteksti puudumisega“ seoses on Inna Põltsam–Jürjo (2026: 237) toonud veel välja, et tollasest ettevõtmisest pole jälgegi Liivimaa allikais, erinevalt Wanradt–Koelli katekismuse loost, mille kohta on Tallinnas üsna palju arhiivandmeid. Tuleb siiski arvestada, et Wanradt–Koelli juhtum on suur erand: kuna asi jõudis kohtusse allikate väga hea säilimusega Tallinnas, ja juhuslikult on alles ka asjaga seotud olnud Johann Selhorsti kaupmehe-raamat, on meil olemas mõningane ülevaade taustast – muudel asjaoludel oleksid vaid anonüümsed fragmendid. Kui sama juhtunuks Tartus, ei teaks me sellest ammuugi midagi, kuna Tartu 1520.–1530. aastate igapäevatoiminguist on allikaid säilinud minimaalselt. Ühe-kahe osalise lühiajaline üritus ei pruukinud jätta dokumentaalseisse allikaisse üldse mingeid jälgi, kuid pikemas perspektiivis mõeldes oleks võidud näiteks Tartus järgnevail aastakümneil teha teisigi samasuguseid katsetusi, ilma et neist meieni mingeid teateid oleks jõudnud. Samuti on Wanradt–Koelli katekismuse trükkimise lugu väga erandlik rohkem kui aastase ootejärjekorra poolest trükikojas – kui eeldada, et 1525. aasta trükiseid tabanuks sama tõrge, pidanuks valmis käsikiri trükikotta jõudma juba hiljemalt 1524. aasta algupoolel, mis Liivimaa reformatsiooni kulgu arvestades oluks varavõitu (vrd Põltsam–Jürjo 2026: 238). Ent üldjuhul oli reformatsiooniajastu trükipress vägagi operatiivne ning vajadusel ilmusid uudisteoste arvukad uustrükid juba mõne kuu jooksul. Näiteks Lutheri „Suurest katekismusest“ avaldati pärast Wittenbergi esmatrükki 23. aprillist 1529 veel sama aasta sees kolm kordustrükki mujal Saksamaal ning kaks erinevat alamsaksa ja kaks ladina tõlget (Weismann 1985: 25–26). Seda enam oli väiketrükiste (nagu 1525. aasta trükised eeldatavasti olid) trükkimine nii mõnegi trükkali jaoks vajalik kiire teenistus, mis aitas tasakaalustada suuremate trükiprojektidega alles pikema aja jooksul tagasi teenitavaid investeeringu (Pettegree & Hall 2004: 799).

Liivimaa väikekeeltes trükis(t)e puhul jääb veel rahastuse küsimus, kuna vabaturu põhimõttel neid Saksa trükkalil müüa lootust polnud ning seega võis koostajail tarvis olla institutsionaalset või metseenide tuge. Samas tuleb arvestada, et ühe pistrükise trükkimise tellimine ei pruukinud piisava missioonitunde ja võib-olla ka raha tagasiteenimise lootuse korral käia üle jõu isegi vaimulikust tõlkija(te)le endale. Näiteks umbes 120–leheküljelise Wanradt–Koelli katekismuse⁶ 1500 eksemplaris trükkimise kuluks hindas Johannes Bugenhagen kümme aastat hiljem 90 Lübecki marka (Mickwitz 1936: 63–64). Väiksemas tiraažis ja märksa õhema väljaande kulud pidid olema vastavalt väiksemad. Võrdluseks võib tuua, et näiteks 1527. aastal maksti Tallinna Oleviste pastorile Johan Langele töötasuks 70 marka (Kala 2007: 24), aastal 1529 enne mardipäeva sai Johann Koell Nigulistes 50 marka (Altof–Telschow 2000: 75) – selliseid makseid said vaimulikud aasta jooksul mitu; 1530. aastail oli Tallinna kirikute ülemvaimulike poolaastapalk üldjuhul vähemalt 100

marka (*ibid.*: 70–72) (Liivimaal käibiv Riia mark oli küll mõnevõrra odavam kui Lübecki mark). Et autor lasi oma raamatu avaldada vähemalt osaliselt omal kulul, polnud 16. sajandil haruldane (vrd nt Kaufmann 2019: 76–78). Samuti võis trükikulude (osaliseks) kandjaks olla seesama kaupmees, kellelt trükised konfiskeeriti, või teised raamatukaubandusvõrgustiku lülid, kelle kanda jäi ka saadetisse kuulunud saksakeelsete väljaannete levitamise majanduslik risk. Reformatsiooni kuumas faasis ei tegutsenud raamatutrüki turu osalised üksnes kasu, vaid (ka) veendumuste nimel ja võtsid selle nimel sageli rahalisi riske (Kaufmann 2015: 25–26).

Lõpetuseks võib veel arutleda missatrükiste vormi üle. Lähtudes toomhärradest uurijatele arusaamatuks jäänud raamatute kohta kasutatud määratlusest *commixti* '(kokku) segatud', on tavaliselt peetud Liivimaa keeltes trükiseid mitmekeelseks, tuues võrdluseks tollaseid mitmekeelseid piibliväljaandeid või pisut hilisemaid katekismusi, „Agenda parva’t“ või 17. sajandi kirikukäsiraamatuid, kuigi keelte valiku või osakaalu või täpsema vormi osas üksmeelt pole. Juurdluse loogika vaates tunduks vähemalt osaliselt kõige loogilisem Haralds Biezaisi (1973: 30–31) järeldus, et põliskeelsetel tekstidel olid (saksa- või) ladinakeelsed vahepealkirjad. Sel juhul võis tõesti esmapilgul tunduda „selge“, et tegu on Liivimaa keeltes missadega – osade järjestus, proportsioonid jne tundusid sobivat –, ent edasisel uurimisel jõuti tõdemusele, et keeli oskamata on rangelt võttes võimatu õiguskindlalt välja selgitada, kas tegemist on missa teksti või näiteks selle seletuse või muu hariva materjaliga. Ka väljaande pealkiri võis olla sõnastatud piisavalt ähmaselt, et võimalike uurijate kahtlusi hajutada, nagu tollased trükikalid olid õppinud juba tsensuurihirmus tegema: näiteks „De missa Estonice“ 'missast eesti keeles' – nagu paljud saksakeelsed missatrükised kandsid pealkirja „Von der evangelischen Mess“ vms, kuna sisaldasidki ka sissejuhatavat seletavat materjali (nt Dober 1525b; Kantz 1524abcd). (Selline seletus seab muidugi löögi alla Biezaisi enda veendumuse, et raamatuis oli Liivimaa saksa keel – see oleks uurijaile olnud piisavalt arusaadav.) Kas põliskeeled olid ühes väljaandes rööptekstidena või eraldi väljaannetena, on raske otsustada, ent siinkirjutajale teadaolevalt varase luterluse ajast rööptekstiga liturgilisi väljaandeid teisi teada ei ole.

KOKKUVÕTTEKS

Enne 1525. aastat oli peale vanade keelte trükki jõudnud 18 Euroopa rahvakeelt: suuremate riikide peamised keeled ning mõni väiksem, mille raamatute trükkimise algust kiirendas suure trükikeskuse lähedus. 1525. aasta Liivimaa keeltes trükised olid esimesed, millega murti suurte võimu- ja trükikeskuste mõju. Sellele aitas kaasa reformatsiooni kiire läbiviimine Liivimaal. Ühtlasi kuulusid need luterliku raamatuvara keelelise mitmekesisistumise esimeste pääsukeste hulka. Säilinud teadete järgi olid eesti ja läti (ja liivi?) keel esimesed keeled, mis jõudsid trükki just luterliku reformatsiooni mõjul. Samuti on teadaolevalt tegu

üldse esimeste trükis ilmunud luterliku kirikuteenistuse tekstidega mittesaksa keeles. Alates 1520. aastate lõpust järgnesid juba säilinud jumalateenistuse käsiraamatud Põhjamaade keeltes, kus reformatsiooniideede levik järgis esialgu väikese viivitusega Liivimaal toimunut, kuigi edaspidi jõuti keskvõimu toel reformatsiooni kiirema üldistumiseni, seda ka raamatukultuuris. Kõigis väiksemates keeltes, milles 16. sajandi keskpaigani jõuti suurel arvul luterlike väljaannete trükkimiseni, oli selle taga mõni üksik võimekas ja viljakas autor, kes sai ka tuge riigivõimult või metseenidelt.

Varased uurijad pidasid 1525. aasta Liivimaa keeltes missasid Lutheri „Saksa missa“ mingil esialgsel variandil põhinevaks muganduseks, mis eeldanuks trükis(t)e koostajatelt suhteliselt kiiret ja mahukat ettevalmistustööd. Jüri Kivimäe leidis, et pigem võis tegu olla Lutheri lühema jumalateenistuse korraldust puudutava traktaadiga „Formula missae“, mis 1525. aastal Liivimaale saata üritatud saksakeelsete raamatute puhul võib allika sõnastust arvestades tõesti tõsi olla. Ent Liivimaa põliskeeltes poleks sellist teoreetilist teksti võõrkeelse vaimuliku jaoks vaja olnud. Veel on oletatud, et 1525. aastal mainitud kirjutised olid hoopis Lutheri Liivimaale saadetud läkituste tõlked või varased luterlikud laulukogumikud või siis hoopis katoliiklikud humanistliku suunitlusega usuliselt harivad tekstid, ent mitte ükski neist oletustest ei saa piisavalt tuge 1525. aasta allika tekstist.

Käesolevas artiklis on seevastu tähelepanu juhitud sellele, et luterlik kirjutamine ja kirjastamine olid 1525. aastaks kanda kinnitanud paljudes kohtades üle Saksamaa ning näiteks luterliku jumalateenistuskorra formuleerimisega oli nii mõnelgi pool jõutud kaugemale kui Wittenbergis. Kuni 1525. aastani oli mujal Saksamaal ilmunud arvukalt evangeelse jumalateenistuse tekste, mille väljaannete pealkirjas sisaldus just sõna „missa“, nagu ka 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiseid puudutavas allikas. Need olid üldiselt väga väikesemahulised kogumikud (8–20 lehte), mis sisaldasid ainult jumalateenistuse väheseid või keskseid reformitavaid osi ning mille kiire koostamine ja avaldamine pidi olema jõukohane üksikutele autoritele ka suurema koostöövõrgustiku või institutsioonide toeta. Seepärast võib eeldada, et umbes sedalaadi võisid olla ka 1525. aasta Liivimaa keeltes missatrükised.

TÄNUSÕNAD

Artikkel on valminud Tallinna Ülikooli PRG 1276 („Digital Livonia: For a Digitally Enhanced Study of Medieval Livonia (c. 1200–1550)“) raames.

KOMMENTAARID

- 1 Eesti keeles on 1525. aasta trükiseid sageli nimetatud missaraamatuteks või missaalideks. Sel-line sõnakasutus on segadusttekitav: missaaliiks nimetatakse tavapäraselt katoliku kiriku kogu kirikuaasta missatekste sisaldavat koguteost; selle sünonüüm on üldiselt ka „missaraamat“ (nt sks *Messbuch*, sm *messukirja*). Missaali maht oli keskajal ja on praegu mitusada tihedas kirjas lehte, ning sellise kogumiku kokkupanemine ja veel mitmesse keelde tõlkimine nõudnuks paratamatult väga palju aega; pealegi protestantlikus kõnepruugis seda sõna üldiselt ei kasutata.
- 2 1523. aastal Wittenbergi saabunud Hans Lufft kujunes keskseks Lutheri trükikaliks alles 1520. aastate teisel poolel; umbes 1525. aastani ilmus enim Lutheri teoseid Wittenbergis Johann Rhau-Grünenbergi trükikojas, Lufftist enam trükkisid ka Melchior Lotter jun. ja Nickel Schirlentz (kes mh trükkis esimesena just Lutheri liturgia alased teosed), umbes sama palju kui Lufft ka Lucas Cranach ja Christian Döring, kelle äri võttis 1525. aastal üle Josef Klug (Lutheri trükkalite, nende tõusu ja languse ning omavahelise rollijaotuse kohta vt nt Benzing 1982: 497–500; Pettegree 2010: 92–100; 2015: 42–44, 139–147, 267–275; Oehmig 2015: 101–190; VD16).
- 3 Saksakeelsete raamatute hulka on arvatud ka alamsaksakeelsed, mille eristamisel on andmebaasid ebajärjekindlad. Need moodustasid kõigist saksakeelsetest alla kümnendiku: mõnevõrra vananenud andmeil on kuni 1525. aastani (k.a) teada 851 alamsaksakeelset trükist (Borchling & Claussen 1931: veerg 1–380). Horvaadi- (ja serbia-) keelsete trükiväljaannete eristamine kiriku-slaavikeelsetest on sel ajajärgul kõikuv. Enamik horvaadikeelsena käsitletavaid väljaandeid on alates 1483 ilmunud glagoolitsas trükitud roomakatoliiklikud liturgilised raamatud, mille keele-vormi võib pidada ka horvaadi mõjudega kirikuslaavi keeleks. Idaslaavi keelealal võib sama kõi-kuvust esineda ruteeni- ja kirikuslaavikeelsete trükiste eristamisel ning ka esimeste uuskreeka-keelseks nimetatavate trükiväljaannete keelt on vahel peetud tugevate rahvakeele mõjudega vanakreeka keeleks. Lisaks ladina ja rahvakeelsetele väljaannetele oli Euroopa õpetlaste tarvis ilmunud umbes 500 väljaannet vanakreeka keeles ning üksikud araabia ja aramea keelt sisalda-vad trükised, samuti vähesel määral raamatuid kirikuslaavi ja heebrea keeles.
- 4 Juba varem ilmusid luterlikud raamatud alamsaksa keeles, mille raamatuturg käitus saksa raamatuturu osana. Aastaist 1518–1525 (eriti alates 1523) on alamsaksa keeles teada vähemalt 55 Lutheri kirjutiste väljaannet, lisaks piiblitõlkeid ja teiste luterlaste kirjutisi (Borchling & Claussen 1931: veerg 284–369).
- 5 Tuleb tähele panna, et vastavalt kujunenud tavale on kirikukorraks siin ja edaspidi nimetatud kiriku üldist seadustikku, mis muuhulgas reguleeris ka jumalateenistuse sisu, jumalateenistus-korraks aga kitsamalt jumalateenistuse vormi regulatsiooni, mis üldiselt sisaldas ka väiksemat või suuremat osa jumalateenistuse tekstidest.
- 6 Umbes 120-leheküljelise mahu kohta vt Weiss & Johansen 1935: 9. Toomas Pöld (2003: 84–85) pakkus põhjaliku tekstianalüüsi tulemusel mahuks 64–80 lk, kuid ei arvestanud olemasoleva üheselt tõlgendatava tüpograafilise evidentsiga: maksimaalne säilinud poognasignatuur Giiii näi-tab (nii üldjuhul kui ka konkreetselt Hans Luffti väikest formaati trükiste puhul), et raamatul oli vähemalt seitse 8-lehelist poognat, st 112 lk; kuna algsest mahust pärast G-poognat palju ilmselt ei puudu, võib katekismuse maksimaalseks mahuks pidada tõenäoliselt 8 poognat ehk 128 lk.

KIRJANDUS

- Aarma, Liivi 2001. Esimese eestikeelse trükise sünnitaust ja tekstisõnum. – Tender, Tõnu (toim). *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Ilmamaa, lk 307–319.
- Altof-Telschow, Kaja 2000. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Kõiv, Lea jt (koost). *Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval)*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 63–93.
- Altoa, Villem 1974. Stahli-eelsest eestikeelsest trükisõnast. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 676–683.
- Apinis, Aleksejs & Zemzaris, Jānis 1966. Pirms 440 gadiem [400 aastat tagasi]. – *Karogs* 9, 1. september, lk 154–156.

Artickel der Ceremonien 1526 = *Artickel der Ceremonien vnd anderer Kirchen Ordnung. Volgen die Formen vnd anleytung yn vor angezeygter Ordnung vormeldet vnnd vorheyschen*. [Königsberg: Hans Weinreich] (VD16 ZV 12771).

Ashdowne, Richard & Howlett, David & Latham, Ronald 1975–2013. *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, fasc. 1–17. London: Oxford University Press.

Benzing, Josef 1982. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Biezais, Haralds 1961. Über die livische Sprache. – *Orbis* 10, lk 487–490.

Biezais, Haralds 1973. *Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte*. Acta Academiae Aboensis, Humaniora 47.2. Åbo: Åbo Akademi.

Bohatcová, Mirjam 2016. The book and the Reformation in Bohemia and Moravia. – Gilmont, Jean François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 385–409.

Borchling, Conrad & Claussen, Bruno 1931. *Niederdeutsche Bibliographie: Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800. Bd. 1, 1473–1600*. Neumünster: K. Wachholtz.

Briesmann, Johannes 1530. *Kurtz Ordnung des Kirchendiensts Sampt eyner Vorrede von Ceremonien, an den Erborn Rath der löblichenn Stadt Riga ynn Liefflandt. Mit etlichen Psalmen, vnd Götlichen lobgesengen, die yn Christlicher Versammlung zu Riga ghesungen werden*. Rostock: Ludwig Dietz (VD16 ZV 13271).

Claußen, Bruno 1908. Die Anfänge der Buchdruckerkunst in Bremen (1525–1625). – *Jahrbuch der bremischen Sammlungen* 1, lk 51–68 (<https://brema.suub.uni-bremen.de/content/zoom/72898> – 29.06.2026).

Czaika, Otfried 2012. Die Ausbreitung der Reformation im Ostseeraum ca. 1500–1700 als Kulturtransfer. – Czaika, Otfried & Holze, Heinrich (toim). *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Stockholm: Kungliga biblioteket, lk 76–100.

Czaika, Otfried & Holze, Heinrich (toim) 2012. *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis 80. Stockholm: Kungliga biblioteket.

Dober, Andreas 1525a. *Form vnd ordnung eyner Christlichen Meß so zu Nürmberg im Newen Spital im brauch ist*. Nürnberg: Hergot, Hans (VD16 M 4897).

Dober, Andreas 1525b. *Von der Euangelischen Mesz wie sie zu Nuernberg im Newen Spytal durch Andream Doeber gehalten wirdt Caplan doselbst*. Magdeburg: Öttinger, Heinrich (VD16 M 4896).

Draviņš, Kārlis 1960. Atradums latviešu rakstu vēsturē [Avastus lāti kirjaloo vallas]. – *Latvija* 7, 20. veebruar, lk 3.

Du Cange, Charles Du Fresne 1883–1887. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis conditum a Carolo du Fresne ...* Ed. nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Léopold Favre. 1–10. Niort: L. Favre.

Edwards, Mark U. 1994. *Printing, Propaganda, and Martin Luther*. Berkeley: University of California Press.

Egle, Kārlis 1960. Par latviešu grāmatniecības sakumu [Lāti raamatukultuuri algusest]. – *Literatūra un Māksla* 19 (14.05), lk 3.

Flood, John L. 2016. The book in Reformation Germany. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 21–103.

Geffcken, Johannes (toim) 1862. *Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530 flgg. kritisch bearbeitet und mit einer geschichtlichen Einleitung*. Hannover: Carl Rümpel.

Gilmont, Jean-François (toim) 2016. *The Reformation and the Book*. English edition and translation by Karin Maag. London & New York: Routledge. [Esmatrükk 1990: Jean-François Gilmont (dir.). *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprime (1517–v. 1570)*. Paris: Les Éditions du Cerf.]

Higman, Francis M. 2016. French-speaking regions, 1520–62. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 104–153.

Häkkinen, Kaisa 2015. *Spreading the written word: Mikael Agricola and the birth of literary Finnish*. Studia Fennica. Linguistica 19. Helsinki: Finnish Literature Society.

Ilić, Luka & Wakounig, Marija 2021. The Dream of a Border-Crossing Bible. A Study of Ungnad, Trubar, Vergerio, Konzul, and Their Co-Workers. – Dillenburger, Elizabeth & Louthan, Howard & Thomas, Drew B. (toim). *Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe*. Library of the Written Word 94; The Handpress World 75. Leiden & Boston: Brill, lk 288–306.

Jannasch, Wilhelm 1958. *Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablass bis zum Augsburger Reichstag*. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16. Lübeck: Max Schmidt-Römhild.

Johansen, Paul 1962. Zur Frage des ältesten livischen Druckes. – *Ural-Altaische Jahrbücher* 34 (3/4), lk 258–259.

Johansen, Paul 2005a. Saksa- ja mitesaksakeelsed trükitud missaraamatud Riiale 1525. – Johansen, Paul. *Kaugete aegade sära*. Tartu: Ilmamaa, lk 226–236, 459–461. [Esmatrükk 1959: Johansen, Paul. Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – *Zeitschrift für Ostforschung* 8, lk 523–532.]

Johansen, Paul 2005b. Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. – Johansen, Paul. *Kaugete aegade sära*. Tartu: Ilmamaa, lk 221–225, 459. [Esmatrükk 1935: Johansen, Paul. Wanradt-Koelli katekismuse seni tundmatuist järglastest. – *Eesti Kirjandus* 10, lk 433–436.]

Johansen, Paul & zur Mühlen, Heinz von 1973. *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15. Köln & Wien: Böhlau.

Johnston, Andrew G. 2016. Printing and the Reformation in the Low Countries, 1520–c. 1555. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 154–183.

Kala, Tiina 2007. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – *Tuna* 3, lk 10–26 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/01/KalaTiina_Kirikuelu_TUNA2007_3.pdf – 30.06.2026).

Kantz, Kaspar 1524a. *Won [!] der euägelischen Messz. Mit schoenen christlichen Gebetten vor vnd nah der entpfahung des Sacraments*. Straßburg: Schott, Johann (VD16 K 83).

Kantz, Kaspar 1524b. *Von der Euangelischen Mesß. Mit schoe]nen Christlichen Gebetten vor vnd nach der empfangung des Sacraments*. Tübingen: Morhart, Ulrich d.Ä., 1524 (VD16 K 84).

Kantz, Kaspar 1524c. *Von der Euanglyschenn Messz mit schoene Cristlichen gebeten vor vnd nach der entphahüg des Sacrameëts*. Augsburg: Ramminger, Melchior (VD16 K 81).

Kantz, Kaspar 1524d. *Von der Euangelischen Messz was die Messz sey wie vñ durch wen vnd warumb sye auffgesetzt sey. ... Ordnung der Euägelischen Messz ...* Erfurt: Stürmer, Wolfgang (VD16 B 9459).

Kaufmann, Thomas 2015. Ohne Buchdruck keine Reformation? – Oehmig, Stefan (toim). *Buchdruck und Buchkultur im Wittenberg der Reformationszeit*. Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 21. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, lk 13–34.

Kaufmann, Thomas 2017. Der Buchdruck der Reformation und seine Weltwirkungen. – *Archiv für Reformationsgeschichte* 108, lk 115–125.

Kaufmann, Thomas 2019. *Die Mitte der Reformation: Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und deren Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen*. Beiträge zur historischen Theologie 187. Tübingen: Mohr Siebeck.

Kaufmann, Thomas 2025. Das war ein Vorspiel nur. – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5. november, lk 3.

Kauko, Mikko & Norro, Miika & Nummila, Kirsi-Maria & Toropainen, Tanja & Fonsén, Tuomo (toim) 2019. *Languages in the Lutheran Reformation: Textual Networks and the Spread of Ideas*. Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies 10. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Kaunas, Domas 1998. Book Publishing Activities of the Prussian Authorities in the 16th–18th Centuries. – Kaunas, Domas & Kuolys, Darius & Koženiauskienė, Regina & Landsbergis, Vytautas & Trilupaitytė, Jūratė & Tyla, Antanas (toim). *Martynas Mažvydas and old Lithuania*. Vilnius: Pradai, lk 235–265.

- Kaunas, Domas & Kuolys, Darius & Koženiauskienė, Regina & Landsbergis, Vytautas & Trilupaitienė, Jūratė & Tyla, Antanas (toim) 1998. *Martynas Mažvydas and old Lithuania*. Vilnius: Pradai.
- Kawecka-Gryczowa, Alodia & Tazbir, Janusz 2016. The book and the Reformation in Poland. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 410–431.
- Kick, Remi 2016. The book and the Reformation in the Kingdom of Sweden, 1526–71. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 449–468.
- Kivimäe, Jüri 1975. Teated eestikeelsest trükisest 1525. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 197–207.
- Kivimäe, Jüri 1993. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – *Keel ja Kirjandus* 7, lk 388–398.
- Kivimäe, Jüri 2000. Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Kõiv, Lea jt (koost). *Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval)*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 13–35.
- Kivimäe, Jüri 2025. Katekismuseajastu. Prelüüd Eesti raamatuaastale. – *Tuna* 3, lk 118–126 (<https://tuna.ra.ee/wp-content/uploads/08-tuna-2-2025-kivimae-katekismuseajastu.pdf> – 03.07.2026).
- Kivimäe, Jüri 2026. Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 241–245 (<https://www.keeljakirjandus.ee/wp-content/uploads/sites/13/2026/03/J.KIVIMAE.pdf> – 03.07.2026).
- Krüger, Nilüfer 2001. *525 Jahre Buchdruck in Rostock: die Druckerei der Brüder vom Gemeinsamen Leben*. Rostock: Universitätsbibliothek.
- Körber, Esther-Beate 2005. Die Reformation im Ostseeraum als Kommunikations- und Verkehrsereignis. – Tuchtenhagen, Ralph (toim). *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Nordostarchiv, N. F., 13/2004. Lüneburg: Nordost-Institut, lk 15–44 (https://www.ikgn.de/_media/abhandlung_koerber_esther-beate_noa_band_13_2004_ostseeraum.pdf – 03.07.2026).
- Lavery, Jason 2021. Mikael Agricola and Finland's Vernacular Reformation. – Czaika, Otfried & Undorf, Wolfgang (toim). *Schwedische Buchgeschichte: Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Refo500 Academic Studies 76. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 73–86 (DOI:10.13109/9783666564970.73).
- Lotman, Piret 2014. *Heinrich Stahl elu ja looming*. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14; Raamat ja aeg 3. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Masing, Uku 1964. Hans Susi 1551. a. tõlkest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 10, lk 121–136.
- Mickwitz, Gunnar 1936. Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta. – *Ajalooline Ajakiri* 2, lk 62–65.
- Mickwitz, Gunnar 1938. Johann Selhorst und der Druck des ältesten estnischen Buches. – *Beiträge zur Kunde Estlands* 21 (1), lk 1–8.
- Miller, Voldemar 1978. Esimesed trükitud raamatud (XVI–XVII sajand). – Miller, Voldemar (koost) & Kyra, Robert (autor) & Lott, Mare (autor) & Peegel, Juhan (toim). *Eesti raamat 1525–1975: ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus, lk 20–31.
- Moeller, Bernd 1979. Stadt und Buch: Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung in Deutschland. – Mommsen, Wolfgang J. (toim). *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation: Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*. Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 5. Stuttgart: Klett-Cotta, lk 25–39.
- Mägiste, Julius 1960. Esimene eestikeelne raamat ilmus enne Wanradt-Koelli! – *Eesti Päevaleht* (Eskilstuna) 96, 26. aprill.
- Mägiste, Julius 1970. *Vanhan kirjaviron kysymyksiä: tutkielmia viron kirjakielen varhaisvaiheista 1200-luvulta 1500-luvun lopulle*. Tietolipas 64. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Müntzer, Thomas 1523. *Deüttsch kirchē ampt Vorordnet auffzuheben den hinterlistigen deckel vnter welchem das Liecht der welt vorhaltē war welchs yetzt wideruemb erscheynt mit dysen Lobgesengen vnd Goetlichen Psalmen*. Eilenburg: Widemar, Nikolaus (VD16 M 4889).

- Neddermeyer, Uwe 1998. *Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit; quantitative und qualitative Aspekte*. 1–2. Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München 61. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Niermeyer, Jan Frederik 1993. *Mediae Latinitatis lexicon minus: lexique latin médiéval-français/anglais*. Leiden etc.: Brill.
- Oehmig, Stefan (toim) 2015. *Buchdruck und Buchkultur im Wittenberg der Reformationszeit*. Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 21. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Pettegree, Andrew 2010. *The Book in the Renaissance*. New Haven; London: Yale University Press.
- Pettegree, Andrew 2015. *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*. New York: Penguin Books.
- Pettegree, Andrew 2016. The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe. – Bruni, Flavia & Pettegree, Andrew (toim). *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Library of the Written Word 46; The Handpress World 34. Leiden; Boston: Brill, lk 1–27 (DOI:10.1163/9789004311824_002).
- Pettegree, Andrew & Hall, Matthew 2004. The Reformation and the Book: A Reconsideration. – *The Historical Journal* 47 (4), lk 785–808.
- Pettke, Sabine 2010. Slüter (zuvor Kutz[k]er), Joachim (Jochim). – *Neue Deutsche Biographie* 24, lk 507 (<https://www.deutsche-biographie.de/gnd119194449.html#ndbcontent> – 03.07.2026).
- Prange 1993 = *Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530. Nach Vorarbeiten von Emil Ehler und Sabine Pettke bearbeitet von Wolfgang Prange. Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs* 30. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* 12. Neumünster: Wachholtz.
- Pöld, Toomas 2003. Simon Wanratti katekismus 1535. – *Usuteaduslik Ajakiri* 51 (1), lk 51–85 (<https://ojs.utlib.ee/index.php/UA/article/view/23040/17457> – 03.07.2026).
- Pölsam, Inna 2000. Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – *Tuna* 2, lk 12–20 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/PoltsamInna_Eesti_raamatu_ajaloo_TUNA2000_2.pdf – 03.07.2026).
- Pölsam-Jürjo, Inna 2026. 1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – kas ikka veel mõistatus? – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 236–240 (<https://www.keeljakirjandus.ee/ee/archives/49586> – 03.07.2026).
- Riising, Anne 2016. The book and the Reformation in Denmark and Norway, 1523–40. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 432–448.
- Ross, Kristiina 2005. Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat* 51, lk 107–129 (https://www.emakeeleselts.ee/esa/ESA_51_pdf/ESA_51_Ross.pdf – 03.07.2026).
- Schmidt, Wilhelm 1954. Die Bremer evangelische Messe 1525. – *Hospitium Ecclesiae* 1, lk 52–85.
- Schwarz, Karl W. 2020. Ein Reformator aus Innerösterreich. Primus Truber und der südslawische Buchdruck in der Uracher Bibelanstalt. – Seidler, Andrea & Monok, István (toim). *Reformation und Bücher. Zentren der Ideen – Zentren der Buchproduktion*. Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 51. Wiesbaden: Harrassowitz, lk 63–84.
- Siirak, Erna 1965. Eesti kirjasõna esimesed alged, käsikirjad ja raamatud (XIII saj. – 1629). – Vinkel, Aarne (toim). *Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 107–124.
- Smend, Julius 1896. *Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Spalatin, Georg 1524. *Teütsche Meß vnd Tauff wie sye yetzund zů Straßburg gehaltē werden*. Straßburg: Köpfel, Wolfgang (VD16 M 4902).
- Tode, Sven 2005. Die Reformation in Preußen – Einheit und Vielfalt reformatorischer Bewegungen. – Tuchtenhagen, Ralph (toim). *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Nordostarchiv, N. F., 13/2004. Lüneburg: Nordost-Institut, lk 201–265 (https://www.ikgn.de/_media/abhandlung_tode_sven_noa_band_13_2004_preussen.pdf – 03.07.2026).

Tuchtenhagen, Ralph (toim) 2005. *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Nordostarchiv, N. F., 13/2004. Lüneburg: Nordost-Institut.

Undorf, Wolfgang 2014. *From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525*. Library of the Written Word 37; The Handpress World 28. Leiden: Brill.

Undorf, Wolfgang 2016. Lost Books, Lost Libraries, Lost Everything? A Scandinavian Early Modern Perspective. – Bruni, Flavia & Pettegree, Andrew (toim). *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Library of the Written Word 46; The Handpress World 34. Leiden & Boston: Brill, lk 101–119 (DOI:10.1163/9789004311824_006).

Undorf, Wolfgang 2021. Buchhandel und Buchsammeln in Schweden zur Zeit der Reformation und Konfessionalisierung. – Czaika, Otfried & Undorf, Wolfgang (toim). *Schwedische Buchgeschichte: Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Refo500 Academic Studies 76. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 13–54 (DOI:10.13109/9783666564970.13).

USTC = Universal Short Title Catalogue (<https://www.ustc.ac.uk/> – 06.07.2026).

VD16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (http://www.gateway-bayern.de/index_vd16.html – 06.07.2026).

Vilks, Andris 2025. Esimesed emakeelsed raamatud. – Lotman, Piret & Kencis, Toms (toim). See *esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 73–76.

Vunk, Aldur 2026. Kas 1525. aasta usutrukiste levitajad arvestasid ka liivlastega? – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 231–236.

Weismann, Christoph 1985. *Eine kleine Biblia. Die Katechismen von Luther und Brenz. Einführung und Texte*. Stuttgart: Calwer.

Weiss, Hellmuth & Johansen, Paul 1930. Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – *Beiträge zur Kunde Estlands* 15 (4), lk 95–133.

Weiss, Hellmuth & Johansen, Paul 1935. *400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast*. Tallinn: Polügraaf.

SUMMARY

Printed works in the vernacular languages of Livonia (1525) in the context of European book history

KASPAR KOLK

Researcher, Institute of History, Tallinn University
Chief Specialist in Old Books, Tallinn University Academic Library
Librarian, Department of Manuscripts and Rare Books, University of Tartu Library
kaspar.kolk@ut.ee

In 1525, a barrel containing Lutheran books was confiscated in Lübeck. According to the chapter register (*Actus capitulares*) of Johannes Brandes, dean of the cathedral chapter of Lübeck, the shipment included masses in Estonian, Latvian and possibly Livonian. These liturgical prints, the earliest known books printed in the vernacular languages of Livonia, have not survived. This study examines them within the wider context of European and Lutheran book culture and explores their likely content and form.

Before 1525, eighteen European vernacular languages, besides the traditional learned languages, had already entered print. These included the major

languages of larger states and a few smaller languages whose appearance in print was facilitated by their proximity to important printing centres. The first printed works in the Livonian vernaculars, produced in 1525, broke this pattern. Their emergence was linked to the rapid progress of the Reformation in Livonia. They also belonged to the earliest phase of linguistic diversification within Lutheran print culture. According to the surviving evidence, the vernacular languages of Livonia were the first to enter print specifically as a result of the Lutheran Reformation. They likewise appear to represent the earliest known printed texts of Lutheran worship in any language other than German.

From the late 1520s onwards, surviving service books appeared in the Scandinavian languages. Although the Reformation initially spread there only slightly later than in Livonia, stronger support from central authorities subsequently accelerated its institutionalisation and its impact on book production. In every smaller language that saw a substantial output of Lutheran publications before the mid-sixteenth century, this development was driven by a small number of productive authors supported by rulers or patrons.

Earlier scholars interpreted the masses in the Livonian vernaculars of 1525 as adaptations of a preliminary version of Luther's *Deutsche Messe*, printed only in 1526. Such a view would require remarkably rapid and extensive preparation. Jüri Kivimäe instead suggested that they may have been based on Luther's shorter liturgical treatise, the *Formula missae*. While this interpretation is plausible for the German-language books confiscated in Lübeck, it is less convincing for texts in Livonia's indigenous languages, where a theoretical liturgical treatise would have had limited practical use. Other suggestions have identified the publications as translations of Luther's messages to Livonia, early Lutheran hymn collections, or Catholic humanist devotional works, but none is strongly supported by the surviving evidence.

This study argues instead that by 1525 Lutheran writing and publishing were already firmly established across much of Germany, and that the development of evangelical liturgy in the vernacular had in several places progressed beyond Wittenberg. Before 1525, numerous evangelical liturgical texts had appeared whose titles explicitly used the term *mass*, just as in Brandes's account. These were usually short pamphlets of eight to twenty leaves containing only a few key liturgical elements. Their preparation and publication required neither extensive resources nor institutional support. It is therefore likely that the mass prints in the Livonian vernaculars of 1525 were similar in character and scope.

Kaspar Kolk (PhD) on Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi teadur, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu vanaraamatu peaspetsialist ja Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on keskaja ja varauusaja kirjakultuur ja raamatulugu, paleograafia ja kodikoloogia.

Kaspar Kolk (PhD) is a Researcher at the Institute of History, Tallinn University, Chief Specialist in Old Books at the Tallinn University Academic Library and a librarian at the Department of Manuscripts and Rare Books at the University of Tartu Library. His primary research areas are written culture and book history of the medieval and early modern periods, paleography and codicology.

kaspar.kolk@ut.ee

Masingu lugemismasin

AIVAR PÕLDVEE

Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi vanemteadur

aivar.poldvee@tlu.ee

Teesid: Valgustusaeg vallandas 18. sajandil haridusuuenduse, mis jõudis kiiresti ka Eesti- ja Liivimaale. Seni peamiselt usuõpetuse teenistuses olnud rahvaharidus muutus tähtsamaks ja sisult ilmalikumaks seoses talurahva pärisorjusest vabastamisega Eestimaal 1816. ja Liivimaal 1819. aastal. Artikkel käsitleb uute pedagoogiliste ideede ja õpetamismeetodite jõudmist eesti koolidesse. Uurimuse keskmes on Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) tegevus, mis on asetatud haridusolude konteksti laiemalt. 1802. aastal taasavatud Tartu ülikooli rektor Georges Frédéric Parrot pakkus koostööd Johann Heinrich Pestalozzile ja Vastseliina pastor George Gottfried Marpurg avaldas 1805. aastal Pestalozzist inspireeritud kooliraamatu. Masingu tegevuses põimuvad rahvavalgustuse, koolihariduse edendamise ja eesti kirjakeele parandamise taotlused. Tema 1821. aastal ilmunud lugemise lehtede eeskujuks olid Bell-Lancasteri koolides kasutatud seinaplaadid, mida ta kombineeris liikuva aabitsaga. Viimase eeskujuks oli arvatavasti lugemismasin (*Lesemaschine*), mille võttis kasutusele Karl Gottlieb Plato Leipzgis. Lugemise õpetamisel kasutas Masing häälikumeetodit, mistõttu tema aabitsas (1823) ja lugemise lehtedes nimetatakse kaashäälikuid tumma e abil (*ke, le, me* jne). Samad tähenimed olid ka Urvaste pastori Friedrich Gottlieb Moritza lõunaeesti aabitsas (1814 jj). Sellise lugemaõpetamise meetodi võttis juba 1680. aastatel kasutusele Bengt Gottfried Forselius, kelle aabitsast algas eesti kirjaviisi uuendus. Masing jätkas sama tööd, parandades nii kirjaviisi kui ka õpetamismeetodit ja kujundades seeläbi õppeviisi, mida tema kaasaegsed nimetasid Masingu meetodiks.

Märksõnad: aabits, haridusajalugu, kirjakultuur, Otto Wilhelm Masing, valgustus, 19. sajand

18. sajand tõi kaasa valgustuse vaimuelus ja tööstusliku pöörde majanduses. Suurtele ühiskondlikele muutustele pidi reageerima ka koolisüsteem nii rahvavalgustuse vahendajana kui ka kiirelt kasvavatest alamkihtidest pärit laste distsiplineerijana. Seetõttu nimetas Joachim Heinrich Campe seda aega koguni pedagoogiliseks sajandiks. Moodsad didaktilised ideed ja mõjud Hallest, Dessaut ja Yverdonist jõudsid ka meie maale, nii linnadesse ja mõisatesse kui ka baltisakslaste vahendusel talupoegadeni, kes suuremalt jaolt olid veel pärisorjad (vt Jürjo 2011; Põldvee 2021). Välismaa eeskujud tuli sobitada kohalike oludega, millega teiste seas tegeles Otto Wilhelm Masing. Uuendalik oli juba Masingu 1795. aastal ilmunud „ABD ehk Luggemise–Ramat“, aga veel tähelepanuväärsem õppevahend oli tema 1821. aastal ilmunud „Luggemisse lehhed“, mis järgis Euroopas laineid löönud moodsaid meetodeid. Siinne

käsitlus selgitab „Masingu meetodi“ ja tema „lugemismasina“ eeskujud ning pedagoogilist ja ajaloolist tausta, mis väärrib senisest suuremat tähelepanu. „Eesti kooli ajalugu“ mainib Masingu „seina-aabitsat“ ühes kartongile trükitud tähtedega kui „liikuva või laduraabitsa eelkäijat“ (Laul 1989: 377). Lembit Andresen on pühendanud sellele lehekülje oma „Eesti Aabitsas“ (1993: 55) ja veidi pikema selgituse „Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajaloos“ (2002: 234–236).

MASINGU HARIDUSTÖÖ ALGUS

Otto Wilhelm Masing (1763–1832) sündis Torma kihelkonnas Lohusuu abikiriku eesti päritolu köstri Christian Masicku pojana, tema ema oli arvata-vasti rootsi juurtega ja väidetavalt aadliverega Anna Ludovica Hildebrandt (ka Hildebrandt; Salupere 2015). Masing sai hariduse Narva linnakoolis ja Saksamaal Torgau gümnaasiumis, misjärel tudeeris 1783–1786 Halle ülikoolis usuteadust. Elatise teenimiseks õpetas Masing lühikest aega Halle orbude varjupaiga tütarlastekoolis (Tering 2008: 588–589). Pärast ülikooli tegutses Masing kodumaal koduõpetajana ning saatis noort krahvi Peter August Friedrich von Mannteuffelit *grand tour*’il Euroopas, sh Roomas. Aastail 1788–1795 oli Masing pastor Lüganusel, 1795–1815 Viru-Nigulas ja alates 1815. aastast Äksis. Juba pastori ameti esimesel aastal tuli ta välja plaaniga asutada Lüganuse kihelkonna jaoks väike koolmeistrite seminar. Paraku leidis kihelkonnas vaid üks mõisnik, kes andis pastori hoolde kaks poissi, et neid nelja aasta jooksul koolmeistriametiks ette valmistada. Edaspidi sai Masingule tähtsaks küsimuseks koolmeistrite seminari asutamine kogu Eestimaa talurahva jaoks. 1817. aastal aitas ta koostada üksikasjalikku seminari plaani, mis esitati Eestimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjonile. Komisjoni esimees, Eestimaa tsiviilkuberner Berend Johann von Uexküll pöördus riigivalitsuse poole plaaniga, mis nägi Masingule ette seminari direktori koha, aga ei valitsus ega Eestimaa rüütelkond polnud valmis seminari rajamise kulusid katma. (Anvelt 1979a: 41–42; Anvelt 1995: 29)

Oma esimese eestikeelse aabitsa koostas Masing juba Lüganusel, selle didaktiline sissejuhatus, mis tugines isiklikule 12aastasele õpetamiskogemusele, on dateeritud 14. juulil 1794, raamat ise ilmus 1795. aastal. Esmakordselt sai eesti aabits tiitellehe ja pealkirja: „ABD ehk Luggemise–Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida“. ABD-raamat oli saanud eesti aabitsa nimetuseks pärast seda, kui Bengt Gottfried Forselius jättis 1685. aasta paiku alfabeedist välja C ja teised eesti häälikusüsteemile võõrad tähed. Erinevalt varasematest aabitsatest, mille lugemisosaks oli katekismus, sisaldas Masingu aabits usuõpetuse kõrval kaheksa ilmalikku lugemispala (vt Mattheus 2012). Eestis esmakordne oli ka eessõna „Armad Lapsewannemad“ pedagoogiliste nõuannetega, mis rõhutavad õpirõõmu tähtsust, sunni ja karistuse vältimist ning jõukohast edenemist. Isa ja ema juhendamisel kodus õppimist demonstreerib

aabitsa kaanepilt, mis õigupoolest pärineb Torma ja Lohusuu pastori Franz Gotthilf Friedrich Asveruse katekismusest (vt joonis 1).

Lugemaõppimise juhendi järgi õpitakse kõigepealt tähti tundma – esialgu üks või kaks päevas, juhuslikus järjekorras, et tähestik enne selgeks saamist pähe ei kuluks. Seejärel õpitakse silpe ja silpide kaupa sõnade veerimist:

*Ma wottan tähhendamiseks ühhe sanna, kell nelli poolt sanna
[s.o silpi] on, nenda kui se sinnane: in-ni-men-ne. Kokko werides
nimmetab laps need essimest kaks pohkstawi ja ütleb: in, pärrast
wöttab temma need kaks järgmised ja ütleb: ni, panneb nüüd need
mollemad poledsannad kokko ja ütleb: in ni.*

Ja nii edasi. Sealjuures tuleb hoolega jälgida, et lugemine kostaks nagu loomulik kõne, mitte kui „inetu ja vastik inisemine“. Selleks on vaja tunda kirjavahemärke, mida Masing selgitab rohkem kui neljal leheküljel. Tähestiku juures on ka ladina kursiivkirjas „Kirjutuse pohkstawid“. Aabitsa lõpus õpitakse numbreid lugema (1–9000) ning korrutustabelit. Kõike seda tuleb südamega vastu võtta:

*Sest mailm lähheb ikke päiwast päiwani tarkemaks ja meie peame
keik tännoga õppima, mis läbbi meie tarkemaks, parremaks ja
moistlikumaks sada woime. (Masing 1795: 13)*

Illustratsioon 1. Koduõpetuse stseen Otto Wilhelm Masingu aabitsa (1795) esilehelt. Tartu trükkal Grenzius kasutas sama illustratsiooni 1791. aastal ilmunud F. G. Fr. Asveruse katekismuses. See on vanim kujutis raamatust ja õppimisest eesti talutares.

Jõhvi pastor Peter Koch, keda Masing pidas autoriteediks, juhtis tähelepanu aabitsa keelevigadele ja soovitas autoril mitte rutata kirjamehena esinemisega. Masing muutus oma aabitsa suhtes nii kriitiliseks, et põletas ajapikku ära selle müümata jäänud umbes 300 eksemplari. Ühtlasi loobus ta kauaks ajaks eestikeelsetest kirjatöödest (Anvelt 1979a: 42–43). Alles 1816. aastal avaldas ta brošüüri „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ (71 lk), mis tutvustas talupojakeele võimalusi haritud kirjakeelena ning selgitas eesti keele õppimise vajadust rahvaga kokku puutuvatele sakslastele (vt Metste 2001). Masingu järgmine raamat, 1818. aastal ilmunud „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed“ oli juba eestlastele mõeldud populaarteaduslik juturaamat. Aasta-aastalt kasvas Masingu renomee eesti keelemehena ning ka tema eestikeelsete trükiste arv. 1821. aastal hakkas ta välja andma rahvaalgustuslikku ajalehte Marahwa Näddala-Leht, mida ilmus neli aastakäiku. 1819. aasta talurahvaseadusega vabastati Liivimaa talurahvas pärisorjusest, nii nagu Eestimaal kolm aastat varem. Koolide asutamine ja ülalpidamine tehti nüüd mõisakogukonna ehk valla ülesandeks, Liivimaal nähti lisaks vallakoolile ette teise astme koolina laiemat õppekavaga kihelkonnakool (Laul 1989: 282–284).

UUED TUULED RAHVAHARIDUSES

Talurahva vabastamisega kaasnenud optimism ja rahvaalgustuse uued väljavaated innustasid Masingut senisest lootusrikkamalt eesti kirjakeelt ja kooliharidust arendama. Keeletöö ja õppematerjalide koostamine käisid käsikäes, täiendasid teineteist ja olid haaratud ühest eesmärgist – lugema õppimine pidi saama efektiivsemaks, nõudma vähem aega ja ainelist kulu. Valgustusest valandunud Euroopa reformipedagoogika mõjud jõudsid Balti kubermangudesse hoogsamalt 19. sajandi algul, keiser Aleksander I valitsusajal (1801–1825), tähtis roll oli ülikooli taasavamisel Tartus. 1802. aastal asutati Venemaal omaette haridusministeerium ja 1803. aastal jagati kogu riigi territoorium kuueks õppe-ringkonnaks, millest ühe keskuseks sai Tartu ülikool ja selle koolikomisjon eesotsas Peterburis resideeriva kuraatoriga. Tartust suunati Eestimaa, Kura-
maa ja Liivimaa kubermangu ning esialgu (kuni 1812. aastani) ka Viiburi kubermangu haridusasju.

Ajajärgu üks populaarsemaid pedagooge oli Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) Šveitsis (vt Tröhler 2013; Müller-Wieland & Schönebaum 1962), kelle ideid tutvustas Venemaa keisrile šveitslasest mentor Frédéric-César de La Harpe. Lähedased suhted kujunesid Pestalozziga Eestimaa aadlikul parun Christoph Adam von Stackelbergil (1777–1841), kellest sai Tallinna kubermangugümnaasiumi direktor. Riias avati 1808. aastal poistele nn Pestalozzi õppeasutus (*Pestalozzische Lehranstalt*), esimene omataoline kogu Venemaal (Zigmunde 2010; Busch 1902: 55–56). Pestalozzi ideedest innustus ka Riia Jakobi kiriku ülempastor Karl Gottlob Sonntag (1765–1827), hilisem Liivimaa ülemsuperintendent (1803–1827) ja talurahvahariduse korraldaja.

Tema lähedaseks sõbraks sai Montbéliard'ist pärit Georges Frédéric Parrot (1767–1852). Aadelkonna ärksamate esindajatega tutvus Parrot Liivimaa Üldkasulikus ja Ökonoomilises Sotsieteedis, mille tegevust ta asus teadussekretärina koordineerima 1795. aastal. 1802. aastal sai Parrot'ist taasavatud Tartu ülikooli professor ja rektor, kelle ülesandeks oli ka ümberkaudsete provintside hariduselu korraldamine. 1804. aastal palus Parrot koolireformi läbiviimiseks abi Pestalozzilt, millest viimane küll ära ütles (Briefe an Pestalozzi 2009: 733–734, 755–756; vrd Andresen 2002: 25–31).

Pestalozzist lähtunud looduslähedane ja tööga seotud õpetamise meetod leidis eesti keeles esimese väljenduse Vastseliina pastori, Tüüringist pärit George Gottfried Marpurgi (1755–1835) õpperaamatus „Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat“. Marpurg esitas saksakeelse käsikirja Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi 1802. aastal väljakuulutatud võistlusele. See pälvis auhinna, sai Tartu ülikooli koolikomisjoni heakskiidu ning ilmus lõunaeeesti keeles 1805. aastal. Raamatu peategelasteks on „ühe Liivimaa kihelkonna“ koolmeister Andre ja tema naine Anne, kes on õpilastele justkui isa ja ema (nagu Pestalozzi pedagoogilise romaani Lienhard ja Gertrud). Marpurgi õpikus lõövad koolilapsed raamatutarkuse omandamise kõrval kaasa majapidamises ja õpivad talus vajalikke käsitöid. Lõunaks söövad nad Andre ja Anne kasvatatud kartuleid ja kapsaid, tüdrukutele õpetab koolmeistri naine ketramist, kudumist ja õmblemist. Õppetükid, mis on üles ehitatud koolmeistri ja õpilaste vestlusena, algavad koduümbruse loodusest ja maateadusest ning jõuavad välja taevakehade ja jumalani. Marpurgi õpik oli esimene eestikeelne kooliraamat, mis jagas süstemaatiliselt algelisi loodus- ja maateaduslikke teadmisi. (Marpurg 1805)

Sellistel hariduspüüdlustel olid kaugemad sihid – rektor Parrot sidus ülikooli asutamise valgustuse ja füsiokraatide majandusõpetuse vaimus kokku pärisorjuse kaotamise ning eesti ja läti talurahva emantsipeerimise vajadusega. Põliselanikul peab olema õigus saada kohtunikuks, pastoriks, arstiks ning talle peaks olema lahti kõik avaliku hariduse võimalused ja õpetuse institutsioonid, sealhulgas literaadi seisus. Parrot pidas oma tööd koolikomisjoni liikmena koguni tähtsamaks kui professoriametit. Rektorst kujunes keisri lähedane nõuandja, nii et ta võis kirjas Aleksander I-le mais 1806 tunnistada:

Kui ma ei saa teostada kihelkonnakoolide plaani, siis võin öelda, et minu jaoks kaotavad ka igasugused muud koolid mõtte ja mul oleks häbi, kui ma toodan vaid teadlasi, samas kui soovisin töötada selle nimel, et luua inimesi. (Tohvi 2019: 187–222, 572, 613–614)

Ülikooli alaline koolikomisjon töötas välja kolmeastmelise koolisüsteemi kava: kihelkonnakool, kreiskool ja gümnaasium, mis aga Peterburis tagasi lükati. Otstarbekamaks peeti kihelkonnakoolide asutamist vabatahtlikult, järk-järgult ning vältides kompetentsikonflikti kirikuga, mis oli ka Liivimaa

ülemkonsistooriumi ja rüütelkonna seisukoht. Sellega jõudis plaan ummikusse (Laul 1989: 301–308; Tohvri 2019: 589–598).

Masingu üheks eelkäijaks oli temast üheksa aastat vanem Kanepi kirikuõpetaja Johann Philipp von Roth (1754–1818). Mõlemaid seob nii koolitöö kui ka rahvavalgustuslik eestikeelne ajakirjandus. Karl Gottlob Sonntag (1818: 373) võrdles järelhüüdes Rothi hariduse edendajana 17. sajandi lõpul Liivimaal tegutsenud kirikujuhi Johann Fischeri ja piiblitõlkija Ernst Glückiga, kes avas Alüksnes läti koolid ja koostas aabitsa. Roth avas 1804. aasta lõpul Kanepi kiriku juures kihelkonnakooli 12–18aastastele poistele ning 1811. aastal nn vaeste- ja töönduskooli (*Armen- und Industrieschule*) 11–14aastastele tütarlastele. Nimetus *Industrieschule* osutab eeskujuna Ferdinand Kindermannile (1740–1801), kelle 1773. aastal Kaplitzis asutatud nn töönduskooli asuti laialdaselt jäljendama. Kuramaal soovitas töönduskooli mudelit Kuldiga praost Friedrich Wilhelm Kade (1762–1843). Tema brošüüris „Die lettische Industrieschule” (1805) esitatud põhimõtted ja haridusprogramm nii läti poistele kui ka tüdrukutele olid üsna sarnased Kanepi koolide ja Rothi ideedega, mida ta tutvustas 1817. aastal Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsile (Roth 1819). 1807. aasta juulis külastas Kanepi kihelkonnakooli rektor Parrot ning kirjutas nähtust vaimustatuna keiser Aleksander I-le pikema ülevaate:

Oleksite Te näinud seda korda, seda puhtust ja korralikkust, mis seal valitses [---] Neid moraaliaalseid, põllumajandusalaseid ja tehnilisi teadmisi, mis nad omandasid. Oleksite Te kuulnud nende laulmist kirikus, nende rahvalikke laule [---]! Te ei oleks kuidagi neis rõõmsates, kartmatutes, selge vaimuga ja tarkades noortes inimestes ära tundnud seda alandatud ja ikke alla painutatud rahvast. (Tohvri 2019: 606)

Paraku jäid Kanepi koolid eraalgatuseks, mis ei saavutanud laiemat kande- pinda. Järelhüüdes, mille kirjutas arvatavasti Rothi väimees, Vastseliina pastor Carl Gottfried Gustav Masing (1818: 226), on öeldud:

Kui need asutused [s.o koolid] [---] peaks olema vaid meteoorid meie horisondil, mis koos temaga kustuvad ja kaovad (mida me ei soovi, küll aga võib karta); on nad siiski olemas olnud, kaunis ilmutus, mille üle Liivimaa tohiks uhkust tunda, meie toore talurahva võimaliku kultuuri tõeliselt teoks tehtud ideaal [---].”

KOOL KUI VABRIK JA MASIN

Kirjeldatud uuenduspüüdlustes Otto Wilhelm Masing aktiivselt ei osalenud, alles siis, kui pärisorjuse kaotamine teoks sai, võttis ta keele- ja kooliküsimused taas tõsisemalt ette. Samal ajal hakkas Masing tõlkima Liivimaa

kubermanguvalitsuse teadaandeid ja nn patente ning talle usaldati ka 1819. aasta talurahvaseaduse tõlkimine. Viimasega saabunud priiust, s.t talupoegade vabastamist ilma maata, nimetas Masing kirjas Rosenplänterile silmakirjaliku „jesuiitluse kõige täiuslikumaks produktiks“, millega ometigi viiakse rahva sekka „mingi valgusehulk ja stimuleeriv aine“ (Anvelt 1995: 26–27; Kirjad II, 1996: 218, 220–221). Masingu üldisemaid vaateid rahvahariduse ja eestlaste arenguvõimaluste asjus on käsitlenud Leo Anvelt (1979d). Tegudeinimesena võttis Masing oma muu mitmekesise kirjatöö kõrval talurahva valgustamise ja stimuleerimise abinõuna tarvitusele lugemismasina, ehkki ta ise seda nii ei nimetanud.

Idee, et õppeprotsess tuleb muuta kiiremaks, ratsionaalsemaks ja odavamaks, oli seotud tärkava industriaalühiskonnaga, mis tõi kaasa vajaduse harida ja distsiplineerida suurt hulka vaeseid lapsi. Siit sai alguse lähenemine, et kool võiks olla korraldatud nagu vabrik ning õppevahendid oleks nagu masinad. Kasulikud tehnilised leiutised olid valgustusaja haritlastele väga iseloomulikud, tuntuim näide on Benjamin Franklini piksevarras ja samasse ritta kuulub lätlaste valgustaja Gotthard Friedrich Stenderi pesumasin. Bell-Lancasteri süsteem oli sellise suundumuse kõige järjekindlam ja laialt levinud rakendus pedagoogikas. Õppeviisi töötasid teineteisest sõltumatult välja šoti vaimulik Andrew Bell (1753–1832) Briti Indias ja kveeker Joseph Lancaster (1778–1838) Inglismaal. Bell asutas 1789. aastal kooli sõjaväe vaestemaja juures Madrase lähedal. Lancaster alustas oma meetodiga 1801. aastal Londonis. Suure arvu õpilaste üheaegse õpetamise tegi võimalikuks süsteem, kus õpetaja kõrval tegutsesid abiõpetajatena tublimad edasijõudnud õpilased, keda Lancaster nimetas monitorideks. Nii oli võimalik ühes suures kooliruumis õpetada korraga sadu õpilasi, kes liikusid rühmiti ühest õppekohast teise ja omandasid monitoride juhendamisel teadmisi seinale riputatud plakatitelt. Algajad õppisid tähti kirjutama liivale või tuhale, mis aitas vähendada kulusid. Kogu õpetamisprotsess, koolimaja ehitus ja sisustus olid väga täpselt normeeritud ja kaluleeritud. Põhimõte – üks õpetaja, tuhat õpilast – mõjus kui reklaamlause. Asja põhiolemust iseloomustas Bell väga ühemõtteliselt: „Koolmeistri ülesanne on seda masinat (*maschine*) kõigis selle osades ja toimingutes (*operations*) valvata ja juhtida“ (Bell 1808: 26–27).

Bell-Lancasteri süsteemi vastu tärkas üle Euroopa, aga ka Ameerika Ühendriikides jm suur huvi. Venemaal oli juba 1807. aastal arutusel mõte rakendada Balti provintssides vallakoolide asutamise asemel Inglise süsteemi. Üksikasjalikku teavet uue meetodi kohta vahendas Venemaale Joseph Christian Hamel, kes siseministri ettepanekul ja keiser Aleksander I lähetusel reisis 1813. aastal Inglismaale Bell-Lancasteri koolidega tutvuma. Hameli põhjalik kirjeldus ilmus saksa keeles 1818. aastal ja kaks aastat hiljem vene keeles. Keiser Aleksander I külastas uut tüüpi koole isiklikult, kui ta 1814. aastal Londonis viibis. Lancasteri koolidega puutusid kokku Vene okupatsiooniar mee ohvitserid Pariisis, kus sel meetodil õpetati ka Vene sõdureid. 1817. aastal avati Venemaal

esimesed Bell-Lancasteri koolid kaardiväelaste lastele ning kümne aastaga kasvas seda tüüpi sõjaväelaste ja vaeslaste koolide arv Venemaal üle kaheksaja (Hamel 1818; Zacek 1967; Tohvri 2019: 64–65).

Masingu huvi Bell-Lancasteri efektiivse ja odava õpetamismeetodi vastu tundub sel taustal ootuspärane. Tema plakatite ehk tahvlitena kavandatud „Luggemisse lehhed“ koosnesid 38 eraldi lehest – suured ja väiksed fraktuur-tähed täispoognail, muu materjal 32 tabeli kujul foolioformaadis. Tähestiku, silpide, silbitatud harjutussõnade ja pühakirja õpetuslausete järel olid tabelid kirjavahemärkide, numbrite ja kirjatähtedega. Lisatasu eest sai soetada 100 eraldi tähte ja 40 numbrit, mis olid trükitud kartongist kaardikestele (Masing 1821a). Trükise käsikiri sai ülikooli tsensuurikomitee heakskiidu 22. jaanuaril 1821. Metoodiline juhend, mis ilmus eraldi trükisena (dateeritud Äksis 9. jaanuaril 1821; Masing 1821b), annab üpris selgesti aimu Masingu inspiratsiooni-allikate kohta. Nimesid nimetamata on vihjatud nii Bellile kui ka Lancasterile.

Masing kiidab „kallist ja väga tarka“ India rahvast, kes laste koolitamise eest „üliväga“ hoolt ja muret kannab. Juba „ammusest ennemuistsest ajast“ õpetatakse Indias lapsi kirjutama järgmisel viisil: seinale pannakse suured lehed kirjutustähtede näidistega, lapsed seatakse laua taha istuma, pisikesed teritatud puupulgad käes; lauale sõelutakse liiva või tuhka, millele siis tähti kirjutatakse. Edasijõudnud kirjutavad kivitahvlikestele ning lõpuks ka tindiga paberile. Masing lisab, et hiljaaegu hakkasid mõned targad Inglismaa mehed, kes elasid Indias (s.o Bell), seal oma lapsi samamoodi õpetama ning võtsid selle meetodi ka Inglismaal kasutusele (s.o Lancaster). Ka armuline Vene keiser, kes ei jätta midagi tähele panemata, mis võiks tulla tema alamatele kasuks, laseb nüüd juba teist aastat soldatilaste koolides samal viisil kirjutamist õpetada. Masing ise on seda näinud 1820. aasta sügisel Riias, kus üle 500 poisi ja noormehe üheskoos soldatilaste koolis sel moel kirjutamist õppis. Seepärast on lugemise lehtedele lisatud kirjatähtede näidised, et mõni mõistlik koolmeister võiks edaspidi India rahva eeskujul kirjutamist õpetada (Masing 1821b: 18–20). Uue õppevahendi tutvustamiseks avaldas Masing 23. veebruaril 1821 eelteate Marahwa Näddala-Lehes (Masing 1821c):

Kulutakse nüüd Luggemise lehti, mis praego trükkis on, ja Otto Willem Masing murretsend parrema luggemise pärrast, mele hea tallorahwa kassuks, kirjutada ja wäljaanda. [---] ka on seal weel üks õppetut issiärranis jures, kuidas neid lehti kassuga prukida, ju kuidas luggemist waewata, ja waewamata õppetada. Peäle sedda on issiärranis weel sadda wallalist pohkstawi, kaardi pabberi peäle trükkitud, ja kui pissikesed kaardikesed leigatud, et lapsed nendega kõikisuggusid sõnnu wõiwad kokkoseata; ja nellikümmend seddasammasuggusid numrid.

Wimaks on weel üks näitamine tagga otsas, kuidas lapsi kõige wähhema kulluga weike pulgakeseaga laua peäl, kuhhu tuhka, ehk liwa

peäle sõelutud, kirjutama õppetada. Lehhed on kõik poledpoognid, ja kus abd peäl, täied poognid, et neid seina peäle ripputada, ja neid hulk lastele kõrraga näidata.

Kui üts tärk ja holekandja koolmeister, nendesinnatste tähtede järrele, kaks ehk kolm kuud, murrega lapsi õppetab: siis peab neil luggemine selgeste käes ollema. [---]

MASINGU MEETOD

Lugemislehtede kohta leidub taustateavet Masingu ja Rosenplänteri kirjavahetuses. Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846) teenis alates 1809. aastast Liivimaal Pärnus Eliisabeti koguduse pastorina ning andis estofiilina omal kulul välja ajakirja *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* (1813–1832). Masingust sai Rosenplänteri ajakirja püsiautor ning ühine huvi eesti keele ja kooli vastu kujunes nende kauaaegse suhtluse ja koostöö aluspõhjaks. Ka Rosenplänter nägi Lancasteri meetodis võimalust. 1820. aasta märtsis alustas ta korjandust, et rajada Pärnu linna eesti noortele Lancasteri tüüpi kool. Omakeelse kooli puudumisel õppisid eesti lapsed saksa koolis, aga see ei andnud rahuldavaid tulemusi. Kaks aastat hiljem oli selge, et kogutud rahast ei piisa, mistõttu Rosenplänter leppis annetajatega kokku, et tuleks avada vähem kulukas kool, mis õpetaks praost „Masingu meetodil“. Seda meetodit oli Rosenplänter oma kihelkonna külakoolmeistritele tutvustanud juba 1821. aasta sügisel. (Anvelt 1979b: 205; Paatsi 2016: 236–237).

Kui Masing 1820. aasta septembris kirikuasjus Riias viibis ja seal Lancasteri tüüpi kooli külastas, oli tal juba lugemise lehtede ettevalmistamine käsil. Riias tellis Masing tarvilikud puust trükitüübid (*Holz Lettern*) ning kiitis neid ilusaid tähti kirjas Rosenplänterile. Sealsamas kirjas tutvustas ta kolleegile oma õppevahendi ülesehitust, ennustades, et lugemistahvlitest (*Lesetafeln*) tõuseb maa-koolides suurt tulu (Kirjad II, 1996: 103; 24.9.1820):

On nad kord hangitud ja hea värnitsaga üle tõmmatud, siis ei vaja koolinoored aabitsaid. – Laisk koolmeister rakendatakse rohkem tööle ja tervet kuulajaskonda õpetatakse korraga; ja ühtlasi võib lapsi endid panna väiksemaid õpetama, tähti näitama ja neid veerida laskma. – Liikuvate tähtede varal, seega et lapsed mistahes ülesantud sõnu konstrueerivad, mõne tähe antud sõna lõpul või algul ära võtavad või juurde panevad, harjutatakse aga lapsi mitmel viisil ja valmistatakse neid ette õigesti kirjutama.

Asja kallale asudes selgus, et papile kleebitud ja värnitsaga kaetud lugemistahvlid läheks liiga kulukaks ja 300 valmis eksemplari ladustamine vajaks palju ruumi. Nii sündis otsus jätta lugemistahvlite liimimine või raamimine koolide ülesandeks. Seejärel jõudis Masing uue tehnilise lahenduseni: selle asemel, et

riputada papist kaardikesi aasakeste abil väikestele naeltele, piisab liistust, millele numbrid ja tähed toetada (Kirjad II, 1996: 106, 110; 9.10.1820; 6.11.1820).

Lugemistahvlite ettevalmistamise käigus tabas Masingut mitu tagasilööki. Kuna tema ortograafiauuendused (vt Masing 1820) leidsid õpetatud ringkondades vastuseisu, kurtis Masing Rosenplänterile, et koos nende lugemistahvlitega lõpetab ta „äraneetud eesti kirjamehetöö“ (*verwünschte ehstnische Schriftstellerei*) ja loobub kõigest, millel on vähegi seost eesti keelega (Kirjad II, 1996: 108; 26.10.1820). Lisaks teatas käsikirja Tartus läbi vaadanud tsensuurikomitee, et keiserliku ukaasiga on koolides lubatud kasutada üksnes haridusministeeriumi väljaantud venekeelseid lugemistahvleid, s.t kõik muud on formaalselt keelatud. Masing kahtlustas esialgu alusetult, et keelustamise taga on tema keeleuuenduse oponendid eesotsas vendade Moritzatega, kellest tuleb juttu tagapool. Asjaolude selginedes leiti võimalus tsensori lepitamiseks ukaasist mööda minna nii, et lugemistahvlid nimetati ümber – lugemise lehtedeks (Kirjad II, 1996: 116; 24.12.1820). Olgu siin lisatud, et keeletööst Masing ei loobunud, 1824. aastal ilmus tema saksakeelne käsitus eesti ortograafiast (Masing 1824).

Lugemise lehtede trükkimine algas 7. märtsil 1821 ning järgmisel päeval saatis Masing Rosenplänterile Pärnumaal ja Saaremaal levitamiseks 30 reklaamlehte pealkirjaga „Teäduseks“ (EKMAR E11). Masing selgitas kaaskirjas:

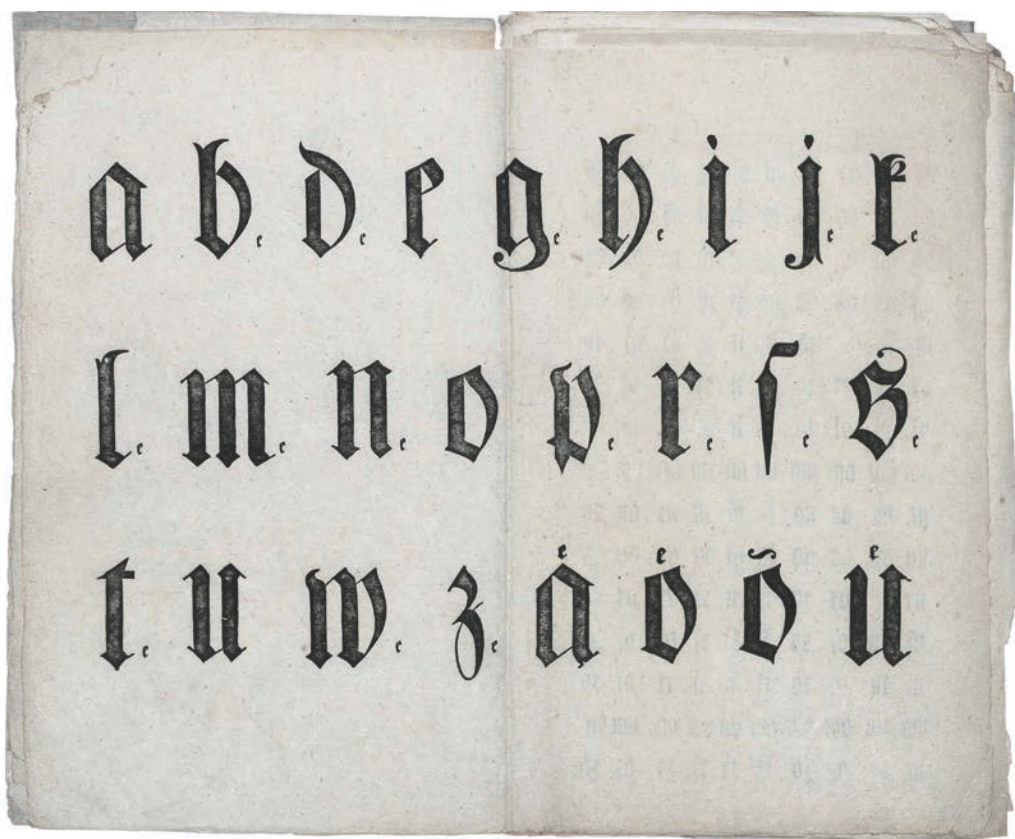
Väljakuulutatud abd-lehti tuleb – pealkirja kõrvale jättes – kasutada nagu Lancasteri lugemistahvleid – Te saate must aru ja pikemalt pole vaja seletada. Peale liikuvate tähtede ei või ma aga midagi papile trükkida lasta, sest nad oleksid siis tahvlid – oo jah! jam satis! [ld küllalt juba!].

Masing avaldas lootust, et ta on oma lugemislehtedega tuleviku huvides midagi suurt ära teinud ning kiitis trükist tulnud väiketähtede alfabeeti: „See näeb nägus välja, ainult kaashäälikutele külgeriputatud hääldamata jääv *e* (*stumme e*) seisab natuke liiga eemal“ (Kirjad III, 1996: 20; 8.3.1821; vt joonis 2). Mainitud „hääldamata *e*“ annab võtme õpetamismeetodi foneetiliste aspektide mõistmiseks, seda käsitleme allpool. 20. septembril 1821, enne kooliaasta algust, koostas Masing trükist tulnud lugemislehtede tutvustamiseks reklaamlehe (EKMAR ÕES 325), milles kuulutas komplekti hinnaks 2 rubla 50 kopikat (lõpphind oli 3 rubla 80 kopikat). Koduõpetuse tarvis lubati kooliaja alguseks sarnase sisuga aabitsat.

1. novembril 1821 alustas Äksis lugemiskool, mida peeti ühel ajal leeriga. Õpilasi oli 31, vaid üks neist oli alla 17 aasta vana. Masing juhendas õppijaid kaks korda päevas, tund enne lõunat ja tund pärast, teda abistasid köster ja üks äsja tööle võetud vallakoolmeister. Pärast kolmandat koolipäeva kirjutas Masing Rosenplänterile, et ta näeb imet ja on veendunud, et lugemislehed on õnnestunud. Lugemiskaardikesed virgutavad ka kõige loiumat, sest õppijaile meeldib mõte, et nad ise produtseerivad midagi. Masing rõhutab:

Minu meetod ei ole Lancasteri meetod, vaid minu enese oma; peaksid mõlemad siin ja seal ühtima, siis on kumbki teisest sõltumatult asja sama viisi näinud ning seegi on tõendiks õppeviisi loomulikkusele.

Masing kiidab, et töö käib kiiresti ja põhjalikult ning loodab, et enam kui pooled õpilastest oskavad kolme nädala pärast täiesti hästi lugeda. (Kirjad III, 1996: 95; tpq 3.11.1821) Kuigi Masing osutas, et tema õppeviis on „loomulik“ ja originaalne, pole kahtlust, et Lancasteri ja Belli ideed ja eeskuju on teda inspireerinud. Lugemislehtede juhend (Masing 1821b: 12, 18–19) mainib Indiat ja Inglismaad ning soovitab koolmeistril kasutada taibukamate õpilaste abi mahajääjate õpetamisel. Samas on selge, et hõreda asustusega Eesti- ja Liivimaa talupoeglikud olud ei nõudnud sama tüüpi kooli kui rahvarohke India, industrialiseeruv Inglismaa või ka Venemaa sõjaväelinnakud. Masingu enda koolis polnud vähemalt esialgu, kui õpetati lausa kolmekesi, otsest vajadust vastastikuse õppe järele.

Illustratsioon 2. Otto Wilhelm Masingu lugemise lehtede tähestikus on kaashäälikutele „külgeriputatud“ väike e, mis jäeti lugemisel häälendamata. Samasugustest kartongile trükitud tähtedest koosnes liikuv aabits.

Masing 1821a.

Liivimaa ülemkonsistoorium soovitas oma 17. detsembri 1821. aasta ringkirjas Masingu lugemislehed kasutusele võtta (Laul 1989: 377) ja sedasama on korratud 25. veebruaril 1831 (Paatsi 1991: 5, 10). Lugemislehtede levik ei vastanud esialgu siiski Masingu ootustele ja probleeme tekitas nende all kinni olnud suur rahasumma (1300 rubla märtsis 1822). Eestimaa kubermangu oli lugemislehti tellitud vaid kolm eksemplari (Kirjad III, 1996: 123; 3.3.1822). Ambla koolis võttis lugemistahvlid (*Lesetabellen*) 1822. aasta lõpul kasutusele pastor Paul August Ferdinand Glanström ja sedasama kavatseti Juurus (Andresen 2002: 50, 236). Keila pastor ning konsistooriumi ja koolikomitee liige Otto Reinhold von Holtz arvas, et lugemistahvleid võiks kasutada iseäranis rändavad koolmeistrid. See näitab, kui palju erinesid Eestimaa olud koolisüsteemist, kus üks õpetaja õpetas tuhandet last (Speer 1936: 107–109; Kirjad III, 1996: 78, 182; 8.10.1821; 3.8.1822).

MASINGU AABITS JA HÄÄLDUSPÄRANE KIRJAVIIS

Sama tähtis kui liikuva aabitsa moodne vorm oli Masingu õpetamismeetodi puhul püüd lähtuda õigest eesti keelest ja kirjaviisist, mis annab võimalikult täpselt edasi hääldust. Samas nädalalehe numbris, kus Masing (1821c: 59) lugemise lehti kuulutas, kirjutas ta „Kirja ja õppetusse asjust“ nõnda:

*Meie makele kirri on tännini weel alles seggane ja polikul, et kül
innimessed, kes agga enneste melest targad, sedda tahtwad walleks
waielda.*

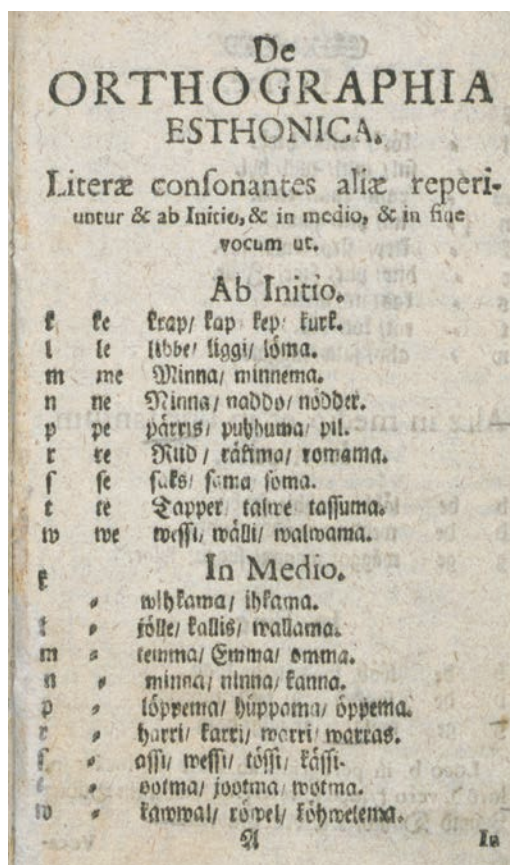
Masing lisas eesti alfabeeti õ-tähe, soovitas eesti kirjaviisi parandamiseks tähistada palatalisatsiooni ehk peenendust ning eristada lühikest ja pikka konsonanti (vt Kask 1970: 113–116; Prillop & Habicht *et al.* 2025). Oma ettepanekud esitas Masing 1820. aastal brošüüris „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift“. Uuenduste läbiviimiseks vajalikud diakriitiliste märkidega trükitüübid, mis saksa tähestikust ja Schünmanni trükikojast Tartus puudusid, lasi Masing omal kulul valada. Lisaks õ-tähele kasutas ta vokaalide all punkte ja peal rõhumärke, kõnealuses brošüüris ka läti ortograafia eeskujul läbikriipsutatud konsonante, millest ta edaspidi loobus. Peenendused ja rõhud (*sullad* ja *rõhhutud*) on kasutusel nii lugemislehtedes kui ka nende põhjal välja antud „Täielises ABD-ramatus“ (Masing 1823). Samuti on need lisatud Rosenplänteri aabitsa (1823) tähestikule, kuid lugemisosa katekismuseteksti jaoks pole Pärnu trükikalil punktide ja aktsentidega tähti ilmselt jätkunud (vt Kirjad III, 1996: 97).

Uuendatud kirjaviis põhjustas lisaks täiendavale trükikulule kolleegide kriitikat. 1821. aasta novembris, kui Äksis koolitöö oli äsja alanud, mainis Masing Rosenplänterile, et pastorid kurdavad tähtede ümbernimetamise ja uute kirjamärkide pärast (*Umbenahmung der Buchstaben, und über die neue Schriftzeichen*),

millest rahvas ei suutvat aru saada. Masing kinnitas, et uued kirjamärgid suudab ta ka kõige väiksemale lapsele veerand tunniga selgeks teha ning need hõlbustavad lugemist (Kirjad III, 1996: 93, 97). Lugemislehtede juhend soovitab õppimisel kõita õpilaste tähelepanu tähtede ja silpide kaupa ahellugemisega, nii loevad nad võidu, suure lusti ja rõõmuga. Näiteks sõna *arm* puhul Mart ütleb *a-*, Hans: *r-*, Peter: *m-*. Sõna *armastus* loetakse nõnda: Mart: *ar*, Hans: *mas*, Peter: *tus*, Karel: *armastus* (Masing 1821b: 15).

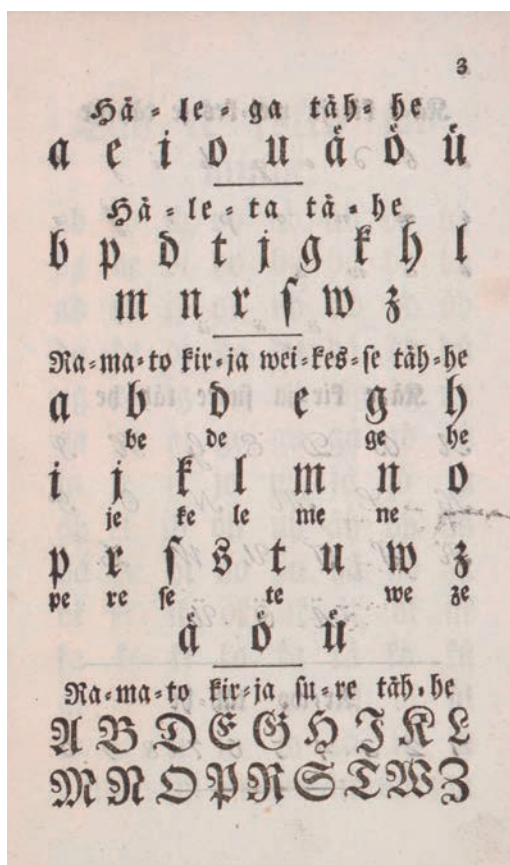
Masingu seisukohti eesti ortograafia, leksikograafia ja ühtse kirjakeele asjus on üsna rohkelt käsitletud. Heli Laanekask (1982) on püüdnud Masingu asetada laiemasse 18. ja 19. sajandi keeleteaduse konteksti, aga tema lugemaõpetamise meetodi lingvistiline taust vajab selgitamist. Tähtede ümbernimetamist pole tähele pannud ei keele- ega pedagoogikateadlased, ehkki väikese „külgeriputatud“ *e*-ga kaashäälikud on tähestikuga tahvlil selgelt näha (joonis 2). Masing rõhutab eraldi, et *h*-tähte ei tohi *haaks* hüüda, tuleb hääldada „õhkumisega“ *hee*, teisi tähenimesid ta „Õppetuses“ otsesõnu ei maini. Arvatavasti on nende „uute“ tähenimede mittemärkamise põhjuseks ka asjaolu, et Masing ise kasutas oma meetodi selgitamisel mõistet 'veerimine'. Vastav peatükk õpetamisjuhendis kannab pealkirja – „Werimisest“. Tegelikult aga pidas Masing (1821b: 4, 8–13) silmas õigesti hääldatud tähtede ja silpide (*poled sõnnad*) sujuvat kokkulugemist, s.t hääliku- ja silbimeetodi kombinatsiooni.

Uusi tähti vajas häälduspärane kirjaviis ja uued tähenimed pidid tegema lugemise õppimise foneetilisel meetodil lihtsamaks. Sarnased küsimused kerkisid juba 16. ja 17. sajandil Saksamaal, Inglismaal, Prantsusmaal jm ning need vaidlused jõudsid 17. sajandi lõpul ka Eestisse. Optimeeritud tähestiku ja konsonandinimed *ke, le, me, ne, re, se* jne võttis oma uuenduslikus aabitsas kasutusele Bengt Gottfried Forselius 1680. aastate keskpaiku. Foneetilisest õppemeetodist lähtunud kirjaviisireformi vormistas Johann Hornungi põhjaeesti keele grammatika (1698), kus konsonandid esinevad samade nimedega (joonis 3). Saksamaal tõusis häälikumeetod taas päevakorda 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. Dessau *Philanthropinum*'is soovitas Johann Bernhard Basedow hääldada kaashäälikuid *me, be, se, we* jne, sealjuures on lühike *e* üsna vaikne. Sedasama soovitas häälikumeetodit edasi arendanud Ludwig Heinrich Ferdinand Olivier, kes õpetas Dessaus 1780. aastatel. Häälikumeetodi põhjenduse esitas veenvamalt Heinrich Stephani, lähtudes tõdemusest, et täht (s.o grafeem), häälik (s.o foneem) ja tähenimi (*Buchstabe, Buchstabenlaut, Buchstabenname*) on erinevad asjad. Stephani avaldas 1802. aastal uuendusliku aabitsa, mida täiendas häälikumeetodile kohandatud 12 tahvliga sein-aabits. Stephani algatusel loobuti 1803. aastal Baieris veerimismeetodist, aga Preisimaal jõuti nii kaugele alles 1872. aastal. Kodus lugemist õpetavatele emadele andis Stephani väga selge juhtnööri: enne, kui lapsed pole lugema õppinud, ei tohi neile midagi rääkida tähtede nimedest, vaid tähti tuleb üksnes hääldada. (Vt lähemalt Põldvee 2011 ja 2021: 120–124.)

Illustratsioon 3. Uued tumma e-ga kaashäälikute nimed võttis kasutusele Bengt Gottfried Forselius. Samad tähenimed on Johann Hornungi grammatikas „Grammatica Esthonica, brevis, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem“.

Riia: J. G. Wilcken; ilmus uuematel andmetel arvatavasti 1698. aastal.

Illustratsioon 4. Tähed aabitsas „ABD nink weikenne luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus“ (1814). Sama pealkirjaga ja samasuguste tähenimedega (ke, le, me, ne) Friedrich Gottlieb Moritza aabits ilmus aastatel 1815, 1817 ja 1820.

Kaashäälikute nimetamine tumma e abil püsis 19. sajandi algul arvatavasti rootsiaegse õpetamise meetodi kajana, Forseliuse tartukeelse aabitsa hiliseim järeltrükk on teada 1741. aastast. Selliseid tähenimesid kasutati mõnel pool Lõuna-Eestis veel 20. sajandi keskpaiku. Oma Lüganusel koostatud aabitsas Masing seda võtet ei maininud, temani jõudsid uued tähenimed arvatavasti alles Äksis kas Saksamaa eeskujudelt või – pigem kohalikelt kolleegidelt, kellega tal küll oli pahatihti erimeelsusi. Pastoritest vennad Moritzad olid mõjukad vaimulikud ja Tartu Õpetatud Eesti Seltsi (*Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat*) eestvedajad, kes seisis innukalt ka lõunaeesti kirjakeele eest, mida

Masing – pehmelt öeldes – ei toetanud (vt Laanekask 2003). Urvaste pastori Friedrich Gottlieb Moritzalt (1769–1833) ilmus 1814. aastal „ABD nink weikenne Luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus“ (tsensor Georg Philipp August von Roth), mille konsonantide juures on tähenimed *be, de, ge, he* jne (ABD 1814: 3).¹ Teine vend, Tartu Jaani kiriku eesti koguduse pastor Ludwig Wilhelm Moritz (1777–1830), tegutses aastail 1817–1822 ülikooli eesti keele lektorina ja eestikeelse trükisõna tsensorina.

Masingu „Täielise ABD-Ramatu“ käsikiri oli valmis juba enne tema lugemise lehti 1820. aasta augustis, s.t enne Riia reisi, kuid selle trükkimine viibis vajalike trükitüüpide puudumise tõttu. Masing kurtis trükkal Schünmanni üle Rosenplänterile:

Abd-raamatul laoti esimest poognat kaks korda ja mõlemal korral pidin ma lao tagasi lükkama, sest ta pusib ja nüsib seal, et saada valmis punkteeritud, virguleeritud ja aktsentueeritud tähti ja on liiga kitsi selleks, et tellida kas või ainult virguleeritud tähed Häckeri või Steffenhageni trükikojast.

Masing pidas silmas Riia trükkalit Wilhelm Ferdinand Häckerit ja Johann Martin Steffenhagenit Miitavis, kellelt oleks saanud sobivaid „läti tähti“. Samas on mainitud ortograafilisi uuendusi laitnud konkurente, kelle arvates pidanuks Masing eeskujuks võtma nende tartukeelse aabitsa:

Sest tsensor Moritza kaudu sai ju praost Moritz teada, et olen ühe abd-raamatu koostanud, ja kohe tegi ta uue, parandatud väljaande oma 1818. aastal väljaantud aabitsast. – Aga Schünmann talitas siingi nagu kaabakas. (Kirjad II, 1996: 241, 251; 25. ja 27.8.1820)

Kirjas mainitud Friedrich Gottlieb Moritza tartukeelne aabits ilmus tegelikult 1817. aastal, üks selle eksemplaridest on säilinud rohkete tindikirjas parandustega ja tsensor Moritza lubakirjaga 14. juulist 1820. Sama aabitsa lubas tsensor 1820. aastal trükkida nii Tartus kui ka Riias. Lisaks eespool mainitud 1814. aasta väljaandele ja 1817. aasta trükile on säilinud ka üks Moritza aabitsa 1815. aasta eksemplar. (Annus 2000: 318–319, 334, 350–351) Neis kõigis on samad *e*-ga konsonandinimed, mis ka Masingu lugemise lehtedes ja „Täielises ABD-Ramatus“. Seda, et mõni pastor Masingu „uusi“ tähenimesid võõristas, võiks selgitada asjaolu, et rootsiaegne traditsioon juurdus sügavamalt Lõuna-Eesti kihelkondades ja põhjaeesti murde alal oli see katkenud.

1820. aasta oktoobris oli Masing Schünmanni pärast juba meeleheitel:

Viiekümne kahe piiblitoo ja lugemistahvlitega lõpetan ma ära neetud eesti kirjamehetöö (verwünschte estnische Schriftstellerei); ka loobun ma kõigest, millel on kas või ainult väikegi seos eesti keelega.

Tahtsin maailmale kasulik olla, – aga see polnud võimalik – peavad tulema teised ajad ja teised mehed. Hakaku need siis asjaga algusest peale, – tulle läheb kõik, sõnaraamatu pahn ja kõik, mis grammatika nime kannab. (Kirjad II, 1996: 292; 26.10.1820).

„Luggemisse lehhed“ ilmusid trükis 1821. aastal ja 1823. aastal valmis ka toppama jäänud „Täieline ABD-ramat“.

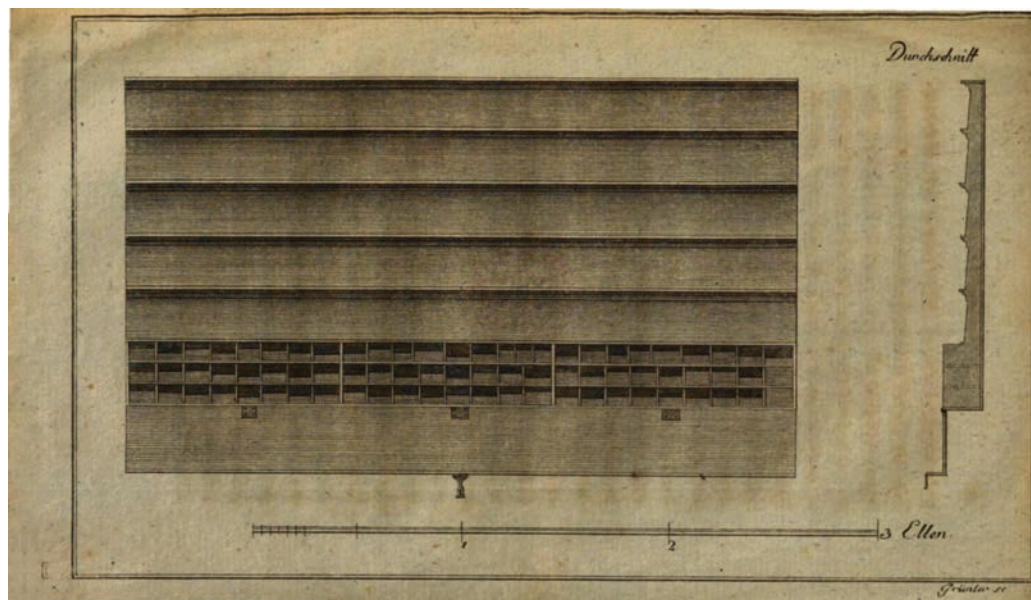
Kuigi Masing pidas ennast lisaks oma õpetamismeetodile ka liikuva aabitsa leiutajaks ja konstruktoriks, olid viimasel selgesti äratuntavad eeskujud. Saksa ajakirjanduses arutati kooliteemasid üsna elavalt ning uudised jõudsid peagi Balti kubermangudesse. Friedrich Wilhelm Kade soovitas oma „Die lettische Industrieschule's“ võtta Kuramaal aabitsa asemel kasutusele Leipzigi vaestekooli (*Freischule*) eeskujul lugemistahvel (*Lesetafel*) ja meetod, mida kirjeldab [Johann Christian] Dolz. Veerimise asemel tuleks alustada lihtsatest silpidest ja nende kokkuseadmisest. Tahvlil lugejate silme all tähtedest sündivad sõnad koondavad õpilaste tähelepanu ja tekitavad põnevust. Lugemistahvel ise näeb välja nagu laulunumbrite tahvel mõnes kirikus (Kade 1805: 12–13). Mainitud Johann Christian Dolz (1769–1843) oli sel ajal Leipzigi *Rahtsfreischule* ase-direktor, hiljem sai temast direktor. 1792. aastal asutatud vaestekooli õpilaste arv kasvas mõne aastaga rohkem kui viiesajani, 1825. aastal oli aga õpilasi juba ligi tuhat. Dolz mainib oma kooli ajaloo ülevaates, et juba enne Stephani häälikumeetodi esilekerkimist kasutas *Rahtsfreischule* esimene direktor Karl Gottlieb Plato (1757–1833) veerimismeetodi asemel „loomulikku meetodit“ ja soovitas seda ka teistele õpetajatele. Plato oligi see, kes võttis kasutusele lugemismasina ehk lugemistahvli (*Lesemaschine oder Lesetafel*), aga Dolzi arvates võis Plato selle idee laenata hoopis Petershageni jutlustajalt Georg Gieselerilt (Dolz 1841: 37–38, 52–53). Plato brošüür „loomulikest aabitsatest“ ja „lugemismasinast“ ühes pildiga (vt joonis 4) ilmus Leipzigis 1797. aastal. Lugemismasin kujutas endast veidi kaldus tahvlit horisontaalsete liistudega, millele asetati kartongist kaardikesed liikuvate tähtedega. Tahvel toetus eenduval alusele, mis oli jagatud tähtede organiseerimiseks tarvilikeks lahtriteks. Masing jõudis sarnase liistudega lahenduseni ise nuputades, nagu selgus tema kirjast Rosenplänterile. Mõnikord on ideed õhus ja sünnivad mitmes peas ja mitmes kohas korraga.

LÕPETUSEKS

„Pedagoogilisel sajandil“ vallandunud laiaulatuslik haridusuuendus jõudis kiiresti ka Eesti- ja Liivimaale. Peamiselt usuõpetuse teenistuses olnud rahva-haridus muutus seoses talurahva pärisorjusest vabastamisega senisest tähtsaks ja sisult ilmalikumaks, mida toetas ka mitmekesistuv kirjavara. Üks olulisemaid eesti koolihariduse ja kirjakeele edendajaid oli Otto Wilhelm Masing, kelle püüdlustes leidub sarnaseid jooni Bengt Gottfried Forseliusega, kes

tegutses rohkem kui sajand varem. Lugema õppimine on kiirem ja meeldivam, kui seda toetab selge ja häälduspärane kirjaviis. Põhimõte, et silbis pole rohkem häälikuid kui tähti, iseloomustab häälikumeetodi katsetusi alates 16. sajandist. Tumma *e*-ga kaashäälikunimed (*ke, le, me* jne), mida kasutas Forselius, leiame ka Friedrich Gottlieb Moritza lõunaeesti ja Masingu põhjaeesti aabitsast ning lugemise lehtedest. Tõenäoliselt oli tegemist rootsiaegse traditsiooni jätkumisega, aga välistatud pole ka 18. sajandi lõpu saksa eeskujud, millega baltisaksa haritlased puutusid kokku ülikoolides ja tutvusid ajakirjanduse kaudu.

19. sajandi algul levisid Euroopas laiemalt meetodid, mis võimaldasid õpetada väheste kuludega suurt hulka õpilasi. Bell-Lancasteri koolides olid abinõudeks seinaplatadid ja vastastikune õpetamine nn monitoride juhendamisel. Leipzgis võeti kasutusele lugemismasin (*Lesemaschine*) ehk liikuv aabits. Ideed levisid ja sarnased lahendused sündisid mitmes kohas, nii mõnigi hea meetod jäi kõrvale ja leiutati uuesti. Saksamaal puhkesid lugemismasina leiutamisaug küsimuses lausa vaidlused ajakirjanduses (*Erklärungen* 1802). Inglismaal kasutati liikuva aabitsaga tahvlite kohta nimetust *the reading machine*. Masing soovis oma rahvale pakkuda kirjakeele ja kooli asjus parimat, liikudes samas voolus Euroopa haridusuuendustega, lisades neile lähenemise ja võtmed, mis arvestasid kohalike olude ja võimalustega. Tema lugemismasina ilusat eksemplari kartongile kleebitud tahvlite ja tähtedega kahes marmoreeringuga karbis, mille on vormistanud hea sõber Rosenplänter, säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis (EKMAR ÕES 324 ja 3307).

Illustratsioon 5. Leipzigi koolidirektori Karl Gottlieb Plato kavandatud lugemismasin.

Plato 1797.

Masingu lugemise lehtede levik ja kasutamine vajaks lähemat uurimist. 1834. aasta andmeil õpetati nende abil mitme kihelkonna (Võnnu, Hargla, Palamuse, Audru jt) koolides (Andresen 2002: 110, 117, 148, 149). Üksikasjalikum kooliraamatute loendus viidi 1843. ja 1844. aastal läbi Tartu- ja Võrumaal. Masingu lugemislehti märgiti aruannetesse mitmes kihelkonnas: Laiuse koolides oli neid 15 komplekti (lisaks 155 Masingu aabitsat), Karulas viis, Põlvas seitse, Harglas, Rõuges ja Rannus olid need lausa igas koolis. Rannus kinnitab, et tänu lugemise lehtedele saadakse hakkama väiksema arvu aabitsatega (Paatsi 1991: 7–11, 13–14). Õpetatud Eesti Seltsi algatusel tegeles Võrus eestikeelsete raamatute müügi ja vahendamisega Friedrich Reinhold Kreutzwald, kelle kirjavahetusest selgub, et Masingu „Luggemisse lehhed“ oli üks enim nõutud trükiseid (Taal 2018:38). Rosenplänteri teatel kasutati lugemistahvleid 1844. aastal ka Eestimaa kubermangus (Kirjad I, 1995: 82). Masingu lugemismasinat tellinud pastorid ja Masingu meetodit kasutanud koolmeistrid võiks pakkuda võimalust paremini tundma õppida nii tollaste haritlaste suhtlusvõrgustikke kui ka moodsate õpetamisviiside jõudmist eestikeelsetesse koolidesse.

TÄNUSÕNAD

Artikkel on valminud Tallinna Ülikooli uuringufondi rahastatud projekti „Eesti keele, raamatu ja lugemaõppimise põimitud arengulugu 16. sajandist tänapäevani“ raames.

KOMMENTAAR

- 1 1814. aasta aabitsa autorsust on omistatud nii tsensorile Georg Philipp August von Rothile (Annus 2000: 315) kui ka tema isale, Kanepi pastorile Johann Philipp August von Rothile (Laul 1989: 321–322). Aabitsad ilmusid sel ajal enamasti anonüümselt ja autori või koostaja asemel leidub neis pigem tsensori nimi, nii nagu 1814. aasta aabitsas. Kanepi pastorit Rothi mainib tartukeelse aabitsa autorina Karl Gottlob Sonntag (1818: 370), kuid kuna pole teada, millisest aabitsast õpiti 1804. aastal Kanepis avatud kihelkonnakoolis, võiks ka oletada, et Rothi aabits pole säilinud. Samas tundub usutav, et ka Kanepis hääldati kaashäälkuid tumma e abil. Tartukeelse aabitsa ajaloos haigutab pärast Forseliuse aabitsa 1741. aasta uustrükki 73aastane auk. Rosenplänter (1815) tutvustas 1814. aasta aabitsat Beiträges ilmunud kiitvas retsensioonis kui uut väljaannet ja mainis, et selle koostaja nimi pole talle teada. Hiljem on ta autoriks märkinud lektor von Rothi, kes lubas tsensorina aabitsa trükki (Rosenplänter 1832: 19; vt ka Recke & Napiersky 1831: 574). Seesama 1817. aastal noorelt surnud lektor oli ka Beiträge esimeste numbrite tsensor, mis muidugi ei tee temast ajakirja väljaandjat. Kui 1814. aasta aabitsa tegelik autor ei oleks Friedrich Gottlieb Moritz, siis peaksime arvama, et Moritz andis 1817. aastal (kui vana Roth veel elas ja Moritz nooremast vennast sai uus lektor ja tsensor) välja sama pealkirjaga, sarnase ülesehitusega, samasuguste tähenimedega ja paljuski kattuva sisuga aabitsa, nii et Masing pidas teda autoriks ja 1820. aasta täiendatud uustrüki puhul ka oma konkurendiks. Leo Anvelt on kommenteerinud (Kirjad II, 1996: 243), et kõnealuse Moritz aabitsa kohta „täiendavad andmed puuduvad“. Neid küsimusi tuleb edasistes uuringutes silmas pida.

ARHIIVIALLIKAD

EKMAR = Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu

KIRJANDUS

ABD 1814 = *ABD nink weikenne Luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus Keiserlikko Tarto sure koli ramato kohto lubbaga* [tsensor Georg Philipp August von Roth]. Dorpat: Grenzius (parandatud ja täiendatud uustrüki Tartus 1815, 1817, 1820 ja Riias 1820).

Andresen, Lembit 1993. *Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani*. Tallinn: Koolibri.

Andresen, Lembit 2002. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918)*. [Tallinn]: Avita.

Annus, Endel (koost, toim) & Aasmann, Tiina & Kalpas, Ülvi & Miljan, Pärja (koost) 2000. *Eestikeelne raamat 1525–1850 = Estnisches Buch 1525–1850 = Estonian book 1525–1850*. Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus].

Anvelt, Leo 1979a. O. W. Masing Lüganusel. – Anvelt, Leo. O. W. Masing ja kaasaegsed. *Lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 36–49.

Anvelt, Leo 1979b. Lisandusi J. H. Rosenpläneri tundmiseks. – Anvelt, Leo. O. W. Masing ja kaasaegsed. *Lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 181–215.

Anvelt, Leo 1979c. O. W. Masing pankroti lävel. – Anvelt, Leo. O. W. Masing ja kaasaegsed. *Lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 84–94.

Anvelt, Leo 1979d. O. W. Masingu kaastööst G. H. Merkeli „Provinzialblatt'ile“. – Anvelt, Leo. O. W. Masing ja kaasaegsed. *Lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 71–83.

Anvelt, Leo 1995. Masing, Rosenpläner ja nende aeg. – Anvelt, Leo & Aaver, Eva & Laanekask, Heli & Nagelmaa, Abel (koost). *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänerile 1814–1832. Esimene köide 1814–1818. = Die Briefe von Otto Wilhelm Masing an Johann Heinrich Rosenpläner 1814–1832. Erster Band 1814–1818*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 17–33.

Bell, Andrew 1808. *The Madras School, or Elements of Tuition: comprising the Analysis of an Experiment in Education, Made at the Male Asylum, Madras; with Its Facts, Proofs, and Illustrations; to which are Added, Extracts of Sermons Preached at Lambeth; a Sketch of a National Institution for Training Up the Children of the Poor; and a Specimen of the Mode of Religious Instruction at the Royal Military Asylum, Chelsea*. London: Bensley.

Briefe an Pestalozzi 2009 = Horlacher, Rebekka & D. Tröhler, Daniel (toim). *Sämtliche Briefe an Johann Heinrich Pestalozzi. Kritische Ausgabe. Band I: 1764–1804*. Berlin, New York: de Gruyter.

Busch, Nicolaus 1902. *Geschichte der Literärisch-praktischen Bürgerverbindung in Riga 1802–1902*. Spezieller Teil: Die Anstalten der Bürgerverbindung. I: Die Schulen. Riga: Häcker.

Dolz, Johann Christian 1841. *Die Rathsfreischule in Leipzig während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens*. Leipzig: Wigand.

Erklärungen 1802 = Guts Muths, J. C. F. (koost). Abgeforderte Erklärungen der Lesemaschine betreffend. *Bibliothek der Pädagogischen Literatur* [...]. Bd. 1, Heft 2. Gotha: Perthes, lk 210–219.

Hamel, Joseph 1818. *Der gegenseitige Unterricht; Geschichte seiner Einführung und Ausbreitung durch Dr. A. Bell, L. Lancaster und andere; Ausführliche Beschreibung seiner Anwendung in den englischen und französischen Elementarschulen, so wie auch in einigen höheren Lehranstalten* [...]. Paris: Didot.

Jürjo, Indrek 2011. Haridusreformid ja -diskussioonid Tallinnas 18. sajandi viimasel kolmandikul. – Põltsam-Jürjo, Inna & Tannberg, Tõnu (koost). *Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuri-loost 18.–19. sajandil*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 25–59.

Kade, Friedrich Wilhelm 1805. *Die lettische Industrieschule, in Absicht ihrer Möglichkeit, Nützlichkeit und wesentlichen innern Einrichtung*. Mitau: Steffenhagen und Sohn.

Kask, Arnold 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Kirjad II, 1996 = Anvelt, Leo & Aaver, Eva & Laanekask, Heli & Nagelmaa, Abel (koost). *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänerile 1814–1832. Teine köide 1819–1820. = Die Briefe von Otto Wilhelm Masing an Johann Heinrich Rosenpläner 1814–1832*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Kirjad III, 1996 = Anvelt, Leo & Aaver, Eva & Laanekask, Heli & Nagelmaa, Abel (koost). *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide 1821–1823. = Die Briefe von Otto Wilhelm Masing an Johann Heinrich Rosenplänter 1814–1832*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Laanekask, Heli 1982. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 122–133.
- Laanekask, Heli 2003. Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Kingisepp, Valve-Liivi (toim). *Vana kirjakeel ühendab*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Laul, Endel (toim) 1989 = *Eesti kooli ajalugu: kaugemast minevikust tänapäevani. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni*. Tallinn: Valgus.
- Marpurg, George Gottfried 1805. *Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis*. Tartu: Grensius.
- [Masing, Carl Gottfried Gustav] 1818 = – i –. Nekrolog. Johann Philipp von Roth. – *Neue Inländische Blätter* 31, lk 226.
- [Masing, Otto Willem] 1795. *ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida*. Tartu: Grensius.
- Masing, Otto Wilhelm 1820. *Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift*. Dorpat.
- Masing, Otto Willem 1821a. *Luggemisse lehhed*. Tartu: Schünmann.
- Masing, Otto Willem 1821b. *Õppetuse kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida*. Tartu: Schünmann.
- [Masing, Otto Wilhelm] 1821c. Kirja ja õppetuse asjust. – *Marahwa Näddala-Leht* 8, 23. veebruar, lk 59–60.
- Masing, Otto Wilhelm 1823. *Täieline ABD-Ramat kust makele luggemist õiete õppida*. Tartu: Schünmann.
- Masing, O[tto] W[ilhelm] 1824. *Beitrag zur Ehstnischen Orthographie*. [Tartu: Schünmann].
- Mattheus, Ave 2012. Otto Wilhelm Masing valgustusliku laste- ja noortekirjanikuna. – *Keel ja Kirjandus* 7, lk 518–537 (DOI:10.54013/kk656a3).
- Metste, Kristi 2001. „Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud“ O. W. Masing eesti esseistika alustajana. – *Akadeemia* 4, lk 657–667.
- Müller-Wieland, Marcel & Schönebaum, Herbert 1962. *Pestalozzis Beziehungen zu Österreich und Russland*. Morgarten Verlag: Zürich.
- Paatsi, Vello 1991. *Kooliraamatute loendus 1843. aastal Tartu- ja Võrumaal*. Tallinn: Tartumaa Muuseum.
- Paatsi, Vello 2016. Täiendusi Johann Heinrich Rosenplänteri eluloole. – Vello Paatsi. *Rännates Gutenbergi galaktikas. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015*. Koost ja toim Kristi Metste. [Tartu]: Ilmamaa, lk 229–238.
- [Plato, Karl Gottlob] 1797. *Einige Gedanken über die gewöhnlichen ABC-Bücher in unsern vaterländischen Schulen nebst einer kurzen Beschreibung und Abbildung der Lesemaschine welche in der Leipziger Freyschule gebraucht wird*. Leipzig: Barth.
- Prillop, Külli & Habicht, Külli & Praakli, Kristiina 2025. Punktike ja palatalisatsioon. Lähivaade XIX sajandi esimese poole kirjaviisiuendusele. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 700–720 (DOI:10.54013/kk812a4).
- Põldvee, Aivar 2011. Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lotman, Piret (koost). *Lugemise kunst = The art of reading*. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13; A, Raamat ja aeg 2. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 60–122.
- Põldvee, Aivar 2021. Pedagogical Innovations and Estonian Education at the Beginning of the Nineteenth Century: Transnational Influences and Historical Roots. – *Acta Historica Tallinnensia* 27 (1), lk 94–132 (DOI:10.3176/hist.2021.1.04).
- Recke, Johann Friedrich von & Napiersky, Karl Eduard 1831. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd. 3. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- [Rosenplänter, Johann Heinrich] 1815. = d. H. Recensionen. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der estnischen Sprache*. Heft 4, lk 100–102.

[Rosenplänter, Johann Heinrich] 1823. *Aaäbd ...* Pärnu: J. G. Marquardt.

[Rosenplänter, Johann Heinrich] 1832. Uebersicht der esthnischen Literatur, nach dem Inhalte der Schriften und chronologisch geordnet. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache*. Heft 20, lk 1–43.

Roth, Johann Philipp v. 1819. Ideen über die zweckdienlichsten Mittel zur Aufklärung des ehstnischen Landmannes, besonders im Dörpt-Werroschen Bezirk. – *Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Bd.1. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, lk 57–59.

Salupere, Malle 2015. Täpsustusi ja täiendusi Masingute suguvõsatabeleisse. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2014*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 34–59 (https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/03_salupere.pdf – 17.06.2026).

Sonntag, Karl Gottlob 1818. Nachtrag zu den Erinnerungen an Roth. – *Magazin für protestantliche Prediger, vorzüglich im Russischen Reiche*. Riga: Müller, lk 358–374.

Speer, Helmut 1936. *Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung*. Tartu: Krüger.

Zacek, Judith Cohen 1967. The Lancastrian school movement in Russia. – *The Slavonic and East European Review* 45, lk 343–367.

Zigmunde, Alida 2010. *Die Beziehungen Johann Heinrich Pestalozzis zu Lettland*. Riga: RTU Verlag.

Tering, Arvo 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Tohvri, Epi 2019. *Georges Frédéric Parrot. Tartu keiserliku ülikooli esimene rektor*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Tröhler, Daniel 2013. *Pestalozzi and the Educationalization of the World*. New York: Palgrave Macmillan (DOI:10.1057/9781137346858).

SUMMARY

Masing's reading machine

AIVAR PÕLDVEE

Senior Research Fellow, School of Humanities, Tallinn University
aivar.poldvee@tlu.ee

Keywords: primer, history of education, culture of writing, Otto Wilhelm Masing, Enlightenment, 19th century

The Age of Enlightenment initiated an educational reform in the 18th century that quickly reached Estland and Livland. Popular education, which had previously mainly served religious instruction, became more important and more secular in content due to the liberation of the peasantry from serfdom in Estland in 1816 and Livland in 1819. This article examines the dissemination of new pedagogical ideas and teaching methods in Estonian schools. The study focuses on the activities of Otto Wilhelm Masing (1763–1832), placing them within the broader context of local educational conditions. Georges Frédéric Parrot, the rector of the University of Tartu, which was reopened in 1802, proposed collaboration to Johann Heinrich Pestalozzi, and in 1805, the pastor of Vastseliina, George Gottfried Marburg, published a schoolbook inspired by Pestalozzi. Masing's activities intertwined the aims of popular

enlightenment, the advancement of school education and the improvement of the Estonian written language. His reading sheets, published in 1821, were modeled on posters used in Bell–Lancaster schools, which he combined with a flashcard alphabet and a blackboard. The latter was probably modeled after the reading machine (*Lesemaschine*) introduced by Karl Gottlieb Plato in Leipzig. Masing used the phonetic method in teaching reading, which is why in his primer (1823) and reading sheets, consonants are designated by a mute *e* (*ke, le, me*, etc.). The same letter names appeared in the South Estonian primer by Friedrich Gottlieb Moritz, the pastor of Urvaste. This method of teaching reading had been adopted in the 1680s by Bengt Gottfried Forselius, whose primer began the reform of Estonian spelling. Masing continued this work, improving both the spelling and the teaching method, thereby shaping a teaching method that his contemporaries referred to as the Masing method.

Aivar Põldvee (PhD) Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi vanemteadur. Peamiseks uurimisteenaks on olnud eesti hariduse, kirjakeele ja raamatuloo põimitud ajalugu.

Aivar Põldvee (PhD) is a Senior Research Fellow at the School of Humanities of Tallinn University. His primary research focus has been the intertwined history of Estonian education, literary language, and book history.

aivar.poldvee@tlu.ee

Mihkel Jürgens ja Juhan Kangur – kaks 19. sajandi suurt eesti raamatusõpra

AVE PILL

Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu
pearaamatukoguhoidja
ave.pill@kirmus.ee

Teesid: Artikkel räägib kahe 19. sajandil elanud, lihtrahva hulgast pärit ja vähese haridusega eesti soost mehe – Mihkel Jürgensi ja Juhan Kanguri – suurest raamatuhuvist ja nende kogutud raamatute saatusest pärast omanike surma. Pärnu raamatuköitja ja 19. sajandi suurima eesti bibliofiili Mihkel Jürgensi oma kogu põhjal koostatud raamatunimestikud olid ühtlasi esimesed iseisvad eestikeelse raamatu bibliograafiatrükised. Tema oma aja kohta väga terviklik eestikeelne eraraamatukogu ei ole kahjuks säilinud. Teise tollase raamatusõbra Juhan Kanguri eestikeelsete raamatute kogu on säilinud osaliselt ja seda hoitakse praegu Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus tervikliku personaalkoguna.

Märksõnad: arhiivraamatukogu, bibliofilid, eraraamatukogud, raamatud

SISSEJUHATUS

19. sajandi keskpaiku hakkas aegade jooksul ilmunud eestikeelsete raamatute koguarv lähenema tuhandele. Seni domineerinud vaimuliku sisuga kirjasõna kõrval sai üha tähtsama koha ilukirjanduslik ja rahvavalgustuslik raamat, millega kaasnes ka lugejate arvu jõudne kasv, millest omakorda tulenes väljantava kirjanduse nimetuste ja trükiarvu tõus. Tekkisid ka esimesed tõelised eesti soost raamatuharrastajad, lihtrahva hulgast võrsunud raamatusõbrad, kes vaatamata vähesele haridusele ja majanduslikule kitsikusele seadsid oma elu eesmärgiks koguda endale võimalikult täielik eestikeelsete raamatute kogu.

„BUCHBINDER“ MIHKEL JÜRGENS

Üks selline oli Pärnu mees Mihkel Jürgens (1820–1874), nn Pärnu Raamatu-Mihkel, nagu teda kaasaegsete seas tunti.

Kehvadest oludest pärit ja seetõttu vaid algharidusega piirduma pidanud (õppis Pärnus J. H. Rosenplänteri asutatud eestikeelses linnakoolis), valis ta lõpuks enda ja perekonna ülalpidamiseks raamatuköitja ameti. Kas õpetas just raamatute köitmine teda raamatuid hindama ja suureks varanduseks pidama või valis ta selle tee juba varasema raamatuarmastuse tõttu, igal juhul pani ta 1850. aastate algul, kindlasti just estofiil Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) eeskujul, kel oli varasemalt teatavasti samuti märkimisväärne eestikeelsete raamatute kogu, ja Õpetatud Eesti Seltsi kaudsel õhutusel (selts oli kohe pärast asutamist 1838. aastal otsustanud asutada ka täieliku eestikeelse raamatukogu) aluse omaenda eestikeelsele raamatukogule, mida täiendas suure kire ja pühendumusega kogu elu kuni oma varajase surmani 1874. aastal. ÕESI eesmärk sai Jürgensile eeskujuks ja ta kavatses eraisikuna saavutada Pärnus sedasama, mis selts Tartus (Eisen 1926: 396). Ta nimetas korduvalt oma elu suurimaks rõõmuks oma raamatukogu kasvatada.

1851. aastal Väandrast Pärnu kolinud Johann Voldemar Jannsenis leidis Jürgens endale mõttekaaslase ja sõbra, hinnati üksteise püüdeid, ühendas ka huvi muusika vastu – koos käidi laulu- ja mänguseltsis. Jannsen innustas ja toetas igati tema kavatsust hakata süstemaatiliselt koguma kõiki eesti raamatuid ja olevat talle kinkinud J. H. Rosenplänteri sulest ilmunud esimese eesti rahvusliku bibliograafilise teose „Uebersicht der estnischen Literatur, nach dem Inhalte der Schriften und chronologisch geordnet“ (ilmunud „Beiträge“ 20. andes 1832. aastal), mille abil Jürgens tunduvalt rikastas oma raamatu- ja käsikirjakogu (Alango 1939). Jürgensi pool kodus käidi ka muidu seltskondlikult aega veetmas, nagu meenutab noorpõlves Pärnus Jürgensiga tutvunud Matthias Johann Eisen, kes ka ise käis tihti Jürgensi juures töötoas ajalehti lugemas ja vestlemas (Eisen 1926: 397–398).

Raamatute hankimisega oma kogusse nägi Jürgens terve elu palju vaeva ja kulutas nende ostmisele peaaegu kogu oma sissetuleku. Köitjaamet suure perekonna toitjana (peres oli kuus last, kellest üks küll suri varakult) aga suurt tulu ei võimaldanud, ja nii tegi Jürgens oma raamatukogu täiendamiseks ka rikkamatelt linnakodanikelt võlgu, mille tagasimaksmine omakorda pingutusi nõudis. Raamatuid püüdis ta hankida kõikvõimalikul viisil: otsis neid maal talust tallu käies, ostis (tihti mitmekordse hinna eest) ja vahetas uute vastu, avaldades ka ajakirjanduses üleskutseid palvega anda teada raamatutest, mida otsis. Kui palju need vastukaja leidsid, on teadmata. Siiski olid näiteks ühes 1860. aastal Missioni-Lehhes avaldatud kuulutuses (Jürgens 1860) üles loetletud 16 tiitlist mõned tänaseni üsna haruldased raamatud tal 1864. aastal ilmunud kataloogis juba kirjas, näiteks Uue Testamendi 2. trükk (1729) ja 1740. a. ilmunud „Wiis head jutto...“, aga „Hanso ja Mardi Jut“ (1739) käsikirjana ehk

ümberkirjutusena („manuscript“) (Jürgens 1864). Ka seda moodust kasutas ta oma kogusse teoste juurde soetamisel – kui huvipakkuvat trükist (või käsikirja) originaalkujul saada ei õnnestunud, proovis ta seda kusagilt endale ümberkirjutamiseks laenata.

Raamatuid kogudes kohtas Jürgens palju mittemõistmist, umbusku ja kadestust. Teise kataloogi eessõnas kirjeldabki ta üsna värvikalt oma raskusi vanade raamatute hankimisel:

Üht Eesti kele „Ramatokoggo“ assutada, on tõeste üks raske ette võtminne! Ja raskem veel kui mõnni Eestlanne jõuaks sedda uskuda. Otsi esmalt nende ramatute nimmed ülles, mis kahhe kolme saea aasta eest on trükkitud; hakka siis veel neid wanna risusid kokko otsima, mis Eestlased narruks ja räbballaks rebinud! Wata siis järel, kas so nup, kui sul kassinaste warra sees on, mitte kihama ei hakka?! (Jürgens 1864: 3)

Illustratsioon 1. Mihkel Jürgens, Pärnu raamatukogu omanik. Teadmata fotograaf.

ERM Fk 530:27.

Siiski jagus Jürgensil kogu elu vältel kirge ja järjekindlust oma raamatukogu kasvatada, kasutades selleks ära kõik võimalused.

Jürgensit korduvalt külastanud Eiseni sõnul olid raamatukapid asunud meistri töötoas. Oma kogu korrastanud ta suure hoolega, parandades katkised köited ja tehes vajadusel mitmest ebatäielikust eksemplarist ühe tervikliku. Välimuselt olnud raamatud maitsekalt ühesuguselt köidetud, seljatagused nahast ja kuldkirjades nimega (Eisen 1926: 398). Tõelise raamatusõbrana taotles ta alati seda, et tema raamatud oleksid ka kauni välimusega, terved ja täielikud.

Rosenplänteri eeskujul kogus Jürgens lisaks trükitud raamatutele ka kultuuriloolise väärtusega käsikirju ning omas märkimisväärset pildikogu.

Mihkel Jürgens ei piirdunud aga ainult raamatute kogumisega ja köitmisega, vaid püüdis igal vabal tunnil ka ise teoste sisuga tutvuda ja oma vähest haridust täiendada, kuigi tol ajal tõeliselt harivat eestikeelset kirjasõna veel nappis. Oma teise kataloogi eessõnas oli ta väga kriitiline paljude toleaegsete raamatute sisu suhtes ja sõitles kirjamehi, kes korralikke, „eestirahwa tarkust kaswatawaid“ raamatuid ei viitsi kirjutada:

Et kuulsad kirja mehed niwaggusi pealt waatawad, sepärrast tuleb neid tühje lesti turule. Kes ial nattu ke kritseldada oskab, se on ramato kirjutaja! (Jürgens 1864: 4)

Alates 1860. aastast hakkas Jürgens regulaarselt ajakirjanduses (algul Perno Postimehes, hiljem Eesti Postimehes) avaldama eesti keeles ilmunud raamatute aastaülevaateid (kus andis alati teateid ka oma kogu kasvamisest). Ülevaated ilmusid iga aasta algusnumbrites ja lisaks eelmisel aastal ilmunud raamatute nimestikule saab siitki lugeda Jürgensi tihti kriitilist hinnangut omaaegsele kirjastusturule. Nii kirjutab ta 1866. aasta raamatusaagi kohta:

Kül olleks hea, kui ennam tumakamaid ja suremaid saaksime! Surema hulga le neist on üsna kahjo ramato nimme panna; paar lehti kous, nimme peal – säh, peab ramat ollema! Agga nendap se on, kui ennamist meeste tööd laste holeks jäetakse. (Jürgens 1867)

Mihkel Jürgens on ka ise kokku pannud ja välja andnud mõned laulu- ja jutukogumikud: „Eesti laulo sõber. Ued lillekesed noorte laulo sõbrade rõmuks“, mis sisaldas Jannseni värsside kõrval ka Jürgensi enda luulekatsetusi ja mildest ilmus neli trükki (1860, 1864, 1872, 1874), „Laulo sõbra õhtukõnned ehk Eesti Jutto-mees“ (1864 ja 1879), „Sõbralik Küllaline ehk Eesti Jutto-mees. Teine õhto“ (1867), „50 aastase Jubeli pühha mälestuseks 1869“, „Lõbbusad õhtu-tunnid“ (1871).

JÜRGENSI RAAMATUKOGU KATALOOGID

Lisaks ajakirjanduses ilmunud raamatunimestikele koostas Jürgens kaks oma raamatukogu kataloogi. 1857. aastal ilmunud „M. Jürgensi Ramatute nimme- kirri ehk Katalog“ sisaldab 80 köidet 318 teosega. See 38-leheküljeline raama- tuke oli mõeldud eeskätt kirikuõpetajatele ja teistele raamatusõpradele, kellelt Jürgens lootis toetust ja abi oma kogus puuduvate teoste hankimisel. Üht- lasi võib seda pidada esimeseks iseseisvaks raamatuna ilmunud teoseks eesti bibliograafias (Urgart 1925: 418–419). Nimekirjas esitatud köited on nummer- datud ja esitatud sellises järjestuses, nagu tema kogu korraldatud oli. Paljud köited on tegelikult konvoluudid ehk siis kokku võib olla poogitud mitmeid (isegi kuni paarkümmend) samas formaadis, kuid sisult tihti erinevaid raa- matukesi. Andmetest on esitatud lühendatult pealkiri, ilmuniskoht ja -aeg, trükkija (väljaandja), lehekülgede arv, kaust (ehk siis formaat) ja lõpus ka autor. Isikute nimesid on koostaja püüdnud miskipärast kas siis eesti- või suu- pärasemaks muuta, neid seejuures moonutades, kirjutades näiteks Kreitsvalt, Kutsloff, Perg, Porm jne. Peale eestikeelsete on nimestikus ka üksikud saksa- keelsed eesti ainekäsitlevad teosed (Jürgens 1857).

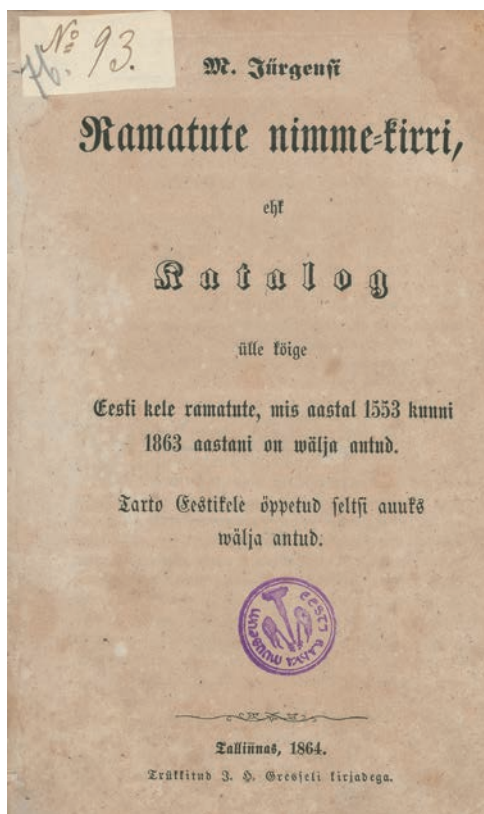
Teine, täiendatud kataloog ilmus 1864. aastal pealkirjaga „M. Jürgensi Ramatute nimme- kirri, ehk Katalog üle kõige Eesti kele raamatute, mis aas- tal 1553 kunni 1863 aastani on wälja antud“ ja oli pühendatud Õpetatud Eesti Seltsile. Selles 48-leheküljelises nimestikus leidub juba 770 teost. Raamatute kirjed on siin nummerdamata, esitatud alfabeetiliselt pealkirjade järgi, kõige lõpus toodud kalendriseeriad. Nimekirjal on ka kaks lisa: esimene neist nime- tab temale teadaolevad, aga puuduvad raamatud – siin on ta tärniga tähista- nud tiitlid, mida eriti oma kogusse juurde soovis saada. Teine lisa on koostatud Õpetatud Eesti Seltsi soovitusel ja on sisuliselt autorite register 136 nimega, kus iga nime taga vastava autori raamatud. Lõpus on antud ka ülevaade eesti- keelse raamatu arvulisest arengust aastate lõikes, ja tõdetakse:

Waatke sõbrad: Kui palju jubba Eestikele ramatuid on trükkitud! (Mis siiski kõige Saksa kele ramatute wasto naggo weetilk ämbre külges.)
(Jürgens 1864: 48)

Eesti bibliograafia ajaloo käsitlustes mainitakse, et Jürgensi kataloog äratas tähelepanu ka välismaal, kus omal ajal Euroopas laialt tuntud bibliograaf Georg Schneider nimetas seda oma raamatus „Handbuch der Bibliographie“ kui eesti vanema kirjanduse nimestikku (Schneider 1923: 359; Urgart 1925: 420).

Paralleelselt jooksvate aastanimestike ajakirjanduses avaldamisega üritas Jürgens veel kolmandagi raamatu kujul kataloogi avaldamist, aga seda juba Soomes. Seda nn Jürgensi hõimu-ärkamist kirjeldab 1937. aasta Loomingus ilmunud artiklis August Palm, kes selle seiga kohta leidis huvitavat materjali Soome Kirjanduse Seltsi arhiivist (ärakirjad Eesti Kultuuriloolises Arhiivis,

EKLA, f 286, m 74:20). Nimelt saadab Jürgens Soome oma raamatu „50 aastase Jubeli pühha mälestuseks 1869“ ja tellib ühtlasi endale müügile Kreutzwaldi „Eestirahva ennemuistsed jutud“ (mis oli ilmunud Helsingis 1866. aastal). 13. detsembri 1869 kirjas lubab ta pärandada oma raamatukogu – u 1500 raamatut – Soome Kirjanduse Seltsile, kui see laseks trükkida tema raamatute nimestiku veel annetaja eluajal ja temale neist 60 eksemplari saadaks. Selts polnud aga nõus eraisiku kogu kataloogi väljaandmisega. Veel teisegi ettepaneku teeb Jürgens 1870. aasta sügisel, et selts kirjastaks tema käsikirja „Eesti rahwa wanna aea kirja warra“. Seegi ettepanek lükati tagasi. Kirjavahetus Soomega jätkus Jürgensil veel ka mais ja augustis 1871 – selle põhjal saatis ta nüüd käsikirja sooviga lasta see omal kulul 440 eksemplaris trükkida ja lubas tuua selleks 50 rubla ise kohale. Kavatsus oligi koos Jannseni ja Koidulaga Riias Soome sõita, reis aga luhtus Jürgensi haigestumise tõttu. Raha saatis ta siiski ära ja palus trükkimisega kiirustada. Dokumentide põhjal sai selts raha kätte ja edastas ka trükikojale, kuid raamat jäi siiski ilmunuta (Palm 1937: 364–365). Mis sai aga sellest käsikirjast?

Illustratsioon 2. Kaks Mihkel Jürgensi raamatukogu trükitud kataloogi, mis ilmusid aastatel 1857 ja 1864.

KIRJAD JAKOBSONILE

Lisaks lähedasele ja pikaagele sõprusele Johann Voldemar Jannseniga oli Mihkel Jürgens läbikäimises ja kirjavahetuses ka teiste oma aja Eesti mõjukate tegelastega, selle näitena võib tuua Eesti Kirjandusmuuseumis säilinud neli tema kirja Carl Robert Jakobsonile (EKM EKLA, f 47, m 17:20). Kirjadest võib välja lugeda ka mitmeid fakte Jürgensi isiklikust elust.

Esimene kiri on kirjutatud 4. jaanuaril 1869 ja algab pöördumisega „Aulik Peterburgi söbber Jakobson!“. Kirjas lubab Jürgens läkitada sõnumeid aja-lehele, aga vabandab kohe, et tal „8 kõhhukest igga pääw toita on ja loksuw terwis sagedaste kehha sirruli sängitab“, siis ei tea ta kindlalt lubada, „ja pealegi ollen ma üks kange käega kirjutaja, ... koli tunnikesi polle omma ello iggal maitse nudki!“. Oma raamatukogu kohta mainib:

...seepärrast et mul „Bibliotek“ on, kus praegu 1395 Eestikele trükki kirja warra – iggaüks isse seltsi – koos seisab. Se korjandus on minno aeliku ello kõige surem rõõm ja troost... [---]

Ta lisab enda harituse kohta:

Eddaspiddi kui mulle kirjutate, siis ikka Eesti kele, sest et ma saksa kele kirja suggugi polle jõudnud õppida, ning selle asemel – kunni 26 aasta wannuseni Eesti adra sahhal kässi painutanud – ja peale selle nattuke üht ja teist jure õppinud...

Kirja lõpuks esitab ka palve, et Jakobson talle tema pildikogu täienduseks, kus „praegu peale 300 kõige kuulsama meeste päewa pilta juba korjatud“, ka oma pildi saadaks.

Teine kiri on 18. veebruarist 1870. Siin saadab ta Jakobsonile nimekirja 1869. aastal eesti keeles ilmunud 64 trükisest ja ühtlasi pärib nonde 100 eksemplari „Teadus ja seadus põllul“ kohta, mis Jakobson olevat talle välja saatnud, aga mis senini pole veel kohale jõudnud: „Mina ei mõista, kus nad ni pikkale on wiibinud?!“

Kolmandas kirjas 6. oktoobrist 1871 selguvad teatud rahalised erimeelsused müügile võetud raamatute pärast, Jürgens kurdab jälle oma halba tervist ja lubab Jakobsonile raamatupaki koos „rehnungiga“ tagasi saata, „sest mina olen juba nende hädine et mul wõimato on Teie raamatuid laiale laotada“.

Viimane Jakobsonile läkitatud kiri on dateeritud 28. juulil 1872 ja kirjutatud juba võõra käega. Kirjast selgub, et vahepeal on kohtunud Tallinnas, kuid nüüd

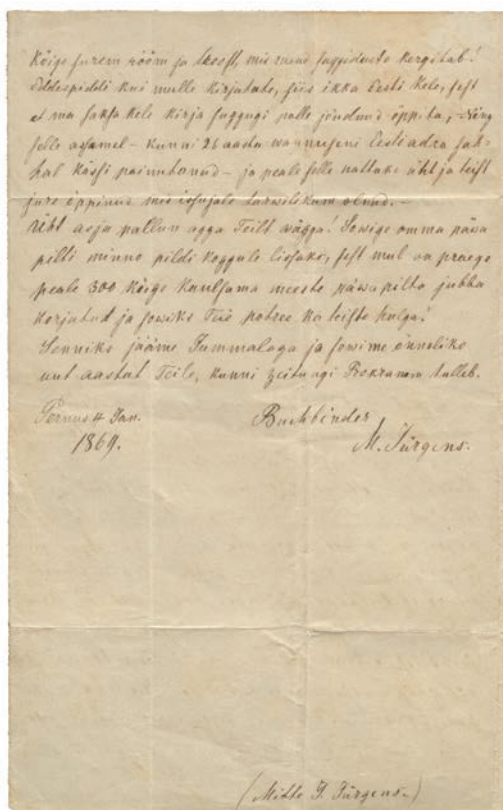
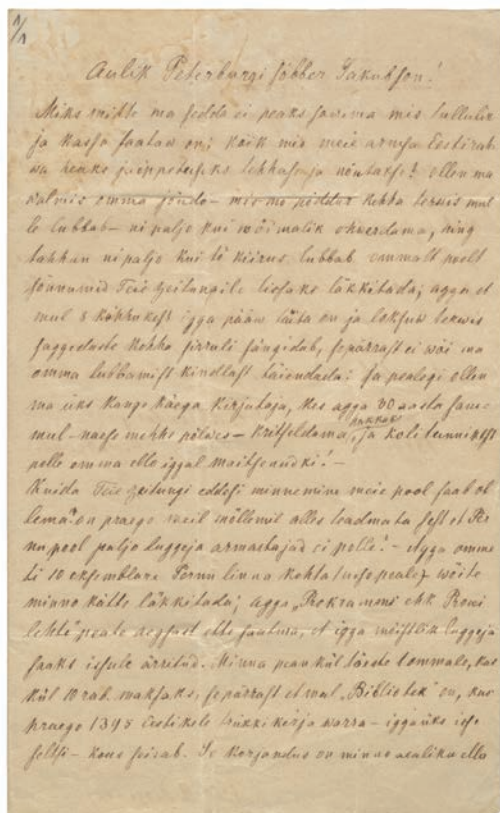
...haigus on mind raskete sāngi tõmbanud, et enam elulootust pea seda ei olegi! [---] Ma usun, et meie wist lihaliku silmadega, kallis isamaa armastaja ja kirjaseadnik, ühteteist mitte enam nägema ei

*saa! Seepärast soovin teile tuhatkordsid terwisid Eesti waimu põllul
tööd edasi toimetada ja meie rahwa kasuks elada!.*

Siiski esitab veel Jakobsonile palve saata temale kaks uut raamatut köitmata kujul ja ka edaspidi, kui veel midagi ilmumas, ikka ka teda meeles pidada – „Teie truu Eesti vend M. Jürgens“.

Sama aasta 9. oktoobrist on säilinud ka veel üks kiri Jakob Hurdale. Siin saadab Jürgens ÕEsi raamatukogule edasi andmiseks „Pernu ja Rakwere kalendrid“, aga küsib ühtlasi kohe ka vastu seltsi eelmise aasta väljaandeid. Samuti palub ÕEsi raamatukogust laenuks ja endale ümberkirjutamiseks raamatut „Marahwa lastekaswatamisest üks jutlus. 1799“,

...sest esimene kirjutus kadus Soomemaale ära. Ma kirjutaks Teile kallis Eesti wenake rohkem, aga minu terwis on ikka weel nii waewaline ja wilets et ei saa oma soovi iga kord täita. (EKM EKLA, f 43, m 7:7)

Illustratsioon 3. Mihkel Jürgensi kiri Carl Robert Jakobsonile, 4. jaanuar 1869.

EKM EKLA, f 47, m 17:20.

JÜRGENSI RAAMATUKOGU SAATUS

Saadetud kirjades mainis Mihkel Jürgens korduvalt üha halvenevat tervist, pärast pikemat põdemist surigi ta 3. jaanuaril 1874 vähktõppe (uue kalendri tõttu on hiljem käibele läinud kuupäev 15. jaanuar).

Elu lõpul olevat tema kogus olnud umbes 1700 trükist ja 45 käsikirja. Endel Annuse järgi oli see umbes 66 protsenti senini ilmunust (Annus 1943).

1874. aasta jaanuari järelehüüe ajalehes Eesti Postimees tunnustab Mihkel Jürgensit ja temast järelejäänud eestikeelset raamatukogu kui täielikumat, mis seni suudetud koguda, ja avaldab lootust, et see tulevikus Eesti Kirjameeste Seltsi omanduses võiks olla: „Tükeldatud ei peaks see kogu iial saama!“ (EPm 1874a).

1874. aasta jaanuarikuu viimases numbris ilmub Perno Postimehes initsiaalide J. E. all (Eisen nimetab selle autoriks Lorenzsonni (Eisen 1926: 396)) pikem kirjutis Mihkel Jürgensi mälestuseks, mis meenutab soojalt väsimatut raamatute korjajat ja rõhutab tema töö tähtsust. Samuti kirjeldatakse tema matuseid, kus „arruto rahwas teda hauda saatmas oli – nago wahhest monne sure suggu mehe mattuse jures näha olnud“ (PPm 1874).

1874. aasta aprillis tõdetakse taas ajalehes Eesti Postimees, et pärijate küsitud 600 rubla raamatukogu eest sugugi palju ei ole ja avaldatakse lootust, see leiab uue omaniku, „kus pärast raamatukogul laialipillamist karta ei ole“ (EPm 1874b).

Kahjuks läks aga teisiti: pärijad ei leidnud sellele väarikale tervikkogule siiski kohe soovitud summa eest ostjat – ei Eesti Kirjameeste Selts ega Õpetatud Eesti Selts astunud selle päästmiseks vajalikke samme ega soovinud ise küsitud summa – 600 rubla – eest raamatukogu omandada, raamatuid hakati lõpuks müüma osadena ja nii lagunes see võrdlemisi täielik eestikeelsete raamatute kogu laiali. Eisen süüdistas siin ennekõike perekonda, kes polevat mõistnud selle kogu tõelist väärtust ja tahtnud sellest võimalikult kiiresti lahti saada: „Mida isa kogu eluaja ehitanud, laotas tütar“ (Eisen 1926: 403).

Postimehes ilmus 1889. aasta märtsis artiklina August Buschi ettekanne „Eesti kirjanduse ajaloost“, kus puudutatakse ka Mihkel Jürgensit ja tema kogutud raamatute saatust ning kahetsetakse, et see tähtis raamatukogu on „laiali valgunud“. Busch räägib, et pärijad müüsid kogu kümme aastat tagasi Tallinna raamatukauplejale Friedrich Brandtile ja raamatud seisnud neli-viis aastat „puudutamata ja rikkumata“, ainult suure sissemaksu eest antud mõnda sealt välja lugeda, hiljem aga oma äri lõpetades müünud Brandt neid laatadel ja mujal odava raha eest üksikuna ära. Busch, kes tol ajal oli olnud Brandti raamatupoes õpipoisina ametis, kahetses nüüd kibedalt, et ta siis kõiki neid raamatuid täpselt kirja ei olnud osanud panna, sest Jürgensi enda raamatute kirjed olid teatavasti ebatäpsed (Busch 1889).

Selle artikli peale saadab Marie Koserovsky, Jürgensi vanem tütar, 3. aprillil 1889. a. õienduskirja Postimehe toimetusele: „Paar sõna M. Jürgensi pärijate

poolest austatud härra Buschi kirja peale...“, kus seletab, kuidas raamatukaupmees Brandt neilt raamatud välja pettis ja maksmata jättis: „Kui suur on ilmas pettuse võim!“ (EKM EKLA, f 10, m 1:24). Pärijatena nad jätkasid isa ametit raamatuköitjana, –kirjastajana ja –kauplejana, perekond kaotas aga oma varanduse ja kodu tulekahjus, päästeti vaid isa raamatukapp, mida aga raske olnud ühest kohast teise kolides kaasas tassida. Majanduslikus kitsikuses olles lubati lõpuks raamatud võla peale 300 rubla (lisaks 100 rubla pildikogu) eest Brandtile, kes aga pettis ja võla tasumata jättis, olles ise raamatuid tükikaupa müünud. Lõpuks saadud Brandtilt tagasi ainult „mõned vanad mustaks ära määritud raamatud, kellega ta ise enam kaupa ei saanud“. Sellest kirjast räägib oma artiklis ka Puksoo (Puksoo 1939: 8).

Niisiis pole Mihkel Jürgensi suur ja omas ajas harukordne eestikeelsete raamatute kogu säilinud, ja selle kaotuse suuruselt saadi aru juba 19. sajandi lõpul, kui vanemat eestikeelset raamatut rahva seas üha vähem leida oli, nagu tõdes ka August Busch oma ettekandes.

Raamatutest, mis võiksid olla kunagi kuulunud Mihkel Jürgensi kogusse, oleme arhiivraamatukogus seni tuvastatud ainult ühe – Tallinnas 1819 välja antud „Risti-usso õppetud noortele õppetud ja kidetud“ (tiitellehel väike fraktuurkirjas tempel „M. Jürgens“). Üks ilmselt kindlasti M. Jürgensile kuulunud eksemplar on ka Eesti Rahvusraamatukogus säilitatav kalendrite konvoluut (kohaviit: REB-853/Ma-rahwa), mille kirjelduses on öeldud: „Pruun poolnähkköide. Köite seljal kuldsurutrükis: Tarto Kalender 1854–61. M. Jürgens. 20“. Küllap on Jürgensi raamatukogus olnud köiteid jõudnud ka teiste mäluasutuste ja bibliofiilide kogudesse, kust neid võiks veel välja ilmuda.

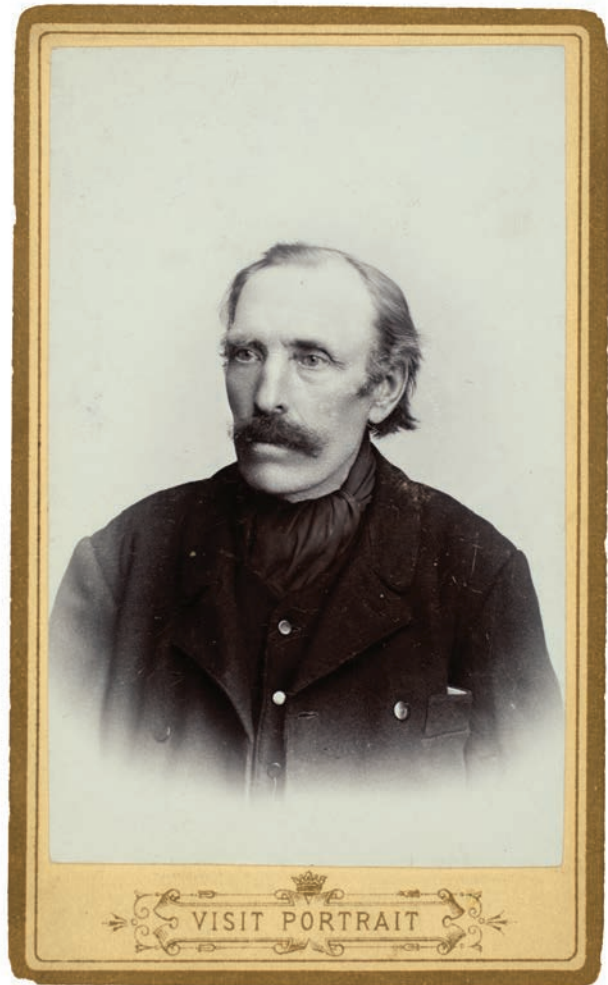
Mihkel Jürgensit kui omaaegset kirglikku eesti kirjasõna kogujat pole raamatusõprade ringkondades siiski kunagi unustatud ning ajakirjanduses on aegajalt ikka ilmunud teda meenutavaid kirjutisi, näiteks Randar Alango (Alango 1939; Alango 1943) või Jürgensi tänase kaaslinlase bibliofiil Olaf Esna sulest (Esna 1970).

ALLIKU JUHAN KANGUR JA TEMA RAAMATUD

Teine 19. sajandi teise poole omapärasemaid eesti bibliofiile–raamatuharrastajaid oli Juhan Kangur (1846–1919), kes kasinatele oludele vaatamata kasvatas kirgliku kogujana oma raamatukogu üldarvu umbes tuhande köiteni. Temale kuulunud raamatutest on osa säilinud ja hoiul kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus ühe personaalkoguna.

Pärit Saarde kihelkonna Jäärja valla Alliku talust (*Alliko Juhhan Kangor* – nagu ta ise tavatses oma raamatutesse sisse kirjutada), oli ta lugema õppinud kodus, ja koolis käinud vaid mõne nädala. Vaatamata vähestele haridusele ja sellele, et ta polnud tööalaselt raamatutega seotud (elu jooksul teenis leiba talusulasena, toapoisina, aidamehena, oli ka kubjas ja metsavaht Rõuge kirikumõisas Rudolf Kalda juures, siis tagasi sünnikihelkonnas Kerametsa

talus vend Mihkli juures, oli veel kubjas Taali karjamõisas, tegi juhutöid Pärnus jm), kogus ta neid suure armastuse ja kirega, „tundes suurt rõõmu iga üksiku eksemplari üle, mis õnnestus omandada oma vaevaga teenitud kopikate eest“ (Puksoo 1939: 9). Tema raamatuhuvi sai alguse üsna noorena tõenäoliselt 1860. aastate algul, neist aegadest on pärit ka esimesed sissekirjutused raamatutes. Ühes autograafis oma raamatus [Kangur 184] (siin ja edaspidi on raamatute kohaviidad antud nurksulgudes) kirjutab ta iseenda kohta: „Juhhan Kangor on sündinud sel 17 juliku päeval aastal 1846, Esimest korda lauale võetud sel 15 märtsil aastal 1864“. Tema mõjutajatena on nimetatud Pärnu raamatuköitjat ja -väljaandjat Berend Gildenmanni (kelle juurest on ostanud mitmeid raamatuid) ja Matthias Johann Eisenit, kellega samuti olevat olnud tuttav juba tolle Pärnu koolipäevade ajast (Puksoo 1939: 10).

Illustratsioon 4. Eesti raamatute koguja Juhan Kangur (visiitportree). Teadmata fotograaf.

ERM Fk 549:11.

Kaasaegsete kinnitusel omas Juhan Kangur vaatamata vähestele kooli-haridusele suurepäraselt mälu ning tundis suurt huvi kirjanduse, ajaloo ja teaduse vastu, oli Eesti Postimehe ja Oleviku kaastööline, kogus ja saatis vanavara Hurdale ja Eisenile, oli kirjavahetuses nende ja paljude teiste ärkamisaegsete kirjanikkude ja lehemeestega (Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on mitmeid tema kirju A. Buschile, O. Kallasele, M. Kampmannile, M. Lipule, V. Reimanile jt), kellelt palus ka alati oma kogu jaoks raamatuid saata. Näiteks küsib ta 22. jaanuaril 1914 Eisenile läkitatud kirjas tolle eelmisel aastal ilmunud raamatut „Eesti-, Liiwi- ja Kuramaa ajalugu“, kirjutades, et „ei jõua keiki osta, ma olen suur kirjanduse armastaja“. Kuna soovitud raamat vist kohe ei saabunud, meenutab ta kirjamehele oma palvet veel sama aasta 3. märtsi kirjas (EKM EKLA, f 25, m 6:3). Nii saigi Kangur lisaks ostudele ja vahetustele suure osa trükiseid nii-öelda nurumiskirjade (tihti ka korduvate) peale annetuseks paljudelt tolle aja tegelastelt ja raamatute autoritelt ning kirjastajatelt endilt, nagu kinnitavad ka sissekirjutused köidetes. Dublette vahetas ta ka EÜSi raamatukoguga Oskar Kalda kaasabil (Puksoo 1939: 10–11).

1885. aastaks oli Juhan Kangur omandanud üle 500 teose, nagu kirjutati ja kiideti Eesti Postimehes:

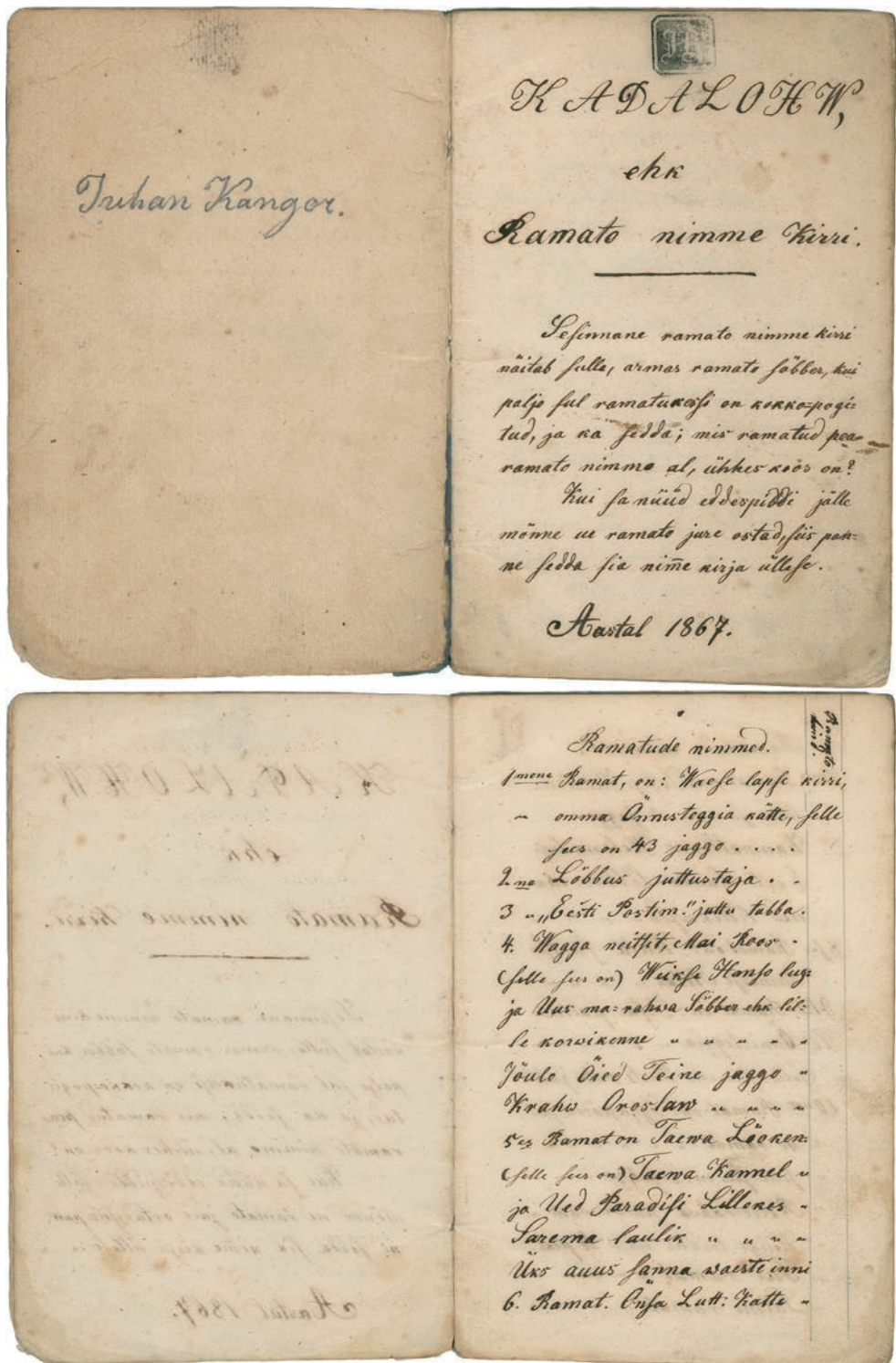
Eeskujuks tahaksime ühte Eesti meest teistele Eestlastele seada. [---] Imeliku armastusega võtab see mees Eesti elust osa, ehk küll ajaliku wara poolest rikas ei ole [---] Kangur on enesele omast piskust õige tähtsa Eesti keeli raamatukogu asutanud ja nimelt kõige parematest Eesti raamatutest. Raamatukogus on ligi 500 paremat raamatut. See on kiidu wäärt. Mingi ja tehku iga Eestlane nii. (EPm 1885)

Postimehes anti aga järgmisel aastal teada:

Tubli mees J. Kangur on waheajal Saarde kihelkonnast Pärnu maalt Wõru maale Rõuge mõisa elama läinud. Juba enne on ajalehed temast kõnelnud ja teatanud, kuida tema hoolega Eesti kirjawara edendab. Temal on juba raamatukogu, mis pääle pool tuhat eksemplari suur on. Seda on tema kõik wäsimata meelega ning aega mööda enesele muretsenud. Ka võtab ta kõigest Eesti asjast alati osa. Tema võib oma ärksuse poolest igale teisele Eesti mehele eesmärgiks olla. (Pm 1886)

Algusaegadel Juhan Kanguri kogus olnud raamatutest annab aimu säilinud käsikirjaline märkmiku formaadis vihikuke – „KADALOHW ehk Ramato nimme Kirri Aastal 1867“ [Kangur 215], kus tiitellehel seisab õpetus:

Sesinnane ramato nimme kiri näitab sulle, armas ramato sõbber, kui palju sul ramatokesi on kokko-pogitud, ja ka seda, mis ramatud pearamato nimme all ühes koos on. Kui sa nüüd eddaspidi jälle mõnne ue ramato jure ostad, siis panne sia nime kirja üllese.

Illustratsioon 5. Juhan Kanguri raamatukogu käsikirjaline nimestik.

[Kangur 215].

Esimene sissekanne selles nimestikus on konvoluut, mis algab tiitliga „Waese lapse kirri omma armsa Önnisteggija kätte“ ja kuhu on kokku köidetud 43 ühe sarja raamatukest, sissekirjutus köites ütleb: „See raamat on pokitud aastal 1867 G. Otstawli juures Jäärja koolimajas [---] kirjutatud 1914.“ See väikeseformaadiline nahkköide on ka praeguses kogus olemas [Kangur 195]. Aga juba teisena sissekantud trükist – „Löbbus Juttustaja [armsaks aeawiteks : Perno Postimehhe lissa-kirri]“ – säilinud enam pole, nagu ka mitmeid teisi. Kuna nimestikku on kirja saanud ainult raamatute tiitlid (needki enamasti vigaselt või lühendatult), mitte aga nende ilmumisaastad ja autorid, siis on täpsete väljaannete tuvastamine sissekannete põhjal ka keeruline.

Hilisemates kirjapanekutes sellesse nimekirja (alates nr 19) on lisatud ka raamatute ostuhind. Nimestikus on kokku 397 sissekannet, viimane sealne raamat on sissekirjutuse järgi ostetud 1894. aastal [Kangur 137].

Peaaegu kõik köited Kanguri kogus on omaniku sissekirjutustega ja neist selgub millal, kuidas, kustkohast ning kelle käest raamat on hangitud, ostude korral on toodud ka täpne hind. Annetatud teostes on samuti autorite pühendusi. Sissekirjutuste põhjal on Kangur ostnud mitmeid raamatuid ka Pärnust Mihkel Jürgensi käest, näiteks aastatel 1864 [Kangur 75], 1866 [Kangur 8] ja 1871 [Kangur 165]. Arvata võib, et ka Kreutzwaldi „Eestirahwa Ennemuistised jutud“ [Kangur 95] on ostetud just Jürgensi juurest, sest sissekirjutus raamatus ütleb: „Juhhan Kangur Temma Ramad ostetud Pernust sel 14 Augustil 1870“. Niisiis olid need kaks suurt raamatusõpra – vähemalt ostu-müügi tehingus – korduvalt kohtunud ning kindlasti oli vanemal nooremale innustav mõju.

Ilmselt on osa sissekirjutusi tehtud ka tunduvalt hiljem kui raamat omandatud (varasemaid märkmeid kasutades?), mõnikord ka korduvalt ja eri aegadel. Nii on näiteks konvoluudis [Kangur 9] omanik oma nime jäädvustanud nelja erineva autograafiga, neist kaks viimast dateeritud 1911 ja 1914. Omanikumärgina on ta vahel kasutanud ka raamatusse kleebitud ajalehe tellimislipikut oma nimega. Veel on mõnedesse köidetes lisatud autorite pilte ja muid illustreerivaid väljalõikeid ajakirjandusest ning kirjutatud vaimulikke salmikesi. Mõnikord on raamatusse sisse kirjutatud ka omapoolne hinnang: „Wägga Illus Armas luggemisse Ramad“ [Roos 871] või „Raamat on hea lugeda“ [Kangur 28]. Ilmselt on omanik selliseid lisandusi teinud juba elu lõpupoole oma raamatutega jätkuvalt suheldes.

Mõned hilisemad kogus säilinud raamatud on juba ka poegade – Julius August Kanguri (1883–1974) ja Johannes Reinhold Kanguri (1881–1964) omad, nagu kinnitavad omanikutemplid ja autograafid. Osades köidetes on juba 1890. aastal (vt laste vanust!) lisatud sissekirjutuste järgi raamatu omanikena nimetatud kas siis „Juulius August Kangur“ või „Juhanes Reinhold Kangur“, ilmselt on isa kinkinud osa raamatuid juba siis poegadele. Julius on oma raamatuid hiljem ka nummerdanud, näiteks raamat [Kangur 140] kannab numbrit 1, samuti on mõnedes köidetes sees tempeleksliibrised „J. A. Kangur. Ramatuköitja“ (just see saigi Juliuse ametiks). Mõnes (laste)raamatus on omanikuna sees ka tütarde – „Roosa Maria Helene Kangur“ ja „Agnes Liidia Rebekka Kangur“ – nimed. Nii on raamatud vahetanud omanikku ka perekonna sees ja raamatuhuvi kandus lastele üle juba üsna noores eas.

Illustratsioon 6. Kaks sissekirjutustega raamatut, mis ostetud Pärnust Mihkel Jürgensi juurest 1866. ja 1871. aastal.

[Kangur 8], [Kangur 165].

Enamik praeguses kogus säilinud raamatutest on ilmunud vahemikus 1860–1900, teemadest domineerib ilukirjandus ning vaimuliku sisuga raamat.

Vanimad säilinud teosed kogus on 1825. aastal ilmunud „Täieline Ristiussõ õppetuse“ [Kangur 136], 1831. aasta trükis „Kümme paasto jutlust“ [Kangur 1], 1837. aastast „Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist“ [Kangur 54] ja „Pühhapäwade ning suurte Pühhade Epistli-jutlused“ [Kangur 156], mõlemad ostetud 1863; 1841 ilmunud „Käimissest Kristusse järrel“ [Kangur 91] on ostetud 1877. aastal Voltveti laadalt ja on maksnud „50 kobikat“ (järelturg!).

Kõige vanem raamat jõudis kogu juurde tagasi aga üsna hiljuti: 2016. aastal Rootsist annetusena saadud raamatute hulgas oli ka üks sentimentaalvagatseva kirjanduse esikteoseid eesti keeles, 1817. aastal Gresseli poolt välja antud „Luggemissed Eestima Tallorahva Moistuse ja Süddame Juhhatamiseks“, milles autograaf: „Alliko Juhhan Kangor Temma Ramad...1864 28 aug.“; tiitellehele on ka kirjutatud nimi „Gustav Suits“ ning lisatud tempel „Eesti Teaduslik Selts Rootsis“ [Kangur 212]. See on näide sellest, kuidas osa raamatukogust pärast omaniku surma laiali läks, ja see eksemplar on käinud ära isegi Rootsis! Ilmselt on Kanguri raamatuid jõudnud ka mitmete hilisemate bibliofiilide ja muidu raamatuhuviliste kogudesse: nii on ka arhiivraamatukogus hoitavas Jaan Roosi personaalkogus mitu algselt Juhan Kangurile kuulunud ja tema sissekirjutust omavat raamatut, näiteks „Jesusse Siraki Tarkusse Ramat“ [Roos 871] ja „Kunninga Taweti Lauulo Ramat“ [Roos 1257].

Kuigi paljud Kanguri kogus leidunud vanemad raamatud on niisiis laiali läinud (lugemiseks välja laenutatud ja hiljem leidnud koha teiste raamatusõprade kogudes), on mõned säilinutest ka tänapäeval väga haruldased, nagu näiteks 1855. aasta trükis „Lutterusse Katekismusse õppetuse“ [Kangur 127], milles olev sissekirjutus ütleb, et raamat on „...ostetud 1856. aastal Saarde Kirriku jurest, maksab 4 kobbi“ (noor raamatusõber pidi siis olema alles 10 aastane!). Sellest trükisest on täna Eesti mäluasutustes säilinud ainult kaks eksemplari ja mõlemad on nüüd hoiul kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus – üks Kanguri ja teine ÕESi kogus.

Juhan Kanguri raamatukogu päris tema vanem poeg Johannes (kellest sai ametilt aednik). Pärija kinnitusest pidid raamatud tulevikus saama annetatud Eesti Rahva Muuseumi raamatukogule (Puksoo 1939: 11). Siiski jõudis kirjandusmuuseumisse neist vaid osa ja seda alles 1973. aastal. August Mikk (kes oli Kurgjal Jakobsoni muuseumi direktor, kodu-uuri ja samuti bibliofiil) oli Kanguri kogu allesjäänud eksemplarid pärija käest ostnud 1954. aastal (Puksoo 1973: 234) ja vahetas neid nüüd kirjandusmuuseumi arhiivraamatukoguga teiste raamatute vastu. Niisiis ei saanud kirjandusmuuseum Kanguri kogu mitte annetuse, vaid vahetusena. Arhiivraamatukogu kroonika järgi jäi osa raamatuid tookord veel A. Miku kätte ja nende saatus on teadmata (KM 1990: 86).

Rõuge õpetaja R. G. Kallas.
Saadis selle Raamatu J. Kangrulle,
Sain kätte 6 Märriku päeval 1902.
Kolme Kuninga päew – J. Kangur.

Juhan Kangrulle
mele tules
Kõrgutaja.
1901 1/2

Illustratsioon 7. Sissekirjutus ja autori pühendus raamatus, mis saadud Rudolf Kaldalt.

[Kangur 84]

Illustratsioon 8. Praegu Jaan Roosi kogusse kuuluv, algelt Juhan Kanguri raamat tema sissekirjutustega.

[Roos 871]

Juhan Kanguri personaalkogus on praegu 214 köidet (+ käsikirjaline nimestik), sealhulgas 69 konvoluuti, nii et eri nimetusi on umbes 660. Mahukaim konvoluut koosneb sajast (100!) kokkuköidetud misjonilehest ja on sissekirjutuse järgi saadud Kuusalu õpetaja Kentmanni käest:

Endine Kuusallu õpetaja praust W. W. Kentmann saadis need missiooni lehed minule 1897 aastal. Minu poeg J. A. Kangur köitis neid ühte raamatuks kokku mälestuseks. Juhan Kangur. Raamatu sõber. Kirjutud 5 märtsil 1904 aastal. [Kangur 176]

Säilinud osa Juhan Kanguri (või siis õigemini perekond Kanguri) raamatukogust (umbes neli ja pool riiulitait) on arhiivraamatukogus memoriaalkoguna täielikult kirjeldatud ja leitav kataloogi ESTER vahendusel kohaviida [Kangur] all. Kui sissekirjutuste põhjal tuvastatud ja praegu veel näiteks erakätes või ka mujal olevaid kunagisi Juhan Kanguri raamatuid peaks veel välja ilmuma, saaks neid personaalkogusse liita ja seega algset kogu enam taastada.

LÕPETUSEKS

Need olid kaks 19. sajandi eesti meest, lihtrahva hulgast võrsunud suurt ja kirglikku raamatusõpra, kelle elu oli vaatamata vähesele kooliharidusele ja kasinates oludes igapäevatöödega tegelemisele kindlasti rõõmu- ja sisurikkam ning suhtlusring avaram just tänu nende suurele ühisele kirele – armastusele raamatute vastu ning nende sihikindlale kogumisele. Kuigi nende kahe suure koguja raamatute saatus on mõneti erinev – Mihkel Jürgensi raamatukogu hävis üsna kiiresti täielikult ja Juhan Kanguri omast on säilinud vaid osa, seati neid juba omal ajal teistele eeskujuks. Kindlasti tasus neid mehi ja nende elutööd jälle meenutada ka seekordsel eesti raamatu aastal, sest pühendasid nad ju oma elu just eesti raamatule.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv

EKM EKLA, f 10. August Busch

EKM EKLA, f 25. Matthias Johann Eisen (ERA)

EKM EKLA, f 43. Jakob Hurt (EKS)

EKM EKLA, f 47. Carl Robert Jakobson

EKM EKLA, f 286. August Palm

KIRJANDUS:

Alango, Randar 1939. Pärnu Raamatu-Mihkel. M. Jürgens – eesti suurimaid raamatuharrastajaid 19. sajandil. – *Uus Eesti*, 30. november, lk 4.

Alango, Randar 1943. Pärnu Raamatu-Mihkel. M. Jürgens – eesti suurimaid raamatuharrastajaid 19. sajandil. – *Postimees*, 12. august, lk 4.

- Annus, Endel 1943. Möödunud sajandi bibliofiilidest. – *Postimees*, 30. november, lk 6.
- Busch, August 1889. Eesti kirjanduse ajaloost (järg 2). – *Postimees*, 7. märts, lk 1.
- EPm 1874a = Omalt maalt. Pernust. – *Eesti Postimees*, 23. jaanuar, lk 20.
- EPm 1874b = Omalt maalt. Tallinnast. – *Eesti Postimees*, 24. aprill, lk 96.
- EPm 1885 = Isamaalt. Pärnu maakonnast. – *Eesti Postimees*, 27. märts, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1926. Mihkel Jürgens. – *Eesti Kirjandus* 8, lk 395–403.
- Esna, Olaf 1970. Mihkel Jürgensit tasub meenutada. – *Pärnu Kommunist*, 26.–28. mai, lk 4.
- Jürgens, Mihkel 1857. *M. Jürgensi Ramatute nimme-kirri ehk Katalog*. Pärnu.
- Jürgens, Mihkel 1860. Ramatute kulutus. – *Missioni-Leht*, 6. november, lk 170.
- Jürgens, Mihkel 1864. *M. Jürgensi Ramatute nimme-kirri, ehk Katalog üle kõige Eesti keele raamatute, mis aastal 1553 kunni 1863 aastani on välja antud*. Tallinn.
- Jürgens, Mihkel 1867. Ued ramatud, mis 1866 jure trükkitud. – *Eesti Postimees*, 4. jaanuar, lk 7–8.
- KM 1990 = Kahu, Meelik (toim). *Juurtega sajandite mullas*. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Palm, August 1937. Bibliofiilidest Rosenplänterist ja Jürgensist. – *Looming* 3, lk 363–365.
- PPm 1874 = Mällestus. – *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 31. jaanuar, lk 35–37.
- Pm 1886 = Isamaalt. Võru maakonnast. – *Postimees*, 21. juuni, lk 2.
- Puksoo, Friedrich 1939. *Raamatuharrastusest ja Jaan Roosist kui bibliofiilist*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Puksoo, Friedrich 1973. *Raamat ja tema sõbrad*. Tallinn: Valgus.
- Roos, Jaan 1936. Kolm eesti bibliofiili 19. sajandil. – *Looming* 10, lk 1150–1156.
- Schneider, Georg 1923. *Handbuch der Bibliographie*. Leipzig: Hiersemann.
- Urgart, Oskar 1925. Eesti bibliograafia arenemisteilt. – *Eesti Kirjandus* 10, lk 414–426.

SUMMARY

Mihkel Jürgens and Juhan Kangur – two great Estonian booklovers of the 19th century

AVE PILL

Head Librarian, Archival Library of the Estonian Literary Museum
ave.pill@kirmus.ee

Keywords: bibliophiles, books, private libraries, archival library

By the mid-19th century, the total number of Estonian-language books published over time approached a thousand. Along with the previously dominant written word with spiritual content, fiction and popular education books gained an increasingly important place, accompanied by a robust increase in the number of readers. The first true Estonian bibliophiles also appeared, booklovers who emerged from the ranks of the common people and who, regardless of their limited education and financial hardship, set their life-goal to assemble the most complete collection possible of Estonian-language books.

A bookbinder in Pärnu, Mihkel Jürgens (1820–1874) was the greatest Estonian bibliophile of the 19th century, whose library contained nearly 1,700

items of printed matter and 45 manuscripts at the end of his life. He started intentionally collecting Estonian-language books in the early 1850s and continued to do so with great dedication until the end of his life. Based on his library, he compiled two catalogues (1857 and 1864), which were also the first separately published bibliographic printed materials about Estonian books. In addition to his collecting work, his contribution as a promoter of Estonian-language books and literature in the press and his active collaboration with other figures and societies from the Estonian era of national awakening should also be regarded. After the owner's death, his entire collection of books was sold off separately, and thus this valuable and rare library of its time has unfortunately not survived.

Another booklover from among the Estonian common people who was active in the second half of the 19th century was Juhan Kangur (1846–1919), who was not involved with books professionally during his lifetime. In spite of hard conditions, he was a passionate collector who increased the total number of his library to approximately 1,000 volumes. In addition to purchases, he obtained a large number of his books as donations directly from authors or publishers. Some of the books he owned have survived and are kept in the Archival Library of the Estonian Literary Museum as a personal collection, which currently includes 214 volumes. Kangur's books contain many dedications from donors and inscriptions from the owner, which tell us where, when, and from whom the work was acquired and how much it cost.

Ave Pill on Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu pearaamatukoguhoidja. Ta tegeleb peamiselt eesti ja võõrkeelse perioodikaga ning vanaraamatuga.

Ave Pill is Head Librarian of the Archival Library of the Estonian Literary Museum. She works mostly with periodicals in Estonian and foreign languages and old books.

ave.pill@kirmus.ee

Lugemise järgi rahvaluuletekstides

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi nooremteadur
karri.toomeos@kirmus.ee

LIINA SAARLO

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur
liina.saarlo@folklore.ee

Teesid: 19. sajandi teisel poolel hoogustunud rahvaluulekogumise ajaks oli enamik eestlastest kirjaoskajad ning raamatud olid laialdaselt kättesaadavad ka maarahvale. Nii jõudsid folklooripalade trükiversioonid suulisse traditsiooni ja ka rahvaluulekogudesse. Sellele vaatamata on suulisust käsitletud ühe keske autentsuskriteeriumina folkloorikogude koostamisel, mistõttu trükistest mõjutatud tekste on peetud sekundaarseks ning väheväärtuslikuks.

Otsisime artiklis lahendust ja uut vaateviisi probleemile, mis lähtub kirjalike tekstide mõjust suulisele pärimusele. Uurimuse allikateks on Eesti rahvaluule arhiivi muinasjuttude ja regilaulude korpused ning rahvaluule kogumislooga seonduv kontekstuaalne andmestik, mille analüüsimiseks oleme rakendanud lähi- ja kauglugemise meetodeid.

Märksõnad: kauglugemine, kirjalikkus, kirjaoskus, lähilugemine, muinasjutt, regilaul, suulisus, trükis

SISSEJUHATUS

Eesti rahvaluulekogude kujunemislugu on põimitud kahest vastandlikust tegurist: arhailisusest ja modernsusest. Rahvaluule mõiste kontseptualiseerimine on omane modernsele kultuurile, mis otsib oma juuri ja väärtusi arhailistest traditsioonidest (Valk 2016: 638–639). Rahvusliku identiteedi konstrueerimine on läbinisti modernistlik ettevõtmine. Eestlaste identiteediloomes peamisi ülesandeid oli ajaloo kirjutamine, et õigustada väikerahva olemasolu, või nagu Marek Tamm kokkuvõtvalt märgib, „kirjutada eestlased rahvana ajalukku“ (Tamm 2008: 503).

Rahvaluulekogumise peamine idee selle algusajast peale oli koguda suulist ajalugu, s.t tõendeid eestlaste ajaloolise mineviku kohta (nt Jaago 1999). Regina Bendix (1997) on näidanud, et autentsus on olnud folkloori kogumise ajaloo

üks keskseid kontseptsioone, see kehtib ka eesti rahvaluuleteaduses. Suulisus on olnud üks eesti folkloori autentsuse kriteeriume, kuni 20. sajandi viimaste kümnenditeni koguti-uuriti enamasti (eeldatavalt) arhailist talupojakultuuri (Valk 2005). Kui arvestada rahvaluuletekstide tähtsust eesti rahvusliku eneseteadvuse konstrueerimisel ning rahvaluule mõju eesti professionaalse kultuuri ülesehitamisele, on mõistetav, miks dokumenteeritud ja arhiveeritud rahvaluule puhul eeldati (ja mingis mõttes jätkuvalt eeldatakse) autentsust ja miks problematiseeriti kirjalikkust kui ebaautentsust.

19. sajandi teisel poolel hoogustunud rahvaluulekogumise aegu oli enamik eestlastest kirjaoskajad, s.t oskasid nii lugeda kui kirjutada. Samal ajal elavnes mitmesuguste raamatute välja andmine, kusjuures eriti kasvas ilmalike raamatute nimetuste ja trükiarv. Palju anti välja õhukesi odavas köites trükiseid, nn rahvaraamatuid, mille sisu oli õpetuslik või meelelahutuslik. Nende hulgas oli ka folkloorse ainesega väljaandeid. Rahvaraamatute hind oli madal ning mõnel juhul jagati neid isegi tasuta kauba peale. Sel moel levisid üle Eesti mitmesuguseid folkloorseid tekste sisaldavad laulu- ja juturaamatud (Tedre 1965: 651; Vinkel 1966: 228), mille tekstid jõudsid tagasi ka suulisse traditsiooni ja rahvaluulekogudesse – nii refolkloriseerumise kui otseste maha-kirjutuste kaudu.

Folkloristid on kirjandusliku pärituoluga tekste umbusaldanud ja ebaautentseks pidanud, nimetades sellist materjali saatvaid kaastöölisi maha-kirjutajateks ja võltsijateks (nt Tedre 1965: 655–656; Põldmäe 1989: 30–32). Arhiivimaterjali autentsuskontroll ja kirjalike allikate tuvastamine on olnud üks eesti folkloristide filoloogilise töö aluseid, millest väljapaistvaim oli kindlasti lühivormide tööühma tegevus allikapublikatsioonide ettevalmistamisel (Krikmann 2001: 29–54).

Artiklis vaatleme kahe klassikalise rahvaluuležanri – muinasjuttude ja regilaulude – sidet trükistes avaldatud tekstidega. Lähtume asjaolust, et esindusžanridena nähtud rahvaluuleliigid, „vanad jutud ja laulud“ olid – hoolimata žanride erinevusest – erilise tähtsusega eesti kultuurilise enesekuvandi loomisel nii kogujate ja uurijate kui ka pärimuskandjate jaoks.

Uurimuse allikateks on eesti rahvaluule arhiivi muinasjuttude ning regilaulude korpused, sellele lisaks rahvaluule kogumislooga seonduv kontekstuaalne andmestik nii arhiivi käsikirjade kui ka trükiste kujul ning publitseeritud rahvaluuletekste sisaldavad trükised.

Nagu varasematest uurimustest selgub, on arhiivitekstide ja trükiste omavahelised suhted niivõrd nüansirohked, et pelgalt tekstide omavahelisest kõrvutamise alati ei piisa. Seepärast oleme arhiiviallikates trükiste mõju tuvastamiseks rakendanud lähi- ja kauglugemise meetodeid.

Kirjanduslike tekstide analüüsimiseks välja töötatud lähilugemise meetodit kasutati esialgu peamiselt teksti leksikaalsete ja semantiliste kihtide uurimiseks (vt Hennoste 2016: 612). Kui algselt pöörati tähelepanu üksnes tekstile, siis hiljem on meetodit rakendatud nii konteksti ja tekstiga kaasnevate tekstide

(nt elulood, kirjad) uurimiseks kui ka autori ja lugeja positsiooni mõtestamiseks (Mikkola 2009: 59; Kikas 2024: 30–31).

Enamiku uurijate jaoks tähendab lähilugemine tähelepanelikku lugemist. Näiteks rahvaluuleteksti kirjutusliku tasandi puhul keskendutakse murde, ortograafia, käekirja, teksti paigutuse jms uurimisele (Kikas 2024: 31). Teksti loomist mõjutavate aspektide analüüsimisel saavad aga oluliseks tekste ümbritsevad tekstid, näiteks kommentaarid, ääremärkused ja kogujate kaaskirjad.

Suulisest traditsioonist kirja pandud arhiivitekstide ja trükistes avaldatud muinasjuttude omavahelise suhte uurimisel on seni lähtunud markeritest (Järv 2002: 168) ehk siis konkreetsele trükiversioonile tunnuslikest elementidest, milleks võivad olla motiivid, isiku- ja kohanimed, värsid, lausungid ja vormelid ning kontaminatsioonid (vt Toomeos–Orglaan 2003: 183–196). Risto Järv on mitmes uurimuses osutanud muinasjututegelase nimele kui ühele püsivale jutuelemendile, mis viitab arhiiviteksti geneetilisele seosele mõne trükiversiooniga. Nii võib jutukangelase nimi Peeter osutada Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjutule „Õnne rublatükk“ jututüübi „Lohetapja“ (ATU 300) arhiivivariantides (Järv 1999: 58) või teises tüübikoosseisus Juhan Kunderi jutule „Suur Peeter ja Väike Peeter“ (ATU 554 + ATU 314A*) (Järv 2005: 549). Kuigi uurijad ise pole markeritest lähtuvat võrdlemist lähilugemisega sidunud, on niisugune detailidesse süüviv vaatlusviis sellele meetodile omane.

Lähilugemise meetodi kriitikud on uurimisviisi kitsaskohaks pidanud analüüsitava materjali vähesust ja üksikjuhtumite esiletoomist. Kauglugemise meetod võimaldab seevastu läbi töötada suurt tekstihulka ning kaardistada selle põhjal üldisi suundumusi. Kauglugemise mõiste tekkis 1990. aastatel vastukaaluks lähilugemisele, seda on kasutatud kirjandusteaduses tekstikorpuste analüüsi ja statistiliste meetodite katusmõistena, võrreldavana kvantitatiivse analüüsi ja makroskoopilise analüüsiga. Meetodi eestkõnelejaid on Franco Moretti, kelle teesi kohaselt pole kirjandusteose mõistmiseks vaja vastavaid raamatuid lugeda, vaid kasutada korpuseid arvutianalüüsi abil üldistuste tegemiseks (Moretti 2013; vt ka Hennoste 2016).

Eesti kirjandusteadlased on leidnud, et kuigi suurte korpuste statistilise analüüsi põhjal on võimalik märgata seaduspärasusi, mida väheste tekstide lähilugemise põhjal ei saagi tuvastada, ei saa kunstilise teksti analüüsil jääda lootma ainult kvantitatiivsusele (Meriste 2021: 720). Nagu ka Maarja Helena Meriste (2021) uurimusest selgub on statistilised vahendid töötatud välja enamjaolt kaasaegse kirjakeelse teksti mõistmiseks, kuid ajalooliste, poetiliste, murdeliste jms eripäraste tekstide analüüs nende abil on keerulisem (vt Väina 2025: 967–968).

Regilaulutekstide kauglugemise võimaldamiseks on 21. sajandi algusest peale koostatud Eesti regilaulude andmebaasi (ERAB), kus praegu on ligikaudu 100 000 regilaulu. Andmebaas koondab suuremaid ja rikkalikumaid käsikirjalisi kogusid 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi keskpaigani (Sarv & Oras 2020). Käesoleva artikli kontekstis on oluline, et praegu valmistatakse andmebaasi

lisamiseks ette laulutekste vanimatest arhiivikogudest (enne 1860) ning trükistes avaldatud regilaulude tekstikorpust.

ERAB on ühendatud läänemeresoome regilaulude ühisandmebaasi FILTER, kus lisaks arhiveeritud regilaulutekstidele on liidetud ka mõned kirjanduslikud teosed (vt Kallio & Janicki *et al.* 2023). Ühisandmebaasi on kasutatud regilaulutekstide kvantitatiivseteks uurimusteks, kontrollides mitmeid varasemate regilaulu-uurijate hüpoteese (Väina 2025), tekstide arvutuslikku võrdlusmetoodikat arendades on saadud parem ülevaade lauluvara varieeruvusest ning motiivide ja värsside stereotüüpsusest (vt Saarlo 2025; Sarv & Kallio *et al.* 2024; Väina 2025).

Muinasjuttude andmebaasis (ERMA) on praegu 16 000 teksti (Sarv & Järv 2023). Eesti muinasjuttude antoloogiatega koostamise käigus on pidevalt täiendatud muinasjuttude bibliograafiat (vt Kippar 1986; EMj I:1 2009; Emj I:2 2014; Emj II 2020; Emj III 2024), kuid trükistes ilmunud muinasjuttude tekstikorpust ootab alles loomist. Seetõttu on teemaga seoses käsitletud siiani vaid üksikjuhtumeid mõne jututüübiga seoses (nt Kalmre 1989; Järv 1999; Järv 2002; Vahtramäe 2003).

Artikli kirjutamist inspireeris Cornelius Hasselblatti tähelepanek, et rahvusliku kirjandusloo kaudu saame küll teada, mida selle rahva keeles on kirjutatud, kuid mitte seda, mida rahvas on lugenud. Ning selleks, et mõista „eestlaste kujunemist“, tuleks uurida ka lugemiskultuuri (Hasselblatt 2011: 128–129). Selline lähenemine annaks võibolla ka võtme, kuidas uurida ühe rahva „vaimset silmaringi“ nagu Tiina Kirss (2010: 46) seda nimetab.

LUGEMISE AJALOOST JA LUGEMISOSKUSEST EESTIS

Lugemise ajalugu on üks „praktikate ajaloo“ vorme. Lugemisloos uurijad on selle raames vaadelnud üksiklugeja reageeringuid tekstile (näiteks ääremärkused, allajoonimised) (Burke 2011: 89), aga ka muutusi lugemisviisides, nagu üleminekud häälega lugemiselt vaikselt lugemisele, avalikkuse ees lugemiselt omaette lugemisele, aeglaselt lugemiselt kiirele jm. (Burke 2011: 93; Veskimägi 2000: 78) Kui 18. ja 19. sajandi lugemisvaraks oli valdavalt veel vaimulik kirjandus, mida loeti korduvalt (nn intensiivne lugemine), siis ekstensiivset lugemist, s.t raamatute ühekordset lugemist soodustas kõige tõenäolisemalt ilmaliku lugemisvara tekkimisele lisaks ka valiku suurenemine, mistõttu ei olnud enam vaja lugeda ühtesid ja samu tekste (Noodla 1980: 551).¹

Lugemise ajalugu ja lugemise mõju uurides tuleb arvestada kahe põhilise teguriga: rahva lugemisoskusega ning eestikeelse trükisõna publitseerimisega.

Eestlaste lugemisoskuse algus on tihedalt seotud kiriku ja vaimulike tekstide tundmaõppimisega. Lugemisoskuse levikule aitas kaasa selle sidumine armulaual käimise ja abiellumisloa saamisega. Sama oluline roll oli kodus õppimisel, mille tähtsust ja tõhusust kinnitab seegi, et 18. sajandil saadeti kooli üksnes need, kes ei saanud kodus lugemist selgeks (Paatsi 2016a [2008]: 88–89).

Andmeid rahva lugemis- ja kirjutamisoskuse kohta leiab mitmesugustest dokumentidest, nagu näiteks kirikumeetrika personaalraamatutest (Palli 1984) ja nekrutiks võtmise nimekirjadest (Aarma 1990). Andmeid lugemisoskuse kohta hakati kirja panema 17. sajandil kirikuvisitatsiooni käigus. Lugejaid oli sel ajal maarahva hulgas siiski veel võrdlemisi vähe. Eestimaa kubermangus oli 1720. aastate visitatsiooni andmetel lugemisoskusega inimesi umbes 10%, kuid 18. sajandi lõpuks oskas juba ligi 50% elanikkonnast lugeda (Aarma 1990: 71–75).

1881. aasta Balti kubermangudes läbi viidud rahvaloendusel küsiti nii lugemis- kui ka kirjutamisoskuse kohta. Selle loenduse järgi oli kõige enam lugemisoskusega inimesi (57,2%), täieliku kirjaoskusega (s.t oskas lugeda ja kirjutada) oli 38,3% ja analfabeete 4,5% rahvastikust (Veskimägi 2000: 125). Vanuserühmade arvestuses võib selle statistika järgi näha kirjutamisoskusega inimeste arvukuse suurenemist 19. sajandi jooksul. Kirjutamisoskust õpetati sajandi alguses veel vähestele, peamiselt neile, keda koolitati mõne kirjutamist nõudva ameti peale. Kirjutamine ja arvutamine muutus kõigile õppijaile (nii poistele kui tüdrukutele) kohustuslikuks umbes 1860. ja 1870. aastatel (Paatsi 2001: 878–879) ning see kajastub ka 1881. aasta loenduse andmetes (vt Veskimägi 2000: 112–113, 126).

Järgmine rahvaloendus toimus 1897. aastal, selle järgi oli kirjaoskajaid Eestimaal 95% ja Liivimaal 92% elanikkonnast (Aarma 1990: 211).

Rahvaloenduse andmed annavad küll hea ülevaate lugemis- ja kirjutamisoskuse dünaamikast, kuid teavet selle kohta, mida loeti, tuleb otsida teistlaadi allikmaterjalist. Mitmed kultuuriloolased on otsinud allikaid, mis aitaksid uurida 19. sajandi murranguliste aegade mõju rahva vaimsusele. Ea Janseni hinnangul sobiksid selleks mitmesugused rahva enda poolt kirjutatud dokumendid, nende hulgas kirjad, mälestused ja ka rahvaluulekogud (Jansen 2004a: 68).

19. sajandi koduraamatukogusid on uuritud vähe, seetõttu puudub laiem ülevaade selle kohta, milliseid raamatuid eestlaste kodudes leidis (Paatsi 2016b [2009]: 186). Tänuväärset teavet koduse kirjavara kohta võib leida 19. sajandi kirjameeste mälestustest. Eesti kirjaniku August Kitzbergi (1855–1927) meenutuste järgi oli tema isa raamatukogu küll väike, kuid seal leiduvad raamatud olid perekonnas hinnatud.

Ka oli temal [s.t isal] raamatulaudi sel ajal kättesaadavate raamatutega; pääle piibli,² lauluraamatu ja katekismuse võis tema raamatuid küll kümne sõrme pääl üles lugeda, sääl olid Suve-Jaani „Vene süda ja Vene hing”, J. v. Willmanni „Valmid” ja „Elamise juhataja” (Sitten-Büchlein), O. W. Masingi pühapäeva vahelugemised” ja n. e. – Isa oli hoolas lugeja, ka veel ajalehtede ilmumise päevil. (Kitzberg 1924: 19)

Rahvaluulekoguja ja ajakirjaniku Hindrik Prantsu (1858–1932) lapsepõlve-kodus leidus märksa rohkem kirjavara, mille taga võib näha vennastekoguduse väärtusi:

Raamatulaudile oli tekkinud ajajooksul kaunike virn kirjateoseid – kõigepäält kodumurdeline, lõunaeestikeelne kirjandus. Niipalju, kui seda olemas oli, leidus see sääl peaaegu täielikult. Ka „tallinnakeelsed“ tuumakamad teosed ei puudunud. Muuseas olid sääl ka piltidega piiblilugu, mitmed Henningi toimetatud raamatud, Suve Jaani „Venne Südda ja Venne Hing“, rida K. Cörberi teoseid, muuseas „Karjalaste luggemisse ramat“, „Leivakorvikenne“ ja „Mailma aiaramat“, Kreutzwaldi „Vagga Jenoveva ajalik elloaeg“, „Vina-katk“, „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“ ja köidetuna mitukümmend aastakäiku „Ma-rahva kassulist kalendrit“. Siis veel Jannseni „Sioni-laulo-kandlid“, „Sioni ohvri-altarid“ ja muidugi ka „Sannumetojad“. Nendele lisaks oli rida „Tarto ja Vörro ma-rahva Kalendreid“, köidetult mitmes raamatus. Ja kui „Perno Postimees“ käima hakkas, ulatus ta algusest pääle ka Tohkri tallu, kust ta köidetuna läks paljudele naabritele lugeda. (Prants 2010: 24–25)

Peale selle pakkunud talle suurt lugemismõnu mitmed lõunaeestikeelsed raamatud, mis tema sõnul olla kirjandusloos teenimatult tagaplaanile jäänud. Nende hulgast nimetab ta Georg Gottfried Marburgi „Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis“ (ilmus 1805) ja maa-teadusliku sisuga „Juttustamisse meije armsile latsile“ (ilmus 1822) (Prants 2010: 56–59).

Enamiku eestlaste kirjakultuuristumine toimus 19. sajandi jooksul. Selle aja kirjameeste identiteet on kirjakultuuriga tihedalt seotud ning mitmed neist peavad oluliseks rõhutada oma suguvõsa armastust kirjasõna vastu eestikeelse trükisõna algusest peale (vt Prants 2010: 13–14; Lipp 2013: 38–40, 43, 56–57).

Vastust küsimusele, miks on koduse raamaturiiuli sisu ärkamisaja ja sellele järgneva põlvkonna enesekirjelduses nii oluline, võib otsida 18. sajandi ühiskonnateooriatest, mida saksa haritlased ka siinsete rahvaste kirjeldamisel rakendasid. Nende teooriate valgusel said eestlastest, nagu ka lätlastest ja soomlastest, Euroopa metslased (Plath 2008: 40–41; vt ka Jansen 2004a: 64). Toonaste kultuurikirjelduste järgi iseloomustas „metslast“ muuhulgas kirja-keele ja kirjaoskuse puudumine. Seetõttu on kirjakultuuri levikut peetud üheks oluliseks osaks rahva tsiviliseerimisprotsessis. Kultuuriloolase Ea Janseni sõnul levis kirjasõna kaudu baltisaksa käsitus eestlasest ka eestlaste endini, nii kujundas eestlaste esimene haritlaspõlvkond (Jakobson, Hurt jt) oma eestlase-käsitluse baltisakslaste kultuurikirjelduste põhjal. Haritud talupoja ideaal, mis oli valgustusajastu ideede pinnalt kogu Euroopa haritlaskonnas pead tõstnud, jõudis sel moel ka talupoja enesekirjeldusse. (Jansen 2004b: 422–423)

LUGEMISE JÄLGI MUINASJUTTODES

Kuigi 19. ja 20. sajandi folkloristid pidasid trükistest kopeeritud, inspireeritud või mõjustatud rahvaluuletekste ebaautentseiks ja võltsinguteks (Viidalepp 1939: 293–312; Põldmäe 1989: 30–32), võib lugemisloo uurimise seisukohalt mahakirjutusi pidada vahetuks tõendiks selle kohta, millised trükised olid kättesaadavad ja mida tõenäoliselt ka loeti.

Pilistvere kihelkonnast pärit rahvaluulekoguja Jaan Keller (1868–1906) oli nii Matthias Johann Eiseni kui ka Jakob Hurda kaastööline. Rahvaluule saatmist alustas ta 1895. aastal Kroonlinnas elades. Ühes esimestest saadetistest märgib ta, et „need mõistatused on ühest raamatust kirjutud. Mis on rukidud 1804 aastal ja Karja kiriku õpetaja töö, õp. Willmani“ (H III 26, 652). Keller peab silmas Friedrich Wilhelm Willmanni jutukogumikku „Juttud ja Teggud“ (1975 [1782]), mis on teadaolevalt vanim pooleldi ilmaliku sisuga eestikeelne juturaamat. 1782. aasta esmaväljaandele järgnes kolm kordustrükki (1787, 1804, 1838), mis näitab raamatu populaarsust ja lugejate nõudlust väljaande järele. Lisaks avaldati Willmanni proosavalme mitmesugustes kalendrites, rahvaraamatutes ja koolilugemikes (EKA I 1965: 255).

Nagu Jaan Kelleri kirjapanekutest ilmneb, oli tal Kroonlinnas elades Willmanni väljaande 1804. aasta trükk käeulatuses. Mõistatustele lisaks on ta sellest raamatust kirjutanud maha ka mitmeid muinasjutte (näiteks „Härjad ning Hunt“, „Kaarn“, „Kanna“ ja veel kümme kond juttu).³ Jakob Hurt juhib oma aruandes siiski tähelepanu sellele, et raamatutest kirjutatud lood ei kuulu „vanavara“ hulka (Hurt 1896), lähtudes siinkohal suulise leviku kui autentsuse kriteeriumi printsiibist.

Mõistatuste allikaloo uurija Rein Saukase andmeil on Willmanni kogumikku kopeerinud umbes 30 rahvaluulekogujat (Saukas 2005: 39). Eesti muinasjuttude antoloogiate (EMj I:1 2009, EMj I:2 2014, EMj II 2020, EMj III 2024) koostamistöoga seoses on välja tulnud, et lausa 33 muinasjutututüübi puhul võib märgata Willmanni kogumiku mõju suulisele traditsioonile. Walter Anderson jõudis oma võrdluses üsna sarnasele tulemusele. Tema andmetel on Willmanni kogumikust rahva sekka kandunud 26 juttu (Anderson 1925: 410–411).

Mahakirjutuste rohkuse poolest⁴ hakkab silma teinegi jutukogumik. 1867. aastal ilmus Ernst Muheli „Wiis kenna jutto“, mis osutus niivõrd populaarseks muinasjuturaamatuks, et esimesele tiraažile lisaks (2000 eksemplari) andis kirjastus välja sama suure röövtrüki. Kogumiku viiest loost neli („Rumpelstiltsen“, „Wennake ja õeke“, „Kolm meest metsas“, „Schneewittchen“) pärinevad Jakob ja Wilhelm Grimmi muinasjutukogumikust „Kinder- und Hausmärchen“. Mahakirjutustest enamgi leiab arhiivitektides selle kogumiku juttude ümberjutustusi, mis osutab ilmselgelt väljaande tuntusele.⁵ Seda, mitu vahendajat trükiversiooni ja arhiiviteksti vahele jääb, ei ole ümberjutustuste puhul aga võimalik eristada.

Esimesed 24 eesti muinasjuttu publitseeris Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter ajakirjas „Beiträge“ (Anderson 1933: 15–17). Needki eesti keele näitetekstid murdsid teadusajakirja kaante vahelt välja teistesse väljaannetesse (vt Malm 1870: 116–119). Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Alexander Heinrich Neusi kirjavahetusest (Kirjavahetus 1956: 79) selgub, et Kreutzwald ei jäänud „Inlandis“ avaldatud Arnold Friedrich Johann Knüpfferi muinasjutuga „Der dankbare Königsohn“ rahule (Inland 1847: 307) ning kirjutas oma versiooni, mis kannab isegi sama pealkirja „Tänulik vürstipoeg“ (Annist 1966: 166, vt lähemalt Toomeos-Orglaan 2005). Peagi järgneb sellele „Eesti rahva ennemuistsete juttude“ kogumik (1866), mis on tõenäoliselt üks enimloetud ja avaldatud väljaandeid eesti kirjandusloos. Euroopa muinasjututraditsioon jõudis eestikeelse lugejani 1860. aastatel Saksa rahvaraamatute tõlgete vahendusel (vennad Grimmid, Perrault, Hauff, Andersen jpt). 1870. aastatel hakkasid ilmuma eesti kirjameeste muinasjutud. Selle kõigega paralleelselt ilmus jutte kalendri- ja õppekirjanduses (vt lähemalt Toomeos-Orglaan 2011). Kogu seda lugemisvara mitmekesisust arvesse võttes on eelduspärane, et see peegeldub vastu nii rahva suulises kui ka kirjalikus kultuuris.

Tähelepanekuid loetud raamatutele teevad üleskirjutajad ka ise. Näiteks vennad Peeter ja Jaan Einer osutavad ühe loo alguses neile tuttavale paralleelile: „See jutt ei ole vist täieline ja on Dr. Kreutzwaldi jutuga „Nupumees“ sugulane.“ (H II 24, 64/76 (2))

Kreutzwaldi muinasjuttudele osutavad mitmed kogujad, juhtides ühtlasi tähelepanu trükiversiooni ja üles kirjutatud jutu sarnasusele või erinevusele. Karl Voldemar Rosenstrauch on Koerust 1909. aastal kirja pandud teksti juurde lisanud:

Jutu edaspidine käik on nõndasamasugune kui Kreutzwaldist ülesse kirjutud jutul, kuida kaupmees poja külasse tütarlapse vasto ümber vahetas ja kuida kaupmehe poeg suureks saades teda põrgust ära käis toomas. Kuida seal teda vanapagana tütreks arvatud tütarlaps tööde juures avitas ja kuida nad ühes põgenesid ja nõia kerakese abil maa peale said, kus kaupmehe poeg tütarlapse omale naaseks võttis.
(EÜS VI 1520/1 (258), ATU 313)

On ka selliseid juhtumeid, kus üleskirjutaja osutab ühele trükiversioonile, kuid toetub ise teisele. Nii kirjutab Tarvastust pärit J. Töllasson („Feldfebel“) 1896. aastal kirja pandud muinasjutu „Tänulik kuninga poeg“ lõppu: „Nüüd läheb edasi nagu Kreutzwaldil.“ (H II 55, 359/62 (10)) Üles kirjutatud muinasjutu pealkiri osutab tõesti Kreutzwaldi loole, kuid Töllassoni kirja pandud jutt on kontaminatsioon jututüüpidest „Lend tänuliku linna seljas“ (ATU 537) ja „Imeline põgenemine“ (ATU 313), milline süžeekäik viitab Juhan Kunderi trükiversioonile „Rüütli poeg“ (Kunder 1885). ATU 313 motiive sisaldaval Kreutzwaldi versioonil on seetõttu tõesti kokkulangevusi Kunderi loo

lõpuosaga. Seega, hoolimata sellest, et üleskirjutaja osutab ainult Kreutzwaldi loole, olid mõlemad raamatuversioonid talle tõenäoliselt tuttavad.

Setomaal kogumistööd teinud Hindrik Prants küsib mitmes kirjas Jakob Hurda käest, kas neid jutte ja laule, mille kohta ta teab, et need on trükis avaldatud, tuleb üles kirjutada või mitte. Tema jaoks on trükitud tekst juba „päästetud“. Käsikirjas (H II 3) laulude juurde tehtud märkustest on näha, et Hurda koostatud Põlva „Vana kandle“ (1886) sisu on talle hästi teada („On küll teised, aga on kohati teisiti kui W.Kand.“ (H II 3, 16 (10)) ning ühe muinasjutu juurde on ta lehe servale kirjutanud „Nagu näha, osast Schneewittcheni järele“ (H II 3, 103) viidates sel moel vendade Grimmide muinasjutule, mille Ernst Muhel just selle pealkirja all avaldas (vt Muhel 1862). Eesti keelde tõlgiti Lumi-valgekese nimi pisut hiljem, 1877. aastal (Eichhorn 1877). Arvestades Prantsu suurt lugemishuvi ei saa välistada, et Eichhorni tõlkeversioon oli talle teada, kuid käsikirjas olev ääremärkus viitab siiski üheselt Muheli tõlkele.

Lugemisloo uurijad on seisukohal, et kirjakultuurist said osa ka need, kes tegelikult kirjutada ega lugeda ei osanud. Üheks lugemise vormiks oli ettelugemine, mis 19. sajandil oli veel täiesti tavapärane praktika. Sellist ühislugemist on vaadeldud ka suulise ja kirjaliku kultuuri segunemisena (Schenda 1993: 223). Rahvaluulekoguja Ello Kirss kohtus 1939. aastal Sõmerpalu vallas Eva Raguliga (snd 1858), kes oli teisest eluaastast saadik pime. Mitmesugustele muistenditele ja muinasjuttudele lisaks jutustas naine kogujale loo ilma käteta tüdrukust (ATU 706), mille lõppu lisas järgmised värsid:

*Kellel ikäv ilman ellä,
Võtku' siiä sisse tulla!
Siin om prii ja priske elu,
Kon ei tunnõ' keski valli!*
(ERA II 259, 331/3 (3))

Samasugused värsiread leiab vendade Grimmide muinasjutu „Käteta tüdruk“ tõlkeversioonist, mille Martin Sohberg 1881. aastal kogumikus „Üheksas Eesti jututooja“ avaldas.

*Kellel igaw ilmas olla,
Wõtku waewaks siia tulla;
Siin on prii ja priske elu,
Kus ei tunne keegi walu.*

Jutustaja sõnul on ta kõik lood kuulnud vanaemalt täpsustamata ja võibolla isegi teadmata, kas vanaema jutustas või luges raamatust ette. Seda, kuidas lood Eva Ragulini jõudsid, pole enam võimalik kindlaks teha, kuid ühel hetkel pidi Martin Sohbergi jututooja tema kodakondsete lugemislaua olema.

Nagu ülal toodud näidetest välja tuleb, osutab lugemisele neis tekstides mitte otseselt tekst ise, vaid mõni kommentaar, märkus, nimi või ka loo kompositsioon näiteks eri juttude liitmise korral.

TRÜKISTE JÄLJED REGILAUUKORPUSES

Regilaulude kirjalikest allikatest pärinemise võimalusest on eesti folkloristid üldiselt mööda vaadanud, eeldades, et trükistes ilmusid uuemad, lõppriimilised salmilaulud. Nii kirjutab Ülo Tedre (1965: 654) kirjanduse ja rahvaluule suhete puhul „rahvasuhu läinud individuaalloomingu[st]“ uuema, lõppriimilise rahvalaulu seisukohast arvates, et „[r]egivärsi puhul see küsimus peaaegu ei tõusegi“. Regilaulikuid on vaikinisi kirjakultuurist puutumatuks käsitletud, ometi see polnud nii, nagu näiteks osutab Tiiu Jaago (2018: 49) uurimuses Karuse laulikute kohta. Hurda vabatahtlike kaastööliste osas on osutatud võt-sijatele, omaloomingu „ehtsa rahvaluule“ pähe esitajatele (Tedre 1965: 655), kuid trükiallikatest maha kirjutajate kohta ei ole sellist jälitustööd tehtud nagu lühivormide uurijad tegid (nt Krikmann 1999). Küll aga on üksiklaulude puhul tuvastatud ja analüüsitud kirjalike allikate mõjusid (nt Tampere 1932; Särg 2024).

Regilaule on enne 20. sajandit avaldatud väga erinevates trükistes, alates kaheksast eesti laulust Johann Gottfried Herderi antoloogias „*Stimmen der Völker in Liedern*“ (1778–1779), teaduslikes väljaannetes nagu Jakob Hurda „*Vana kannel*“ (1886) ning loendamatutes rahvalikes lauluvihkudes. Kõigil neil trükistel oli erinev mõju nii regilaulu kogujatele kui ka esitajatele. Baltisakslaste poolt välja antud trükiste, nagu nt Alexander Heinrich Neusi antoloogia „*Ehst-nische Volkslieder*“ (1850–1852) laulud ei pruukinud literaatide käsikirja- ja raamatukogudest kaugemale jõuda. Hoopis teine lugu on kalendrite, lauluvihkude, rahvaraamatute ning kooliõpikutega. Carl Robert Jakobsoni „*Kooli lugemise raamat*“, mille esimene osa ilmus 1867. aastal, ilmus arvukates trükikides ning uusredaktsioonides väga suure eksemplaride arvuga (kuni 7000) ja seda kasutati koolides veel 20. sajandi esimesel kümnendil. Just selles õpikus avaldati hulk regilaule ning katkendeid „*Kalevipojast*“ (Laugaste 1963: 380–386), mis jõudsid rahvaluulekogujate kaastööde kaudu regilaulukorpusesse.

19. sajandil, mil talletati enamik ja rikkalikum osa regilauludest, ei pööratud olulist tähelepanu laulikute kirjaoskusele, kuigi enamik neist oskas lugeda ja tõenäoliselt ka kirjutada. Kui küsimised laulu päritolu kohta, kellelt kuulnud ja õpitud, olid tähtsad juba Hurda aegsetes kogudes, siis kas laulud võiksid olla raamatust õpitud, hakati laulikutele küsima alles 20. sajandil (vt allpool).⁶ Sellised täpsustused lauliku lugemise ja laulu kirjaliku päritolu kohta on siiski väga haruldased, mistõttu regilaulikute lugemisallikate kindlaks tegemiseks saab kasutada üksnes laulutekstide abi.

Laulukorpuse tekstide võrdlemist trükiallikega on lähilugemise abil väga keeruline teha, siinkohal ongi abiks kaug- ja lähilugemise meetodite

kombineerimine. FILTER andmebaasi ja arvutuslikel võrdlusmeetoditel põhinev kasutajakeskkond Runoregi (runoregi.fi) võimaldab võrrelda nii laulude värsse, värsirühmi kui ka laulutervikuid ja esitab erinevate tekstide sarnasuse klastrite ja protsendilise väärtusena. Laulutervikute võrdlemisel sarnaseid laule leides on võimalik tuvastada dublette, koopiaid, mahakirjutusi ning viiteid kirjalike allikate kasutamisele või omaloomingulisele tegevusele. Kõige sarnasemad laulude rühmad, mis andmebaasis on omavahel sarnasemad kui 80% (sarnasuse läviväärtus 0,8), moodustavad enamasti (koolikirjanduse vahendusel) laialt levinud lastelaulud, mis on suhteliselt lühikesed. Kuid põnevaid küsimusi tõstatavad ka n-ö päris regilaulude klastrid, mis moodustuvad rohkem kui 10-värsilistest lauludest, tihtipeale püsivatest kontaminatsioonidest (eri motiivide liitumisest). 19. sajandi lõpul, kuid vahel ootamatult ka 1920. ja 1930. aastatel eri kogujate eri Eesti piirkondadest jäädvustatud laulud, mis on murde-erinevusi eiravalt omavahel rida-realt sarnased, viitavad kirjalike allikate kasutamisele ning trükiallikate lugemisele. (vt Saarlo 2025)

Suuremad sarnaste regilaulude klastrid on ema ja lapse suhetest rääkivad, (täiskasvanud tütre) tänu väljendavate motiivide põimumisest moodustuvad lüürilised laulukobarad. Neid rühmi ühendavad värsiread „Millal maksan memme vaeva“ on andnud sisu eesti lüürika tähtteosele, laulutüübile „Memme vaev“, mis on antoloogia „Eesti rahvalaulud“ tüübikommentaari põhjal „üks populaarsemaid laule regivärsi seas üldse“ ning „oma ereda ja väljapeetud pildistikuga on üks regivärsilise lüürika mõjuvamaid näiteid“ (ERIA IV: 240). ERABis leiab sellest ligikaudu 400 erinevat varianti, mis on üles kirjutatud üle Eesti.

Tegu on ühe vanema eesti lugejale suunatud regilaulu trükitekstiga, mis ilmus Arnold Friedrich Johann Knüpfferi toimetusel „Eesti-ma rahwa Kalendris“ (1828, nn Gresseli kalender) pealkirjaga „Ema arm on põhjatu“. Laul pealkirjaga „Mutterliebe“ on trükitud ka Õpetatud Eesti Seltsi nädalalehes Das Inland (1840: 501–502) ning Neusi antoloogias (1851: 301/2 (90A)). Neus (1852: 463) märgib laulu kogujaks Knüpfferi ning allikaks sellesama Inlandi numbri. Eestlastele suunatud rahvaväljaannetest on laul ilmunud Friedrich Brandti vihus „Harju Ööpik“ (1875: 80/1 (45)) ja ajalehe Olevik Lisas (1885, nr 3, lk 38–39). Mitmesuguseid töödeldud versioone sellest on ilmunud ka näiteks Mihkel Veske väljaande „Rahvalaulud“ esimeses osas (1879).

*Millal maksan eide vaeva,
Eide vaeva, ella pima,
Hea emma immetis-vaeva,
Käe peäle kandemisse,
Su jures suiskumisse!
Mitto ööd ollid unneta
Mitto suitso suruksesta,
Mitto päva louneetta,*

*Mitto hommikut ossata!
Ei lõppend tulli toasta,
Sädde ei sāngi sambaasta
Hobbo halli rakkeesta,
Naene ei nori rideesta!
Otsi lapse lausujaida,
Nore nutto-võttijaida;
Lubbas lamba lausujalle,
Kitse kele-katsujalle,
Tuhkro-runā tusialle!
Minna kiusta kiljatasīs,
Soota suda maigutasin!
Moistaksin suul' tānnada,
Kelel anda aitūmmada
kelepaelalla palluda:
Jummalale eide hīnge,
Sūdda Jesusse sūllesse,
Kāed Maarja kāddese,
Pōlved Loja pōrmandale!
Eide kopsul ma kassusin,
Eide maksal ma maggasin,
Sōin eide sūddame soonta,
Purgesin eide pusa-luuda!
(EKÜ a1, 216/7 (184) – Knüpffer)*

Kadrina pastorina töötanud Arnold Friedrich Knüpfferi käsikirjakogu sisaldab ligikaudu 600 laulu (Laugaste 1963: 329–330). Laulu käsikirjaline üleskirjutus (EKÜ a1, 216/7 (184)), nagu ka Knüpfferi käsikirjad üldse, on dateerimata, mistõttu kalendri trükitekst on vanim dateeritud versioon sellest laulust. Laulu Virumaalt jäädvustamine on tõenäoline, seda näitab ka levikukaardi tuumikala. Korduv trükistes avaldamine mõjutas ka suulises traditsioonis levinud versioonide kuju kinnistumist, mis esiteks väljendub tüübi tunnusmotiivide (Ei lõppenud tuli toasta, Mina kiuste kiljatasin, Süda Jeesuse sülesse, Eide kopsul ma kassusin) püsivas, kuigi folkloorselt varieeruvas esinemises laulutekstides ja teiseks avaldub arvutuslikult sarnaste versioonide rohkuses – Runoree põhjal on Knüpfferi versioonile 20 lauluteksti sarnasemad kui 50%. Laulu pikkuse tõttu on rohkem kui 80% sarnaste tekstide klastreid vähe ja need moodustuvad kahest–kolmest laulust.

„Memme vaeva“ teemarühma klastreist suurim koosneb 22 rohkem kui 80% sarnasest tekstist ja sisaldab laulu lühemat ja vähem dramaatilist redaktsiooni, õigemini „Memme vaevaga“ tihedalt põimunud laulutüüpi „Ema viis põlles põllu peale“. ERABis ligi 70 variandiga esindatud laulul on lühiduse

tõttu⁷ tunduvalt rohkem väga sarnaseid variante ning seda on jäädvustatud üle Eesti, rohkem küll Põhja-Eestis.

Ka see redaktsioon on trükitud Neusi antoloogias (1851: 302, nr 90B), selle päritolu kohta on Neus märkinud (1852: 463): „vom Landgut Wieso auf v. Kreutzwald“ (‘Kreutzwaldi kogutud Viisu mõisast’). Selle laulu esimene käsikirjalisi allikaid on Kreutzwaldi 1828. aastal Viisust kogutud laulude vihik (vt Kõiva 2014).

*Millal maksan memme vaeva,
Hea ema piima vaeva,
Kahel käel kandemise?
Kasvatasid tütterida,
Viisid põlled põllu peäle,
Panid parmaste vahele,
Sületäite keske'le;
Et ei tulnud tuuli peäle,
Ei sadand sadu rumala,
Ega veerind vihmaoogo.
(ÕES, EK 72, 25 (10))*

Laul on omakorda avaldatud Jakobsoni lugemikus (I osa I tr 1867: 56, nr 69), selle paljud uustrükid on lisanud kahtlemata hoogu laulu taastulekule rahvaluulekogudesse. Lisaks lugemikule on laul ilmunud ka mitmes väiketrükises, näiteks Mats Tõnissoni „Rahva piiblis“ (1910, 47 (17)).

Kui palju võis „Memme vaeva“ populaarsusele mõjuda publitseerimine üle Eesti levinud Gresseli kalendris 19. sajandi alul (Knüpfner 1828) ja kui kaugale ajas see mõju ulatus? Tampere (1960: 525) peab näiteks Mustjala kihelkonna traditsiooni puhul kalendri mõju suulisele pärimusele tõenäoliseks, kuna saarlased omandasid lugemisoskuse varem kui mandri Eestis. „Vana kandle“ V köites ongi kolm 1898. aastal jäädvustatud varianti sellest laulust, millest esimene, (SKS, Niemi 1 nr 467) sisaldab kõiki „Memme vaeva“ dramaatilisi osiseid, teised kaks on lühemad. Varieeruvad tekstid osutavad kalendriteksti mõjule suulisele traditsioonile. Mustjala köites on ka üks variant tüübist „Ema viis põlles põllu peale“, mille trükilevik oli tunduvalt laiem. Seega tõepoolest sajandi esimeses kolmandikus trükitud kalender mõjutas Mustjala regilaulu repertuaari rohkem kui Jakobsoni kooliõpik.

19. sajandil ei pööratud olulist tähelepanu laulikute kirjaoskusele, kuigi nagu eespool käsitletud, oskas enamik neist lugeda ja tõenäoliselt kirjutadagi. Alles 20. sajandi kogujad hakkasid laulikutele küsima, kas laulud võiksid olla raamatust õpitud. Nii on Linda Uusküla 1936. aastal märkinud eespool käsitletud laulu „Ema viis põlled põllu peale“ Muhu variandi kohta: „Lauluema kindlasti ei tea kas see laulu on raamatust või mitte. Seda ta teab aga küll et seda Muhus ta lapsepõlves lauldud on“ (VK XV, nr 1094). Regilaulude antoloogia koostajad

on järeldanud, et laulul olid veel omakorda redaktsioonid: idapoolne (Et ei tuul tulnud peale) ning läänepoolne (Ohaka pani hoidma) (ERIA IV: 241). „Vana kandle“ koostaja Kanni Labi tõdeb, et laulu idapoolse redaktsiooni esinemine Muhus on tingitud laulu trükkimisest Jakobsoni lugemikus. (Labi 2025: 132)

Suur tähtsus „Memme vaeva“ populaarsusel on selle romantilisel maailma-käsitlusel, mis sisaldab idealiseeritud pilti ema-lapse suhtest, nostalgilist tagasivaadet lapsepõlvele, ema ennastsalgavat hoolt lapse eest ning ballaadi-likku draamatikat.

Ilmselgelt on paljude laulude järjekindla traditsioonis püsimise põhjus publitseerimine nii laulikutes kui õpikutes jm tarbekirjanduses. Lugemine võis laulude suulist traditsiooni mõjutada, kinnistades teatavat „ideaalkuju“ ning vormelite püsivust. Laulud siiski õpiti pähe – või nad pigem isegi jäid pähe – ning neid hakati peast laulma, mitte ette lugema. Suulises traditsioonis hakkasid trükistes tuntud versioonid varieeruma, neile lisandusid motiivid teistest lauludest, värsid vahetusid jne.

KOKKUVÕTE

Otsisime artiklis lahendust ja uut vaateviisi probleemile, mis lähtub kirjalike tekstide mõjust suulisele pärimusele. Mitmesuguste folkloorsete tekstikogumike koostajad on põrkunud tõsiasjaga, et osa arhiivis talletatud eelduspäraselt suulistest pärimustekstidest toetub mõnele trükiallikale. Suulisuse printsiibist kui ühest põhilisest autentsuse kriteeriumist lähtudes tuleks niisugused tekstid nii publikatsioonidest kui uurimismaterjali hulgast välja jätta. Selle printsiibi range järgimise korral võib selguda, et autentseks peetavat materjali jääb väheks. Pealegi ei ole iga kord võimalik välja selgitada, mil määral on trükised üleskirjutajat või esitajat mõjutanud ja mitme (kirjaliku või suulise) vahendaja kaudu on tekst arhiivi jõudnud.

Kirjaliku ja suulise kultuuri omavaheliste suhete, kirjutamispraktikate ja kogumisstrateegiade uurimise kõrval tasuks mõelda ka sellele, millest see kirjalikest allikatest mõjutatud materjal veel kõneleb.

Oma uurimuses kasutasime allikatena kahe eesti klassikalise folkloorižanri – muinasjuttude ja regilaulude – tekstikorpust ning nendega seotud kontekstuaalset teavet. Jõudsime järeldusele, et kuigi nende erinevate rahvaluuleliikide varasemad publitseerijad ja uurijad on seostele trükiallikega erineval määral tähelepanu pööranud, on nende koos uurimine õigustatud. Kuna iga trükis avaldatud laul, jutt või mõistatus evib kirjakultuuris suurt allikapotentsiaali, osutame oma uurimisega sellele, et olenemata rahvaluuleliigist on trükiste mõju suulisele traditsioonile ühetaoline. Lugemise ajaloo uurimise seisukohalt kaotab suulisuse printsiip autentsuse kriteeriumina tähtsuse ning väärtuslikuks saavad mitmed kirjalikest allikatest mõjutatud arhiivitekstid, mis on suulise traditsiooni kontekstis uurimisainesest välja tõstetud.

Oleme kasutanud oma uurimuses nii lähilugemise kui kauglugemise meetodeid.

Andsime ülevaate eestlaste lugemisoskuse ajaloost ning allikatest, kust lugemisvara kohta on võimalik teavet saada. Just rahvaluuletekstide ning seni tähelepanuta jäänud sekundaarsete allikate – mälestused, kaastööliste kirjad, käsikirjadele lisatud märkused ja kommentaarid, varasemate uurijate registrisse lisatud kõhklused kirjapandu autentsuse kohta – lähilugemine aitab esile tuua üleskirjutuse servaalad, mis žanri- ja tüübikekses uurimuses jäävad üldjuhul vaatluse alt välja. Muinasjutujäädvustuste lähilugemisel on võimalik tuvastada mitmeid viiteid lugemisvarale ning trükitekstide mõjule. Nendele sekundeerivad mälestused kodustest raamatukogudest ning ettelugemise harjumustest.

Regilaulude dokumenteerimisel on võimalike trükiallikate ning laulikute lugemisharjumuste kohta väga vähe küsitud ja märkmeid tehtud, mistõttu on selle žanri puhul otstarbekas kasutada kauglugemise meetodeid kombineerituna lähilugemisega. Läänemeresoome ühisandmebaasi arvutuslikul sarnasusel põhinev laulutekstide võrdlemine toob esile eri laulualadelt jäädvustatud ebatavaliselt sarnaste laulude klastreid, mille sarnasuse võib olla põhjustanud trükistes avaldamine.

Ühe väga populaarse laulurühma („Memme vaev“ ja „Ema viis põlles põllu peale“) laule ning trükiallikaid lähilugedes saab tõdeda, et ilmselgelt on vormiliselt kinnistunud laulukuju pikaaegne ja laialdane traditsioonis püsimise põhjus avaldamine ulatuslikult levinud trükistes: kalendrites, lauluvihkudes ja õpikutes. Laulud õpiti pähe ning need varieerusid, kuid lugemine mõjutas laulude suulist traditsiooni, kinnitades teatavat „ideaalkuju“ ning vormelite püsivust. Suurt osa laulu populaarsuses etendas siiski ka selle sisuline sobivus 19. sajandi vaimuga – romantiliselt idealiseeritud pilt ema ja lapse suhtest.

Uurimus on küll põgus sissevaade 19. sajandi eestlaste lugemisoskustesse ja avaldatud trükistesse, kuid seegi näitab, kui suur oli nende mõju suulisele pärimusele ning meie rahvaluulekogudele. Teisalt näitab see, kui rikkalik ja mitmekesine kirjavara lugejateni jõudis. Suuline ja kirjalik kultuur ei eksisteerinud Eestis kindlasti puutumatutes paralleelmaailmades, vaid põimus omavahel, mõjustades ja rikastades vastastikku teineteist ning eesti maarahvast.

TÄNUSÕNAD

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projektid TK215 ja EKM 8-2/22/3), Eesti Teadusagentuur (PRG 1288), Soome Teadusnõukogu (projekt 333138) ja Kone Fond (IKAKE projekt). Autorid tänavad Eesti Rahvaluule Arhiivi muinasjuttude ja regilaulude töörühmi, FILTER-i töörühma liikmeid tehniliste vahendite väljatöötamise eest, Rein Saukast ja Kristi Salvet abi eest üksikasjade selgitamisel ning retsensenti ja toimetajaid tähelepanu juhtimise eest ilmselgetele vigadele.

KOMMENTAARID

- 1 Vaimulike tekstide korduv lugemine kui žanrile omane lugemisviis jäi selle kõrval mõistagi püsima ning tõenäoliselt loeti korduvalt ka ilmalikke tekste.
- 2 Allmärkuses lisab Kitzberg, et tegemist oli 1739. aasta piibliga. Vello Paatsi (2016b [2009]: 186) uurimus näitab, et tänu piibliseltside tegevusele olid piibel, Uus Testament ja lauluraamat 18. ja 19. sajandi vahetusel paljudes peredes olemas.
- 3 Jutud vastavalt E 21403, E 21642/3, H III 26, 692.
- 4 Vt E 20098/107 (2), E 26456/73, H I 5, 441/4 (1), H I 5, 445/6 (2).
- 5 Vt lähemalt nende jututüüpide kohta Eesti imemuinasjuttude antoloogiast (EMj I:1, lk 558, 570; EMj I:2, lk 627, 691–692).
- 6 Samuti võisid folkloristid suhtuda kirjandusliku mõjuga tekstidesse umbusklikult ning võisid need avaldamisest või uurimisest kõrvale jätta (vrd Oras 2008: 114–115).
- 7 Regilaulude stereotüüpsust ja varieeruvust uurinud folkloristid on jõudnud järeldusele, et lühemad laulud olid vähem aldis varieeruma (vt nt Kolk 1959).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

EKÜ – Eestimaa Kirjandusliku Ühingu rahvaluulekogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

SKS – koopiad Soome Kirjanduse Seltsi eesti rahvaluulekogust

ÕES – Õpetatud Eesti Seltsi rahvaluulekogu

VEEBIVARAD JA ELEKTROONILISED TÖÖRIISTAD (vaadatud 18.06.2026)

ERAB = Eesti regilaulude andmebaas. Koost Janika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv, Kanni Labi, Merli Uus, Reda Šmitaite. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>.

ERMA = Eesti rahva muinasjuttude andmebaas. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna muinasjuttude töörühm. <https://www.folklore.ee/muinasjutt/andmebaas/index.php>.

FILTER andmebaas. Koost Maciej Janicki, Eetu Mäkelä ja FILTER projekti töörühm. Helsingi Ülikool, Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum.

Runoregi. Loonud Maciej Janicki, Kati Kallio, Mari Sarv, Eetu Mäkelä. Helsingi Ülikool (HELDIG), Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum. <https://runoregi.fi>.

KIRJANDUS

Aarma, Liivi 1990. *Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)*. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn.

Anderson, Walter 1925. Läti mõjust eesti vanemas kirjanduses. – *Eesti Kirjandus* 9, lk 385–396; 10, lk 408–413.

Anderson, Walter 1933. J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. – *Suomi* V: 16. Helsinki, lk 15–37.

Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. I–III kd. FF Communications 284–286. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Bendix, Regina 1997. *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies*. Madison: University of Wisconsin Press (DOI:10.2307/jj.36106026).

Brandt Friedrich 1875. *Harju Ööpik: 50 ajalikku laulu, Noorerahwa röömuks ja ajawiitek*s. Tallinn: J. H. Gressel.

Burke, Peter 2011. *Mis on kultuuriajalugu?* Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich (tõlkija) 1877 = *Lumivalguke*. Tallinn: Lindfors'i pärijate kulu ja waraga.

EKA I = Vinkel, Aarne (toim) 1965. *Eesti kirjanduse ajalugu* viies köites. 1. köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat.

EMj I:1 2009 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost, toim). *Eesti muinasjutud I:1. Imemuinasjutud*. Monumenta Estoniae antiquae V. Fabulae populares Estonicae I:1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

EMj I:2 2014 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost); Annom, Inge & Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (toim). *Eesti muinasjutud I:2. Imemuinasjutud*. Monumenta Estoniae antiquae V. Fabulae populares Estonicae I:2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

EMj II 2020 = Annom, Inge & Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost, toim). *Eesti muinasjutud II. Loomamuinasjutud*. Monumenta Estoniae antiquae V. Fabulae populares Estonicae II. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

EMj III 2024 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost, toim). *Eesti muinasjutud III. Novellmuinasjutud*. Monumenta Estoniae antiquae V. Fabulae populares Estonicae III. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

ERLA IV = Koemets, Aino & Mirov, Ruth & Mägi, Udo & Pino, Veera & Tedre, Ülo 1974. Tüübikommentaari. – Tedre, Ülo (toim). *Eesti rahvalaulud*. Antoloogia. IV kd. Tallinn: Eesti Raamat, lk 93–347.

Hasselblatt, Cornelius 2011. Kui(das) Eestis hakati lugema (?). Eesti lugemisajaloo visand. – *Vikerkaar* 1–2, lk 128–138.

Hennoste, Tiit 2016. Filoloogia vabastamine Exceli käest. Kubofuturistliku uusfiloloogia programm. – *Keel ja Kirjandus* 8–9 (DOI:10.54013/kk706a3).

Herder, Johann Gottfried 1880 [1778–1779]. *Stimmen der Völker in Liedern*. Leipzig: Philipp Reclam.

Hurt, Jakob 1896. Sada kaheksastõistkümmes aruanne Eesti wanawara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 5, 30. jaanuar, lk 6–7.

Inland 1840 = *Das Inland*. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Herausgeg. von Dr. F. G. von Bunge. Dorpat: Schünmann, Jg. 5.

Inland 1847 = *Das Inland*. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Herausgeg. von Dr. C. von Kummel. Dorpat: Laakmann, Jg. 12.

Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused* 9, lk 70–91 (DOI:10.7592/MT1999.09.rhl).

Jaago, Tiiu 2018. Suulisus kirjakuultuuri ajajärgul. – *Mäetagused* 70, lk 39–66 (DOI:10.7592/MT2018.70.jaago).

Jakobson, Carl Robert 1867. *Kooli Lugemise raamat*. Esimene jagu. Tartu: H. Laakmann.

Jansen, Ea 2004a. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, lk 60–102.

Jansen, Ea 2004b. Eestlasekäsitlus kultuuriloolises dialoogis. – *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, lk 411–427.

Järv, Risto 1999. Vale-Jüri kiusatus. Valekangelasest „Lohetapja” (AT 300) põhjal. – Hiemäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 52–69.

Järv, Risto 2002. „Ehe” ja „ehitud”. Mõnest autentsusprobleemist 19. sajandi muinasjutukirjapanekutes. – Hiimäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni*. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 157–180.

Järv, Risto 2005. Sehtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes. – *Keel ja Kirjandus* 6, lk 442–454; nr 7, lk 549–557.

Kallio, Kati & Janicki, Maciej & Mäkelä, Eetu & Saarinen, Jukka & Sarv, Mari & Saarlo, Liina 2023. Eteneminen omalla vastuulla: Lähdekriittinen laskennallinen näkökulma sähköisiin kansanrunoaineistoihin. – *Elore* 30 (1), lk 59–90 (DOI:10.30666/elore.126008).

Kalmre, Eda 1989. „Tuhkatriinu” (AT 510A) eesti rahvatraditsioonis. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XII Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Tallinn: Eesti Raamat, lk 137–145.

Kikas, Katre 2024. *Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis: 19. sajandi lõpu rahvaluulekogujad arhiivi ja avalikkuse äärealal*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 39. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kippar, Pille 1986. *Estonische Tiermärchen. Typen- und Variantenverzeichnis*. Zusammengestellt von Pille Kippar. FFC 237. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Kirjavahetus 1956 = Ertis, Eduard (toim). *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus* II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kirss, Tiina 2010. „Vana tuuletallaja”: August Kitzbergi mälestused eesti autobiograafia tüvitekstina. – *Methis*. Omaelulookirjutuse erinumber. *Studia Humaniora Estica* 5/6, lk 38–53 (DOI:10.7592/methis.v4i5-6.517).

Kitzberg, August 1924. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. I. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Knüpfner, Arnold Friedrich Johann (toim) 1828. *Eesti-ma rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1829 aasta peäle*. Tallinn: J. H. Gressel.

Kolk, Udo 1959. Rahvalauluvariandi mõistest. – *Keel ja Kirjandus* 2, lk 65–73.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866. *Eestirahwa Ennemuistsed jutud. Rahwa suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald*. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.

Krikmann, Arvo 1999. *Eesti lühivormide allikaloost*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<https://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/> – 19.06.2026).

Krikmann, Arvo 2001. Viimane pikk pilk „Proverbia septentrionalia” valmimisloole. – *Paar sammukest* XVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 11–114.

Kunder, Juhan 1885. *Eesti muinasjutud*. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused 65. Korjanud ja ülesse kirjutanud J. Kunder. Rakvere: G. Kuhs.

Kõiva, Ottillie (koost) 2014. *Aeg ärgata. Kakskümmend kaheksa eesti rahvalaulu. Kirja pannud Friedrich Reinhold Kreutzwald Järvamaalt Viisu külast 1828. aastal* = Time to wake. Twenty-eight Estonian folk songs. Written down by Friedrich Reinhold Kreutzwald in 1828 in Viisu village, Järva county. Tartu, Paide: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Labi, Kanni 2025. *Muhu regilauludest*. Vana kannel XV. Muhu regilaulud. EKM Teaduskirjastus, lk 111–146.

Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. Valitud tekste ja pilte. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Lipp, Martin 2013. *Minu elumälestused. Noorest põlvest kuni aastani 1910*. Koostanud ja toimetanud Kristi Metste, Vello Paatsi, Mart Jaanson, Madis Kanarbik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, EELK Nõo Püha Laurentsiuse kogudus.

Meriste, Maarja Helena 2021. Kirjanduskeele kauglugemine. Kirjandust väärindava metodoloogia arendamine tsiteerimisvõtte näitel. – *Keel ja Kirjandus* 8–9 (DOI:10.54013/kk764a4).

Mikkola, Kati 2009. *Tulevaisuutta vastaan*. Uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1251. Helsinki: Tiede.

- Moretti, Franco 2013. *Distant Reading*. London & New York: Verso.
- Malm, Carl Eduard 1870. *Wana ja Uut, Eestirahwa ajawiiteks*. I jagu. Tallinn: Lindfors'i pärijad.
- Muhel, Ernst 1867. *Wiis kenna jutto*. Ma rahwale aiawiteks luggeda wäljaantud. Tõlkinud E. M...I. Tartu: H. Laakmann.
- Neus, Alexander Heinrich 1850–1852. *Ehstnische Volkslieder*. I–III kd. Reval: Kluge und Ströhm.
- Noodla, Kaja 1980. Raamat Tartu kodudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus* 9, lk 547–555.
- Olevik 1885 = Tütre tänu emale. – *Oleviku Lisaleht* 3, 25. jaanuar, lk 38–39. Väljaandja ja vastutav toimetaja A. Grenzstein. Tartu 1882–1889.
- Oras, Janika 2008. *Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm*. Arhiivitekid, kogemused ja mälestused. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Paatsi, Vello 2001. Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss... Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. I. – *Akadeemia* 5, lk 875–903.
- Paatsi, Vello 2016a [2008]. Raamat eestlase eluringis. – Metste, Kristi (koost, toim). *Rännates Gutenbergi galaktikas*. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015. Tartu: Ilmamaa, lk 85–121. [Esmailumine 2008. Kalmre, Eda & Västriku, Ergo-Hart (koost). *Kes kõlbab, seda kõneldakse*. Pühendusteos Mall Hiimäele. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 25. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 249–290.]
- Paatsi, Vello 2016b [2009]. Raamat Saaremaa talurahvakoolides ja Kaarma kihelkonnas 1840. aastatel. – Metste, Kristi (koost, toim). *Rännates Gutenbergi galaktikas*. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015. Tartu: Ilmamaa, lk 173–190. [Esmailumine 2009. *Akadeemia* 1, lk 133–150.]
- Palli, Heldur 1984. Lugemisoskus Otepää kihelkonnas 1765. aastal. – *Keel ja Kirjandus* 10, lk 603–614.
- Plath, Ulrike 2008. „Euroopa viimased metslased“: eestlased saksa koloniaaldiskursis 1770–1870. – Undusk, Rein (toim). *Rahvuskultuur ja tema teised*. Collegium litterarum 22. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, lk 37–64.
- Prants, Hindrik 2010. *Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi*. [Tallinn]: Eesti Päevaleht; Akadeemia.
- Põldmäe, Rudolf 1989. Materjale J. Hurda vanavara kogumise loost. – Ertis, Eduard & Hiimäe, Mall & Kalmre, Eda (toim). *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tallinn: Eesti Raamat, lk 10–40.
- Saarlo, Liina 2025. Kirjalikud jäljed eesti regilaulukorpuses. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 987–1010 (DOI:10.54013/kk815a2).
- Sarv, Mari & Oras, Janika 2020. From tradition to data: The case of Estonian runosong. – *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 76, lk 105–117 (DOI:10.4407/JIMS.2011.07.001).
- Sarv, Mari & Järv, Risto 2023. Layers of folkloric variation: Computational explorations of poetic and narrative text corpora. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 90, lk 233–266 (DOI:10.7592/FEJF2023.90.sarv_jarv).
- Sarv, Mari & Kallio, Kati & Janicki, Maciej 2024. Arvutuslikke vaateid läänemeresoome regilaulude varieeruvusele. „Harja otsimine“ ja „Mõõk merest“. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 238–259 (DOI:10.54013/kk795a2).
- Saukas, Rein 2005. *Eesti mõistatuste allikalugu* I. Reetor 5. Toim. Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Schenda, Rudolf 1993. *Von Mund zu Ohr*. Baustein zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sohberg, Martin 1881. *Üheksas Eesti jututooja*. Ennemuistessed jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajawiiteks. Tartu: Schnakenburg.
- Särg, Taive 2024. Millise lauliku lapsepõli? Lauulu „Kui ma olin väiksekene“ allikatest ja autoritest. – *Keel ja Kirjandus* 12, lk 1088–1116 (DOI:10.54013/kk804a2).
- Tamm, Marek 2008. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. – *Journal of Baltic Studies* 39 (4), lk 499–516 (DOI:10.1080/01629770802468865).

- Tampere, Herbert 1932. Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. – *Vanavara vallast*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 1. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 59–116.
- Tampere, Herbert 1960. „Vana kandle“ koostamise põhimõtetest. – *Keel ja Kirjandus* 9, lk 513–527.
- Tedre, Ülo 1965. Kirjanduse ja rahvaluule suhetest. Mõningaid kokkuvõtteid ja uurimisülesandeid. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 650–656; 12, lk 734–740.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2003. „Kinder- und Hausmärchen“ eesti imemuinasjuttude allikana. – Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Teekond*. Pro Folkloristica X. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 183–196.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2005. Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest. – Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Aega otsimas*. Pro Folkloristica XII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 151–164.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2011. Seitsme maa ja mere tagant? Küsimusi imemuinasjuttude päritolust – *Vikerkaar* 1–2, lk 78–89.
- Tõnisson, Mats 1910. *Rahva piibel, mis on kogutud vanasõnadest, rahvalauludest, mõtteteradest ja riimitud salmidest 155 peatükki, tähekorra järele*. Üleüldine õperaamat rahvale. Vändra, Paide: A. Seidelberg.
- Vahtramäe, Ell 2003. *Muinasjututüüp „Abistaja nimi“ Eesti Rahvaluule Arhiivis*. Magistritöö. Tartu. Käsikiri TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.
- Valk, Ülo 2005. Establishment of the Estonian Folklore Collections and the Concept of Authenticity. – Schmitt, Christoph (toim). *Volkskundliche Großprojekte. Ihre Geschichte und Zukunft*. Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte. Münster & New York & München & Berlin: Waxmann Verlag GmbH, lk 33–38.
- Valk, Ülo 2016. Koost lagunev või uuenev folkloristika? Filoloogilisi vaateid. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 638–651 (DOI:10.54013/kk706a5).
- Veske, Mihkel 1879. *Eesti rahvalaulud*. Esimene anne. Rahva suust korjanud ja välja andnud Dr. M. Weske. Tartu: Schnakenburg.
- Veskimägi, Kaljo-Olev 2000. *Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leivakappi ja ramatokappi*. Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn: K.-O. Veskimägi.
- Viidalepp, Richard 1939. Jakob Hurt – geniaalne rahvaluulekogu. – *Eesti Kirjandus* 7, lk 293–312.
- Vinkel, Aarne 1966. *Eesti rahvaraamat: ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast*. Tallinn: Eesti Raamat.
- VK I = Vana Kannel. Alte Harfe. *Täieline kogu vanu Eesti rahvalauluzid välja annud Dr. Jakob Hurt. Vollständige Sammlung alter estnischer Volkslieder herausgegeben von Dr. Jakob Hurt*. Ezimene kogu. Erste Sammlung. [Laulud Põlva kihelkonnast Võrumaalt.] (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused 3.) Tartu: C. Mattiesen, 1886.
- VK V = Tampere, Herbert & Tampere, Erna (koost) 1985. *Mustjala regilaulud*. Vana Kannel V. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- VK XV = Labi, Kanni & Oras, Janika & Rüütel, Ingrid (koost) 2025. *Muhu regilaulud* 1–2. Vana Kannel XV. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Väina, Mari 2025. Regilaul kui varieeruv süsteem. Suulise kultuuri toimemehhanismide modelleerimise võimalused. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 963–986 (DOI:10.54013/kk815a1).
- Willmann, Friedrich Wilhelm 1775 [1782]. *Juttud ja Teggud kui ka Monningad Õppetussed mis maiapidamisse pärrast tarwis lähtwad*. Eestima=rahvale heaks on üllespannud, Reedik Willem Willmann, Õppetaia Karja=Kirriko peäle, Saaremaale. [Tallinnas trükitud Lindworsse kirjadega 1782.] – *Loomingu Raamatukogu* 47–52. Tallinn: Perioodika.

SUMMARY

Traces of reading in folklore texts

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN

Junior Research Fellow, Estonian Literary Museum
karri.toomeos-orglaan@kirmus.ee

LIINA SAARLO

Senior Research Fellow, Estonian Literary Museum
*liina.saarlo@folklore.ee***Keywords:** distant reading, written nature, literacy, close reading, fairy tale, runic song, orality, printed matter

Folklore is a concept characteristic of modern culture, which seeks its roots and values in archaic traditions. Orality is one of the criteria of authenticity in Estonian folklore; however, by the period of intensified folklore collecting in the second half of the 19th century, most Estonians were already literate. Books had by then become widely accessible even to the rural population. As a result, printed versions of folklore texts entered oral tradition as well as folklore collections. Alongside the study of the relationships between written and oral culture, writing practices and collecting strategies, it is also worth considering what else this material – shaped by written sources – reveals.

In this article, we seek to offer a solution and a new perspective on the problem arising from the influence of written texts on oral tradition. As previous studies have shown, the relationships between archival texts and printed materials are so nuanced that simple textual comparison is not always sufficient. Therefore, to identify the influence of print in archival sources, we have applied both close and distant reading methods.

Our study draws on text corpora from two classical Estonian folklore genres – fairy tales and runosongs – along with related contextual data. We conclude that although earlier publishers and researchers of these different folklore types have paid varying degrees of attention to their connections with printed sources, studying them together is justified. Since every song, tale or riddle published in print holds significant source potential within written culture, our analysis demonstrates that, regardless of genre, the influence of print on oral tradition is uniform. From the perspective of the history of reading, the principle of orality loses its importance as a criterion of authenticity, and many archival texts influenced by written sources gain value.

Although this study offers only a brief insight into the reading skills of 19th-century Estonians and the printed materials available to them, it nevertheless demonstrates the substantial impact these had on oral tradition and on our folklore collections. At the same time, it reveals the richness and diversity of printed matter that reached readers. Oral and written culture in Estonia did

tuua esile rahvaluulekogujate kirju kui võimalust käsitleda tavainimeste suhteid raamatute avaldamise, lugemise ja omamisega.

Ehkki mainisin Hurta ja Eisenit kõrvu, ei tegutsenud nad koos ühe aktsiooni raames, vaid juhtisid kahte paralleelselt kulgevat, kohati samu inimesi kaasavaid, kuid siiski isesuguste rõhuasetustega aktsioone. Mõlemad mehed olid ka varem erineva tulemuslikkuse ja intensiivsusega rahvaluulega tegele- nud – Eisen oli avaldanud kaks jutukogumikku (vt Tedre 2015: 128), Hurt korraldas Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogumist aastatel 1872–1881 ning pani sealjuures paika kogumisprintsipi, mida järgitakse siiani (Mälk 1963: 63–134). Kuid 19. sajandi lõpukümnendi nn suurtkogumise aegsed aktsioonid – Eisen alustas 1887. aastal mõistatuste kogumist, Hurt avaldas 1888. aastal üldise üleskutse murdekeele ja rahvaluule kogumiseks – olid mõlema jaoks kõige viljakam kogumisperiood. Just need paralleelselt kulgenud aktsioonid tõid kaasa rahvaluule kogumisest osavõtjate arvu järsu tõusu ning kasvasid rahvaluulega seotud teemade kajastamist meediaruumis. Viidates 19. sajandi lõpukümnendile kui rahvaluule suurtkogumise ajale, peetakse silmas nii kaasatud inimeste, kogutud materjalide kui ka aktsiooni kulgu kajastavate avalike tekstide (ning seda kaudu ka passiivselt aktsioonidest teadlike inimeste) hüppelist tõusu. Lisaks kõrgenesid ka avalikkuse ootused üldisemalt, kuivõrd rahvaluule kogumist käsitleti vaat et venestusaja kõige olulisema ning laialuluslikuma rahvusliku ühisettevõtmisena.

Mõlema aktsiooni eesmärgiks oli rahvaluule teemaliste raamatute koostamine, kuid väljaanded, mida nad silmas pidasid, olid erinevad. Hurta eesmärgiks olid põhjalikud, üht žanri või piirkonda hõlmavad allikapublikatsioonid, mille eelduseks oli vaadeldava ainese ammendav kogumine, töö mahu tõttu jõudis ta neid lõpuni viia aga võrdlemisi vähe (Jaago 2005: 53–57; Kikas 2025: 15). Eisen keskendus nn rahvaraamatutele – pisikestele jutukogumikele ühel või teisel teemal, mida oli võimalik kiirelt välja anda. Sellisest eesmärgist johtuvalt oli Eiseni kogumistöö võrdlemisi projektipõhine – kuigi ta tervitas igasugust folkloori, pööras ta kogujate tähelepanu teemadele, millest soovis järgmisena raamatu avaldada (nt seitsme Moosese lugude kogumisest vt Kikas 2015; Eiseni väljaannetest üldiselt vt Päss 1938a). Eiseni raamatukesed olid väga populaarsed ning said ajakirjanduses reeglina positiivset tagasisidet, siiski kritiseerisid mitmed kaasaegsed Eisenit, kuivõrd kartsid, et tema raamatukesed võivad mõjutada rahvaluulekogumise käigus laekuvat materjali (vt nt Kikas 2013: 342–345). Üheks kriitikuks oli Hurt, kes oma 74. vanavara aruande lõpus märkis:

Pisukesed raamatu vihukesed ei tähenda meie vanavara korjamise tööl mitte midagi, rahvas tunneb seda materjaali isegi, teadus ei saa väikesi vihukesi silmaga. Üksnes üks suurem kogu, nagu meie ühine töö on, mõjub siin ja maksab siin. (Hurt 1891, pikemalt võttis ta sel teemal sõna Hurt 1893)

Hurda ja Eiseni aktsioonide ülesehitus oli sarnane – peamiseks suhtluskanaliks oli ajakirjandus, kus avaldati nii üleskutseid, kui ka aruandeid laekunud materjalidest. Hurt toetus kogu aktsiooni vältel peamiselt Postimehele ja Olevikule, alates 1894. aastast ka mõnevõrra Sakalale; Eisen tegi aktsiooni jooksul koostööd mitmete ajalehtedega vaheldumisi: Postimees, Olevik, Virmaline, Linda, Saarlane, Sakala (Kikas 2025: 57–58). Hurda rahvaluule aruanded olid numereeritud ning olenemata väljaandest samas sõnastuses. Eiseni aruanded on numereerimata ning erinevates ajalehtedes ilmuvad tekstid on harva sõnasõnalised koopiad, mõningate lokaalsete väljaannete (nt Sakala, Saarlane) puhul keskendus ta ka vastava piirkonna hiljutistele laekumistele. Mõlemad mehed andsid kogujatele tagasisidet lisaks avalikele aruannetele ka erakirjade kaudu, ka saadeti kaastööliste oma fotosid, (erandjuhtudel) raha ja raamatuid.

Käesoleva artikli keskmes ongi viimati mainitud raamatute kinkimine kaastööliste. Nagu mainitud harrastasid seda nii Hurt kui Eisen. Hurda kingiraamatutele on põhjalikumalt tähelepanu pööranud Rein Saukas, kes koostas 2025. aastal näituse, mis tutvustas aastatel 1891–1895 Hurda poolt kogujatele regilauluväljaannete Vana Kannel kinkimist oma kaastööliste (Saukas 2025), lisaks sellele väljaandele kinkis Hurt kogujatele juhuslikumalt ka muid raamatuid (vt nt H II 68, 295–302 < Hans Anton Schults (1903)). Antud artiklis keskendun ma Eiseni kogule kahel põhjusel. Esiteks on Eiseni aktsiooni puhul selgemalt näha kingiraamatute mõju kogujate otsustele temaga koostööd teha: mitmed Hurda kaastöölistena alustanud rahvaluulekogujaid hakkasid raamatute nimel varjunime all ka Eisenile materjale saatma (vt nt Jaak Sõggeli kirja Eisenile E 3900, või Jaan Saalvergi arutlust Hurdale H III 29, 48). Teiseks on oluline teaduslooline aspekt – hoolimata teadmisest, et ka Hurt saatis kogujatele raamatuid (ning et raamatuid kingitakse ka tänapäevastele ERA kaastöölistele), tõstetakse teadusloos kingiraamatuid esile kui just Eiseni kogumistööle omast nähtust, sh üht joontest, mis tõestab Eiseni kogumistöö vähemväärtuslikku positsiooni. Tõsi – teadusloos otse kingiraamatutest enamasti ei räägita (ehkki Eiseni tegevus on olnud üheks põhiliseks distsipliini piiritlemise vahendiks, vt Kikas 2024: 20–24), küll aga ilmneb see vanemate kogujate eluloolistes ülevaadetes, kui koguja on teinud koostööd nii Hurda kui Eiseniga. Näiteks kommenteerib Rudolf Põldmäe Jaan Saalvergi Eiseni kaastööliseks hakkamist: „Ja alistuski viimaks soodsamate töövõimaluste illusioonile“ (1937: 40), ning märgib Jaak Sõggeli tegevuse ülevaates: „Kuid Hurda kõrval algas tegevust ka M. J. Eisen, ja Sõggel’il tuli varsti kiusatus temalegi materjali saata“ (1938: 135). Ehk kõige selgema hinnangu on teemale aga andnud Ülo Tedre, kes süüdistab Eisenit „kogumistööle kommertsliku varjundi andmises“ (Tedre 1994: 490). Ehk siis: tegu on teemaga, millele Hurda ja Eisenit võrreldes möödaminnes viidatakse, kuid mida senini pole põhjalikumalt analüüsitud. Käesoleva artikliga sooviksingi Eiseni raamatute kinkimise praktikast saada olevate allikate valgusel kontekstualiseerida.

M. J. EISEN JA RAHVALUULE

Tänapäeval teame Eisenit (1857–1934) eelkõige tema folkloristika-alase tegevuse tõttu – lisaks pikaajalisele tööle rahvaluule koguja ning kogumise organiseerijana oli ta ka 1919. aastast oma surmani õppejõud Tartu Ülikoolis, paljude folklooriteemade esimene läbikirjutaja ja Akadeemilise Rahvaluule Seltsi rajaja. Uurijad on aga esile toonud, et Eiseni jõudmine folkloristika juurde oli võrdlemisi hiline, tema varasemas tegevuses oli folkloor „ainult üks kitsuke ainelõik kirjameest ootavate paljude võimaluste seas“ (Tedre 2015 [1993]: 128). Eisen avaldas elu jooksul 256 raamatut ja 505 ajaleheartiklit (*ibid.*: 126), mille hulgas oli nii omaloomingut (luule, proosa, näidendid) ja originaaluurimusi kui ka hulgaliselt tõlkeid ja mugandusi. Teemad, millel ta sõna võttis olid äärmiselt varieeruvad – ajalugu, karsklus, teoloogia (ta oli ametilt pastor!), geograafia...

Rahvaluule tõusis teiste teemade seas esile ajajärgul, mida tema biograafid on nimetanud rännuaastateks (1885–1889, Ederberg 1938). Nimelt otsis Eisen pärast ülikooli lõpetamist püsivamat tööd pastorina, ning liikus mitmete kogukondade vahel (Lembala, Petroskoi, Moloskovits, Kattila) enne kui 1889. aastal asus tööle Kroonlinna Nikolause kiriku soome-rootsi-eesti keelse koguduse pastorina (*ibid.*: 61–65). Oma varasemates elu- ja töökohtades ammutas Eisen oma väljaannete koostamiseks inspiratsiooni ja materjali kohalikest raamatukogudest, kuid nii rännuaastatel kui ka Kroonlinnas tal sellist võimalust ei olnud (vt Eiseni kirja Ado Grenzsteinile EKLA f 38, l 34–35). Nii otsustaski ta katsetada ajakirjanduse abil värvatud kaastööliste saadetud rahvaluule ainese põhjal raamatute koostamist (Tedre 1994: 496). 1887. aastal paluski ta avalikkuse abi, et anda välja eesti mõistatuste raamat, üleskutse ilmus viies väljaandes: Postimees, Virulane, Meelelahutaja, Olevik, Sakala (Saukas 2003: 92). Esialgu olid laekumised võrdlemisi tagasihoidlikud, kuid kui Jakob Hurt 1888. aastal oma aktsiooniga alustas, kasvas ka Eisenile saadetud rahvaluule-saadetiste hulk (Saukas 2003: 96). Mõistatuste raamat ilmus 1890. aastal, seejärel jätkas Eisen kogumistööd, esialgu mõistatuste raamatu järje jaoks, kuid järk-järgult hakkas ta tähelepanu pöörama ka jutuainesele ning muudele rahvaluule teemadele (Tedre 1994).

Kingiraamatud ei kujunenud Eiseni ja kogujate vahelise suhtluse osaks kohe, vaid tõenäoliselt 1892. aastal (vt edaspidi). Mõningatel juhtudel on kingiraamatuid väljastanud mitte Eisen ise, vaid mõni kirjastus, kellega ta koostööd tegi. Eisen koostas mitmeid kalendreid (nt „Kodumaa kalender“ 1880–1882; „Pärnu Eesti-rahva kalender“ 1878–1891), ning aeg-ajalt lisas ta kalendritesse nn hinnamõistatusi – ülesandeid, mille lahendamisel oli võimalik saada kirjastusest tasu, kuid üksnes tingimusel, et lisaks õigele vastusele saadetakse ka rahvaluulet. Näiteks 1895. aasta „Kasulises Talurahva Kalendris“ avaldatud hinnamõistatuse (ning rahvaluule saatmise) tasuks võis vastaja valida 10 rubla eest Schankenburgi kirjastuse raamatuid (Eisen 1894c, 50). Kuid Eisen kasutas ka muid meetodeid kogujate huvi ülal hoidmiseks. 1894. aasta suvel tegi

ta ilmselt oma kõige vastuolulisema sammu, kui hakkas anonüümse annetaja (Kroonlinna preester Ivan Sergiev, vt Päss 1938a: 134) toel tublimatele kogujatele ka raha pakkuma (vastavad teated ajalehtedes: Eisen 1894a, Eisen 1894b).

Eiseni kogumisfookuse avardumine tõi aga kaasa avaliku kriitika Hurdalt, kes – viidates oma varasemale tegevusele Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena – leidis, et vanavara põld on tema vastutada ning Eisen peaks endale teise valdkonna leidma. Hurda esimene vastav kirjatükk 1891. aastal (Hurt 1891) vastukaja ei pälvinud, kuid Hurda teine kirjutis 1893. aasta augustis (Hurt 1893) tekitas võrdlemisi laialdast vastukaja nii avalikus kui privaatsfääris. Hurda sõnavõtust võtsid tuld nelja Eesti ajalehe toimetajad, kellest kaks – Postimees ja Olevik – võtsid Hurta, ning kaks – Virmaline ja Valgus – Eisenit pooldavad positsiooni (Tedre 1994: 492–494; Kuutma 2005: 93–95; Kikas 2013). Privaatsfääri jäävad aga Hurda ja Eiseni kaastööliste kirjad, kes ühele või teisele oma jätkuvat toetust kinnitasid. Nii avalikest kui ka erakirjavahetusse jäänud sõnavõttudest kumab läbi see, kui oluliseks peeti rahvaluule kogumise aktsiooni rahvusliku liikumise ja identiteedi seisukohalt. Sõnavõtte teravdas kindlasti ka venestuse aeg – rahvaluule kogumist tajuti ühena vähestest veel toimivatest ühisettevõtmistest – tüli selles vallas oli kui lõhe üldisel tasandil, mitte vaid ühe valdkonna siseasi.

EISENI KAASTÖÖLISTE KIRJAD KUI ALLIKAD

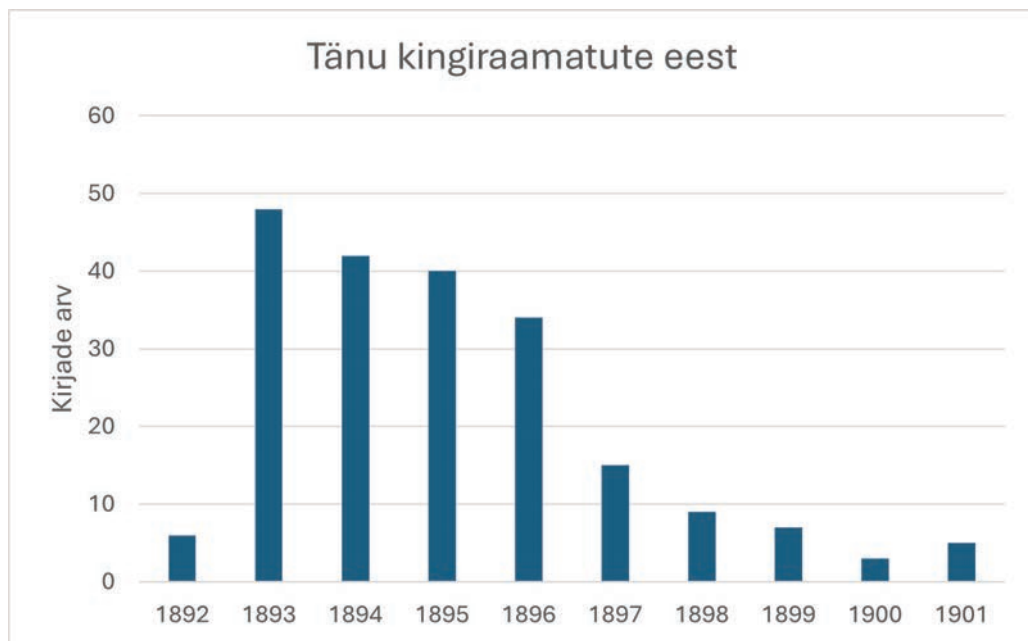
Eiseni rahvaluule kogumise aktsioonide käigus laekunud materjalid on hoiul tema nimelises kogus Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis (E). Eiseni kogu sisaldab 90 100 lk rahvaluuleainest, mis on kirja pandud aastatel 1880–1934 tema enda ning tema 1478 kaastöölise poolt (Saarlo 2014: 69). Kogu on korraldatud enam-vähem kronoloogiliselt (eriti esimeses otsas on kronoloogiast kõrvalekaldumisi) – materjalid on jaotatud köidetesse ning numereeritud jooksvalt. Algselt on pagineeritud vaid need leheküljed, mis sisaldavad rahvaluuleainest, samas kui kirjad, sisukorrad, tiitellehed jm täiendmaterjal on jäetud pagineerimata – ilmselt selleks, et hõlbustada statistika tegemist. Hilisemad arhiveerijad on ka kirjadega leheküljed siiski numereerinud (nt lisa-des eelnevale numbrile mõne tähe).

Minu peamiseks allikmaterjaliks on Eiseni kaastööliste kirjad. Kirjana käsitlen ma saadetiste neid osi, milles kogujad pöörduvad otse Eiseni poole. Kiri võib tähendada eraldi lehele kirjutatud kirjakirjutamise tavasid järgivat sõnumit, kuid sagedamini on tegu saadetise algusesse, lõppu või kuhugi leheservale lisatud napi tervituse, hüvastijätku või jätkamislubadusega (Kikas 2024: 45–47).

Ma analüüsisin kogujate poolt Eisenile saadetud kirju kahest vaatepunktist. Esiteks vaatasin detailselt läbi Eiseni kogu esimesed 42 köidet, mis katavad enam-vähem kuni 1901. aasta lõpuni laekunud saadetised (köited E, A; E 1 – E 42, köidetest E 43 – E 46 1901. aasta eelsesse jäävad laekumised) ning märkisin neist välja viited nii raamatute kinkimisele kui ka muudele raamatute,

kirjutamise ja lugemisega seotud kirjakohtadele. 1901. aasta ei tähenda raamatute kinkimise lõppu, küll aga on näha, et alates 1897. aastast väheneb kirjades raamatute mainimine (vt joonis 1, mis näitab raamatute saamisest teada andvate kirjade hulka). Lisaks valisin kolm kaastöölist, kes valitud ajavahemiku jooksul kingiraamatutega seoses enam silma paistavad, ning vaatlesin kõiki nende poolt Eisenile saadetud kirju. Konkreetsete kogujate vaatlemine võimaldas tuua esile varieeruvust kogujate motivatsioonides ning Eiseniga suhtlemise viisides.

Kirjade kui allikate eeliseks kingiraamatute teema käsitlemisel, on võimalus näha kaastööliste vahetuid reaktsioone ning üldisemat suhtumist kirjutamisse ja lugemisse. Kirjad võimaldavad vaadelda kingiraamatuid ka suhtes teiste raamatutega seotud teemapüstitustega kogujate ja Eiseni vahelises suhtluses ning tuua esile seda kui varieeruvatel põhjustel kogujad oma kirjades raamatutest kirjutavad. Kogumistöö alguses mainivad kogujad plaane lavastada kohalikus näitetrupis mõnd Eiseni näidendit (E 1213 < J. Ewert (1893); E 907 < Ernst Saabas (d-ta)) ning küsivad nõu, kuidas omaenda loomingut trükis avaldada (E 432 < Karl Loiken (1890)). Ent kui kogumistöö jooksul saadetud materjal juba raamatutena ilmuma hakkas, tekkis kirjadesse ka nendega seotud sõnavõtte. Kartes, et üks või teine raamat ilmub enne, kui neil on aega vastava teemaga seotud saadetis ära vormistada, annavad nad märku, et saadetis tuleb peagi (E 3921a < Jaak Söggel (1893)). Ning kui materjalid juba saadetud, võivad nad väga nõudlikult uurida, millal raamat valmib (E 10918 < Jaak Weltmann (1894)). Ka pakuvad kogujad omalt poolt ideid uute kogumike koostamiseks (näiteks Joosep Neublau soovib, et koostataks raamat kolme venna lugudest, E 10626 (1894)).

Joonis 1. Raamatute saamist mainivate kirjade hulga muutumine ajas.

Laiema kirjakultuuriga seoses on põnevad lugejate palved avaldada kogumiskogumise aruandeid mõnes konkreetse ajalehes, kuivõrd need annavad aimu kogujate lugemiseelistustest. Näiteks Hiiu maalt pärit Karl Loiken kirjutab, et loeb Postimeest, Saarlasi ja Olevikku (E 432 (1890)); Karksi pärit Jaak Kivisäki soovib aruandeid lugeda Sakalast (E 14618 (1895)); Hallist pärit Jaak Söggel aga Lindast (E 17713a (1895)). Sellised kirjade põhjuseks näib olevat ka see, et Eiseni aruanded ilmusid kord ühes kord teises ajakirjandusväljaandes ning täie pildi saamiseks ühe väljaande jälgimisest ei aidanud. Omaette alateemaks kirjades on kogujate kirjeldused oma kirjaoskuse omandamisega seotud raskustest (E 17476a < A. Käärik (1895), E 25040 < Daniel Pruhi (1896)) ja Eiseni raamatute lugemise ergutavast mõjust (E 17298/301 < Martin Luu (1895), E 15992a < A. Käärik (1895), EFAM, Eisen 14:6 < Jaak Kivisäki (1894)).

Nagu eelnevast näha, on kirjad suurepärane allikas, et analüüsida konkreetsete kogujate suhet lugemisse või koostöösse Eiseniga, ent paraku on nende põhjal väga raske teha täpset statistikat, mida ja kui palju kellelegi saadeti. Eisen küll palus, et kogujad annaksid teada, kas saadeti jõudis nendeni, siiski ei saa me olla kindlad, et kõik seda tegid. Lisaks varieerub ka tagasiside täpsus väga suures osas. Koguja võib üles lugeda laekunud raamatud:

Tänuga olen Teie saadetused kätte saanud:

Tallinna narrid

Rahva raamat teine anne

Küprianus.

(E 6830 < Daniel Pruhi (1893))¹

Ta võib esile tuua laekunud raamatute arvu: „Südamelik tänu kingituse eest! Sain neli raamatut ja kirja“ (E 13395 < Gustav Tenter (1894)); aga võib tänada ka määratlemata hulga määratlemata raamatute eest: „Südamelik tänu Teile jälle nende heade raamatute eest, mis mulle saatsite“ (E 6596a < Gustav Anniko (1893)).

Seda, et Eiseni rahvaluulekogus olevad kirjad ei anna täit pilti saadetud raamatute hulgast näitab näiteks Martin Morritsoni kiri 1900. aastast, kus ta palub Kalevala teist osa, et panna see varem saadud Kalevala esimese osa kõrvale (E 40523/4) – Morritsoni varasemate saadetiste (1896–1899) juures aga pole kirju, kus Kalevala saamine dokumenteeritud oleks. Koguja Jaan Saalverk on oma isiklikku märkmikusse registreerinud 14 Eisenilt kingiks saadud raamatut (EKLA Reg 2015/4), kuid tänukirju on kogus vaid ühe eest (E 33706/7, 1897). Seega võib olla, et kirju, mida oli võimalik rahvaluulesaadetistest kergesti eraldada, Eisen rahvaluule materjalide hulka ei pannudki. Lootuses leida täiendavaid allikaid, mis võimaldaksid kirjade ebatäpsust vähendada, olen sirvinud Eiseni Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA f 24 ja f 25) ja Eesti Rahvaluule Arhiivis (EFAM, Eisen) olevaid pabereid, kuid senini mul pole õnnestunud leida tema enda arvepidamist, mida, kunas ja kui

palju ta kellelegi saatis. Võiks eeldada, et mingil kujul ta seda tegi, kuid ilmselt mitte väga järjepidevalt, kuivõrd on teateid, et vahel saatis ta ka samale inimesele kahel korral sama raamatut (vt nt Hans Pihlapi kiri E 3441 (1894); ning Saalvergi märkmed EKLA Reg 2015/4).

Ülaltoodud kitsaskohti meeles pidades annan järgnevalt siiski ülevaate mõnedest arvulistest näitajatest, misjärel esitan kolm juhtumianalüüsi kogujatest, kes selles statistikas silma paistavad, kuid kelle kirjadest tuleb esile ka muid raamatute saatmisega seotud nüansse, mida statistilisemalt pole võimalik käsitleda.

KINGIRAAMATUD EISENI JA KAASTÖÖLISTE SUHTLUSES: ALGUSPUNKT

Kingiraamatute saatmise algusaega aitavad piiritleda kolm allikaliiki – Eiseni kiri Soome folkloristile Kaarle Krohnile, Eiseni aruanded ning kogujate kirjad. 1892. aasta detsembris kirjutas Eisen Krohnile, et tema kogumistöö hakkas elavnema pärast seda, kui ta Soome Kirjanduse Seltsi eeskujul hakkas saatma kogujatele raamatuid (Tedre 1994: 490) – kuivõrd selles kirjas viitab ta nähtavale mõjule, pidi raamatute saatmine algama mõni aeg varem.

Tõenäoliselt oli alguseks 1892. aasta suvi või kevad. Nimelt ilmub suve alguses aruannetesse palve lisada korjandusele oma aadress (Eisen 1892a) ning mõnes aruandes on ka täpsustus, et see on vajalik selleks, et „tarvilikul korral teogagi oma tänu võiksin üles tunnistada“ (Eisen 1892b). Esimene otsene viide raamatutele on 5. augustil ajalehes Sakala ilmunud aruandes: „Edespidi tahan kõigile vana kulla saatjatele tänu täheks jõudu mööda raamatuid saata“ (Eisen 1892c). Sarnane tulevikku suunatud lubadus on ka 17. oktoobril Eesti Postimehes (Eisen 1892d). Alates 1892. aasta oktoobrist hakkab Eisen aga lisama aruannete lõppu märkusi selle kohta, kui suure summa eest on kogujatele tänutäheks raamatuid saadetud – kõige varasem selline lõik ilmub 27. oktoobril ajalehes Saarlane:

Üleval nimetatud korjajatele olen umbes 10 rubla eest raamatuid nende vaeva eest, tänu täheks vastu läkitanud ja olen edaspidi valmis vana kulla saatjatele tänuks raamatuid vastu saatma, seda mööda, kuidas kellegi kirjandus on. Tänu kõigile korjajatele! (Eisen 1892f)

Sarnased märkused ilmuvad aja jooksul ka ajalehtedes Sakala (Eisen 1892e), Saarlane (Eisen 1892f, 1892g, 1892h) ja Eesti Postimees (Eisen 1892i, 1892j); huvitaval kombel puudub viide raamatutele ajalehes Postimees ilmutatud aruannetes.

Kuni 1893. aasta augustini on viited raamatute saatmisele püsivaks osaks aruannetes (v.a neis, mis ilmuvad ajalehes Postimees), ehkki maksumust enam esile ei tooda; küll aga on mõnikord mainitud konkreetset raamatut, mida kogujatele saadetakse: „Kõik korjandused kõlbavad pruukida. Rohket tänu

kõigile kaastöölistele! Tänu täheks saadan korjajatele oma „Rahva raamatu“ kui ka muid raamatuid vasta. Jõudu tööle“ (Eisen 1893c). Alates 1893. aasta augustist viited raamatutele aruannetest kaovad, ning püsivalt enam tagasi ei tulegi. See järsk lõpp on tõenäoliselt seotud Hurda 88. aruande lõpus olnud kriitikale järgnenud avaliku aruteluga. Seega võib öelda, et avalikus ruumis oli raamatute kinkimine teemaks vaid ühe aasta jooksul.

Kõige varasem viide raamatutele kogujate kirjades on Karl Ruuti kirjas 5. aprillil 1892, milles ta vastab Eiseni palvele saata talle teatud rahvalaule – Ruut kirjutab, et Eiseni pakutud Kalevala on tal olemas, aga ta oleks huvitatud soomekeelsest kirjandusest või juhistest, kust seda tellida (EKLA, f 24, m 10:10, l 1/2). See näide on aga mõnevõrra erandlik, kuna tegu on vastusega Eiseni isikliku kirjaga saadetud vahetusettepanekule. Küll aga on 1892. aastast viis kirja, milles kogujad raamatute eest tänavad. Need kirjad viitavad, et raamatute saatmine algas enne, kui raamatute lubadus aruannetesse jõudis – vähemalt 1892. aasta hiliskevadest. Varaseima kirja, milles tänatakse raamatute eest on kirjutatud 3. juunil 1892 Juhan Lilienbach: „Teie vastuse ja raamatu sain kätte. Raamatu eest, mille kinkimisega mind auustasite, palun minu südamliselt tänu Teid lahkelt vasta võtta!“ (E 1687). Varaseim tänu, mis mainib saadud raamatu pealkirja, pärineb 1892. aasta augustis kirjutatud Jaan Leppik–Punabu tänukirjast:

Teie raamatud, mis mulle tänu täheks saatside „Eesti rahva mõistatused“ ja „Rahva laulik“ sain ilusasti kätte. Ühes oli ka kiri. Tänan väga nende eest! (E 8219)

Järgnevad oktoobrikuine tänu täpsustamata raamatu eest J. Landsmannilt (E 1425), novembrikuine kiri Jakob Weltmannilt, kes tänab „Eesti rahva mõistatuste eest“ (E 4808) ning detsembrikuine kiri Gustav Annikolt, milles ta raamatuid ei täpsusta (E, A 788). Juhan Lilienbachi tänu Eiseni näidendi „Alkoholi õnnistus“ eest on ilma kuupäevata (E 1575). Ka aastaarvuta kiri Joosep Melzowilt võib pärineda 1892. aasta detsembrist (E 8375). Võimalik, et 1892. aastal ei palunud Eisen veel tagasisidet raamatu saabumisele, ning seetõttu pole kogujad seda ka alati teinud.

RAAMATUD EISENI KAASTÖÖLISTE KIRJADES 1892–1899: STATISTILISI PIIRJOONI

Kokku tänavad kogujad ajavahemikus 1892–1901 saadetud kirjades 92 eri raamatu eest (kui võtta arvesse ka raamatuid, mida kogujad küsivad, käib neist kirjadest läbi 123 eri nimetust). Kuna kogujad kirjades ei maini kunagi autoreid (või mainivad autori asemel teose eestindajat) ning ka raamatute nimed võivad olla fragmentaarsed, on raamatute määramine olnud päris suur töö. Mõnel juhul pole ma tulemuses kindel – näiteks tänavad J. Laarmann (E 20953), Daniel Pruhl (E 22513), J. Neublau (E 23987) ja Friedrich Feldbach (E 28410a) raamatu

„Põgeneja(d)“ eest – tundub, et tegu võiks olla anonüümselt 1892. aastal ilmunud raamatukesega „Põgeneja ehk leppimine surmas“ (Põgeneja 1892), kuid päris kindel ma pole. Mõni väljaanne jäi ka määramata – J. Ewerti poolt mainitud väljaande „Toimetuse sõber“ (E 1213) osas pole mul mingit ideed; ka jäi määramata Otto Schantzi 1896. aasta kirjas mainitud raamat „Vaene laps“ (E 24937) kuivõrd andmebaas ester.ee pakub tervelt seitse ajaliselt sobivat raamatukest, mille pealkirjas see fraas sisaldub. Eiseni enda väljaannete täpse määramise muudab problemaatiliseks see, et väga paljud tema väljaannetest olid mitmeosalised, kuid kogujad mainivad tagasisides sageli vaid pealkirja ilma järjenumbrita.

Teemade valik on äärmiselt lai – lisaks ootuspärasele rahvaluulele ka religioon, ajalugu, rahvuslus, ilukirjandus, reisikirjandus jpm. Mainitud raamatutest 52 (ehk siis enam kui poolte) autoriks on Eisen ise. Kui võtta arvesse need, mida kogujad küsivad, või muul moel kommenteerivad, käib kirjadest läbi 58 Eiseni teost. Valikus on ka teiste autorite teoseid – nii Eesti algupärandeid (esindatud on näiteks Eduard Vilde, Andres Saal, Eduard Bornhöhe, Lilli Suburg, Jakob Liiv, Jaak Järv, Juhan Kunder, Villem Reimann jt) kui ka tõlkekirjandust (nt eestindused sellistelt autoritelt nagu Elias Lönnrot, Wilhelm Hauff, J. A. Seiss jt); enamasti on iga autor esindatud ühe teosega, mida on välja saadetud üksikud korrad. Eestikeelsete raamatute kõrval on saadetute hulgas ka vene- ja soomekeelseid (kogujad küsivad ka saksakeelseid, aga nende saamist mainitud ei ole).

Lisaks sellele, et valikus on Eiseni raamatuid kõige enam, kuuluvad tema enda väljaanded ka kõige sagedamini mainitud raamatute hulka. Üheksast enimsaadetud raamatust kaheksa on Eiseni kirjutatud, üks tema tõlgitud (sulgudes on eksemplaride arv, mille eest kirjades tänatakse):

- M. J. Eisen, „Karskuse laulik“, 1894d (9)
- M. J. Eisen, „Hansu-raamat: Rahva jutud Kavalast Hansust“, 1894e (8)
- Elias Lönnrot, „Kalevala, 1. jagu“, eestindanud M. J. Eisen, 1891 (8)
- M. J. Eisen, „Alkoholi õnnistus“, 1892k (7)
- M. J. Eisen, „Hiiu köster ja Saare kirikuherra ja kaheksa muud juhtumiste järele üles kirjutatud lugu“, 1893d (7)
- M. J. Eisen, „Vanapagana jutud: Rahva suust kokku korjatud. Esimene raamat“, 1893e (7)
- M. J. Eisen, „Neljas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte“, 1894f (7)
- M. J. Eisen, „Rahva nali: 175 naljakat jutukest“, 1895 (6)
- M. J. Eisen, „Kolmas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte“, 1894g (6)

Ehkki enamik kogujaid lihtsalt tänab saadud väljaannete eest, siis on neidki, kes tõstavad mõnd laekunud raamatut eriliselt esile või siis annavad vihjeid, mida nad saada sooviksid. Esile tõuseb neli valdkonda:

- 1) Vaimulik kirjandus – küsitakse nii üldiselt vaimulikku kirjandust (E 4529b < Gustav Anniko (1893); E 4657 < Otto Schantz (1893)), kui ka Piiblit (E 15512 < Heinrich Pöder (1895)).

- 2) Illustreeritud raamatud – tänatakse nii piltidega raamatute eest (E 5348 < Otto Schantz (1893), kui soovitatakse ka Eisenil raamatutesse pilte lisada (E 4202 < Jakob Weltmann (1893)).
- 3) Võõrkeelne kirjandus, eelkõige mainitakse soome- või saksakeelseid raamatuid (E 3921a < Jaak Söggel (1893); E 14652 < Jaan Sims (1894); E 1424a < Ch. Orras, 1893).
- 4) Eiseni enda väljaanded – rõhutatakse, et esmajärjekorras soovitakse kogumistöö tulemusel ilmunud raamatuid (E 5349 < Gustav Anniko (1893); E 10519a < J. Karelson (1894); E 16726a < Mart Aija (1895))

On ka kogujaid, kes saadavad Eisenile pikemaid sooviraamatute loetelusid. Rekord kuulub raamatukoguja Juhan Kangrule, kes 1894. aastal saadab Eisenile 26 punktilise nimekirja (mõne punkti all on mitmeosalised raamatud) märkusega: „Mull puuduvad veel Palju häid Raamatud Mis siin avaldan“ (E 13507). Suurem osa küsitud nimetustest on vaimulik kirjandus – kirjade järgi otsustades, ei saanud Kangur ühtegi neist raamatutest. Teine pikem nimistu pärineb Jaak Söggelilt, kes saadab samal 1894. aastal 11 punktilise peamiselt Eiseni raamatutest koosneva raamatute loetelu, seitse küsitud raamatut ta ka saab (E 5296/7/6a).

EISENI KAASTÖÖLISED

Aastatel 1880–1934 oli Eisenil üldse kokku 1478 kaastöölist (Saarlo 2014: 69); aastatel 1892–1901 tänavad raamatute eest kokku 85 inimest (sh kolm naissoost kogujat). Vaatan järgnevalt lähemalt kolme kogujat, kes on vaadeldud ajavahemikul tänapäeval kõige enamate pealkirjastatud raamatute eest. Kahe koguja kogumine jääb minu vaadeldud perioodi sisse, ühe koguja puhul vaatan pikemat perioodi. Kõigi puhul toon esile erijooni, mis just avaramat raamatukultuuri silmas pidades nende kogujate kirjades esile tuleb.

Vaatluse alla tuleb kolm eri põlvkonda kuuluvat kogujat: Danel Pruhl (ka Daniel Bruhl ja Daniel Pruul, 1840–1912), Jaak Söggel (ka J. P. Söggel, 1871–1963) ja Otto Schantz (ka Otto Shants, Otto M. Shantz, Ott Saarsalu 1879–1974). Kõik kolm ühinesid Eiseni aktsiooniga 1893. aastal, ehk siis ajal, mil Eisen avalikes aruannetes raamatute kinkimist kõige rõhutatumalt esile tõi. Pruhl ja Schantz said kogumistöö eest rohkem kui pooled aastatel 1892–1900 Eiseni poolt kogujatele välja saadetud nimetustest (kuna Söggel raamatute pealkirju nii sageli ei maini, on tema puhul seda raskem hinnata).

Danel Pruhl

Koguja, kes mainib vaadeldud ajavahemikus kõige enam pealkirjaliselt täpsustatud raamatuid, on Haljala valla Metsiku küla Aaviku talu peremees Danel Pruhl (1840–1912), kes kuulub rahvaluulekogujate vanema põlvkonna hulka. Eesti kultuuriloos teatakse teda eelkõige kui seltsitegelast, Metsiku biblioteegi

rajajat ning raamatukogujat (Lusmägi 2013). Tema kirjades Eisenile tulevad eelkõige esile põllupidaja mured, oma varasemale kultuuriloolisele tegevusele ta neis ei viita. Pруhl kogus rahvaluulet ainult Eisenile, kellele ta aastatel 1893–1901 läkitas 34 rahvaluule saadetist, mis sisaldavad väga eriilmelist materjali.

Pруhli saadud raamatute kohta on võimalik teha kõige täpsemat statistikat, kuna ta mainib alati temani jõudnud raamatuid nimepidi (va võõrkeelseid). Kokku saab ta Eisenilt 55 eestikeelset ning määratlemata hulga soomekeelset raamatut. Pруhlini jõudsid kõik üheksa enimsaadetud raamatut (Eisen 1892k, 1893d, 1893e, 1894d, 1894e, 1894f, 1894g, 1895; Lönnrot 1891), kuid oli ka 12 raamatut, mille Eisen saatis vaid talle. Pруhlini jõunud 55 raamatust 35 autor on Eisen.

Pруhl ei küsi Eiseni käest ühtegi konkreetset raamatut, kuid erilise tänu avaldab ta Kalevala eest (E 25040 (1896)). Küll aga rõhutab ta oma üldist kiindumust raamatute vastu ning oma raamatukogu suurst. Näiteks kirjutab ta ühes 1896. aasta kirjas soovist varases lapsepõlves lugema õppida ning teiste inimeste mõistmatusest:

Minu lapsepõlves oli kirjutus hoopis ränk õppida, sest et õpetaja püüdis. Minul oli lust kirjutust õppida, palusin nii kaua isa kui see mulle kirjutus tahvli ostis, mis mul siis enam viga oli õppida.

Mulle ööldi mis sa alati kirjutad ja mängid, ega sinust kirjutajad ei sa, ja mis see kirjutus sulle teenib. Aga nüüd on mul hea unnik oma kirjutatud palgaks saatud raamatuid, ja need rõõmustavad mind väga. Neid hoian ma kui oma kõige kalimad varandust. (E 25040 (1896))

Teisal kirjutab ta pikemalt kohapealse hariduselu ajaloost ning võtab selle kokku toimunud arenguga:

1866 aastal kui mina Metsikusse tulin ei olnud Metsikus mitte ühde ajalehde, mulil kui mul oli Eesti Postimees. Metsikus on 24 peret, ja praegu käivad 25 ajalehde, Minul on see aasta 4 ajalehde Virmaline, Valgus, Sakala ja Linda. Minul enesel on praegu peale 900 Eestikeele raamatu. (E 21389/92 (1895))

Pруhli kui koguja erijooneks on see, et ta sageli kommenteerib kirjapandud materjali, sh suhestab allikatelt kuuldu kirjanusest loetuga. Näiteks: „Pärast selle laulu kirjutamist leidsin raamatust „Eesti rahva laulud“ II anne M. Veske korjatud. Laulu nr 80 Osalt selle sarnase laulu.“ (E 15254 (1895))

Kui 1893. aastal puhkeb avalik tüli Eiseni ja Hurda vahel, võtab Pруhl Eisenit toetava seisukoha, ning kiidab teda kogutu kiire trükki toimetamise eest:

Praegu leian ajalehtede seest, mis mind ja palju muid rängaste kurvastab. Kui rõõmustav oli se, et rahva vana vara veike annetega rahva kätte saadeti,

*Ja nüüd! Ööldakse! „Lõpetage oma vanavara korjandus“ (!!!) -----
Mis on rahval sest kasu, et rahva vana vara laetsate peal tolmut?!
ehk viimaks suure viisiliselt välja saab antud! (Dr. Kreitsvalt ja mitmed
muu on vana vara trükki läbi rahva kätte saanud, Kas see takkistab
vanavara korjandust?) (E 4656 (1893))*

Otto Schantz

Pootsi kihelkonnakooli õpilane ja talupidaja poeg; hilisem talupidaja ja kalur Otto Schantz (1879–1974), üks noorimaid Eiseni kaastöölisi, asus rahvaluulet koguma oma õpetaja Gustav Anniko õhutusel. Anniko õpilaste hulka kuulus ka Jaak Jaguschmit – kõik nad kogusid iseseisvalt, kuid aeg-ajalt kasutasid võimalust saadetisi koos ära saates kulusid kokku hoida. Nagu ka teised selle seltskonna kogujad, tegi Schantz koostööd nii Hurda kui Eiseniga. Schantz omakorda õhutas rahvaluulet koguma ühe vähestest Eiseni naiskorrespondentidest – Anna Pulsi (kelle kohta täpsemat teavet pole kahjuks õnnestunud leida). Puls saatis 1893. ja 1894. aasta jooksul kolm saadetist, enamasti koos Schantziga. Pärast Pulsi viimase saadetise laekumist lubab Schantz veel kahes kirjas, et peagi tulevad jälle koos, aga see ennustus siiski ei täitu (E 11898 (1894), E 12156 (1894)).

Schantz saatis Eisenile 1893–1900 rahvaluulet 46 korral, saadetised sisaldavad väga eriilmelist rahvaluule materjali. Raamatute eest on Schantz tänanud aastatel 1893–1897. Selle aja jooksul on ta saanud Eisenilt 18 raamatut, mille pealkiri on teada (neist kolm läksid kaduma), 13 anonüümset raamatut, üheksal korral tänab ta määratlemata raamatute eest ning kolmel korral ebamääraselt „kingituse“ eest. Kui eeldada, et nimeliselt määratlemata raamatute eest tänamine tähendab vähemalt kahe teose saamist, on ta saanud kokku vähemalt 49 raamatut. Kaheksateistkümnest raamatust, mille pealkiri on välja toodud, on kümme saadetud vaid talle ning kaheksa on Eiseni raamatud. Üheksast kõige enam saadetud raamatust mainib Schantz nelja (Eisen 1892k, 1894e, 1894f, 1895).

Seda, et Schantzi jaoks olid Eiseni saadetud raamatud olulised, rõhutab ta oma üheteistkümnenda saadetise kaaskirjas, kirjutamise hetkeks oli ta saanud juba vähemalt 13 raamatut:

*Südamliku ja õiged soovid teile kaunistate – raamatute eest. Kui
ma enese kogu vaatan siis olen väga rõõmus teie elduse perast.
Ja imustan neid järges lugeda. Minu kirjutus saab seni kestma kui
Pootsist viimne juttuke otsas on. (E 5410 (1893))*

Kui Eisen 1894. aastal kuulutab välja võimaluse saada kogumistöö tasuks raha, on ka Schantz sellest huvitatud (vt kirja 1895 aasta jaanuarist E 14326), kuid augustis raha eest tänades palub ta uue saadetise eest siiski raamatuid saata:

Siis on mull nüüd südamelik tänu see kolme rubla eest üelda, mida mulle saatsite. Tuhat tänu, et minu palvet kuulsite ja see saatsite. – Kuid selle korjanduse eest palun raamatuid saata – on neid nüüd palju ju Teie sulest ilmunud tahan siis ka uudist kuulda saada!
(E 19822 (1895))

Jaak Sõggel

Põllumees, metsavaht ja kohalik kultuuritegelane Jaak Sõggel (1871–1963) kogus rahvaluulet nii Hurdale kui Eisenile; oma kogutud materjali avaldas Sõggel aeg-ajalt ka ajakirjanduses.

Hurda kaastööliste hulgas oli ta 2360 leheküljega üks viljakamaid; Eisenile saadetud lehekülgi oli pea poole vähem. Aastatel 1893–1934 saatis ta Eisenile 74 erinevaid rahvaluuležanre sisaldavat saadetist. Sõggeli koostöö Eiseniga võib jagada kolme faasi: 1893–1901 (37 saadetist); 1909–1915 (24 saadetist); 1931–1934 (12 saadetist).

Sõggel enamasti ei täpsusta oma kirjades, milliseid raamatuid ta Eisenilt sai, vaid tänab sageli umbmääraselt paki eest. Kokku mainib ta 19 nime-list raamatut, ning kuut täpsustamata sisuga saadetist (üks neist läks postis kaduma). Enamik Sõggelini jõudnud väljaannetest on jõudnud temani esimese kogumisfaasi jooksul aastatel 1893–1899 (16 raamatut, mille pealkiri on teada ning neli saadetist); teise kogumisfaasi jooksul tänab ta ühe saadetise eest ning viimases faasis saab kolm nimelist raamatut ning ühe täpsustamata saadetise). Seega väga konservatiivsete arvutuste puhul (saadetis tähendab kaks raamatut) – saatis Eisen talle kokku 31 raamatut (neist 24 vahemikus 1893–1899), kuid reaalselt tõenäoliselt siiski rohkem. Enne 1901. aastat saadetud raamatutest, mille pealkiri on teada, on 13 Eiseni omad, ning üheksast kõige enam saadetust raamatust mainib ta viit (Eisen 1893e, 1894e, 1894d, 1894f, 1894g); samas vahemikus on neli väljaannet saadetud vaid talle.

Sõggel rõhutab oma esimese saadetise kaaskirjas, et raamatud on olnud peamiseks motivaatoriks Eiseniga koostöö alustamiseks: „kirja vara on kallist osta, nii siis oleme ka sammu sealt poolt kirja varale lähemale püüdnud astuda, et vanavara korjame“ (E 3900 (1893)). Sõggel on teiste kogujatega võrreldes märkimisväärselt nõudlikum, ning rõhutab üsnagi otsesõnu raamatute vahetusväärtust: „Pakki saime kätte, südamlilik tänu selle eest, see maitstes nii, et himu töösse niisuguse saamiseks seda rohkem tööd tegema sundis. Käsi peseb kätt!“ (E 20072 (1895); vt ka E 14736/7 (1895), E 19654 (1895)).

Sõggeli kirjadest jääb ka mulje, et sajandivahetusel muutuvad Eiseni saadetised harvemaks, nii et ta tunneb vajadust vastuteenet meelde tuletada: „Ootame igatsusega, et ka Teie mind pea mõne saadetusega rõõmustaks ja mind ikka meelepeakside, küll siis tulen muidugi ka varsi Teie poole jälle.“ (E 37882a (1898); vt ka E 38129 (1899))

Sõggel esitab Eisenile ka konkreetseid raamatusoove – näiteks oma kolmanda saadetise kaaskirjale on ta lisanud loetelu, mis sisaldab üle kümne

Eiseni väljaande ning lisaks palve „Kui võimalik on, siis lisage veel üks Saksa ja tõine Soome keeli raamat juurte“ (E 5296/7/6a). Küsitud raamatutest vähemalt seitse saab ta juba sama aasta jooksul. Hilisematesse kirjadesse Söggel enam selliseid nimekirju ei pane, pigem palub saata uusimaid väljaandeid. Eraldi toob ta aga välja soovi teadus- või ajalooramatute järele (E 17713a/b (1895)) – just seda valdkonda rõhutab ta 1930. aastatel saadetud kirjades:

Südamlik tänu „Jõuluõlgedele“ eest, mis mind nii väga on vaimustanud. Elan ju linnadest eemal ja selle pärast ei ole mul võimalik kõiki muinas- ja ajaloo teateid kätte saada, mille järele ma nii väga janunen [---] Palun, kui Teil juhtub olema mõni pisike muinasteadlane lehekene, mida vaest omale enam tarvis eo leia olevat, minule isu kustutuseks saata, mis mind väga rõõmustaks. Luban tasuda mõne vastusega. (EKLA, f 24, m 11:2, l 6/7)

Ehkki Söggel viitab koostöö alguses vaid raamatukogu kasvatamise soovile, on ta äärmiselt huvitatud ka oma tekstide trükki jõudmisest. Üks osa tema „käsi peseb kätt“ strateegiast ongi rõhutada, et tal on mustandina materjali kõigil Eiseni soovitud teemadel, ning Eisen võiks märku anda kui mõne raamatuga väga kiireks läheb:

Juhdub, et Teie mõne käsi kirja jaoks mõnesugusest materjalist väha puudust tuleb, siis kirjutage mulle, saan kohe saatma. Tulev kiri saab tooma: Rahva laulud, muinasjuttud, nende seas ka mõned vanapagana juttud, arstimisi, vana usku ja rahva une=näoseletaja. (E 3921a (1893))

Kuid lisaks kogutud rahvaluulega trükikirja jõudmisele õnnestus Söggelil Eiseni kaasabil avaldada ka oma enda loomingut. Näiteks ilmus Eiseni toimetatud „Isamaa kalendris“ 1896 tema luuletus „Mina armastasin tähti“ (Söggel 1895; Söggeli tänu vt E 23720). Kirjadest ilmneb, et ta saatis kaastöö ka järgmise aasta väljaandele, kuid see ei ilmunud (E 26144).

KOKKUVÕTTEKS: RAAMATUTE VAHETUSVÄÄRTUSEST

Oma artikli algupoolel viitasin Eiseni raamatute kinkimise tava ambivalentsele positsioonile hilisemate folkloristide hinnangutes – ikka luuakse vastandus, et Hurdaga tehti koostööd kohusetundest rahvuse ees, Eiseniga aga raamatute nimel. Minu artikli eesmärgiks pole seda vastandust ümber pöörata, vaid eelkõige kontekstualiseerida kingiraamatute praktikat ning selle osa Eiseni kogujate motivatsioonides ning samas ka näidata selle Eiseni kombe seoseid üldisemas raamatukultuuris.

Esiteks on oluline esile tuua, et üks põhjuseid, miks Eisen raamatuid sel hulgal saata sai, oli see, et tal oli, mida saata – Eisen sai vägagi sageli kirjastustest

oma väljaannete eest honorariks enda või kirjastuse teiste autorite raamatuid. Richard Antik on Eiseni raamatuharrastust käsitlevas artiklis esile toonud, et neid lisaeksemplare kasutas ta selleks, et kasvatada vahetamise teel omaenda raamatukogu (Antik 1938: 164–165) – seega oli Eiseni jaoks raamatute rahvaluule vastu vahetamine samasugune vahetusakt nagu raamatute vahetamine raamatute vastu. Vahetusakti teisipidi vaadates pakkus Eisen aga teistelegi võimaluse oma raamatukogu vahetuse teel kasvatada – pole üldsegi ebaoluline, et Eiseni kaastööliste hulgas oli mitmeid, keda kultuuriloos määratletakse rahvalike bibliofiilidena: Daniel Bruhl, Juhan Kangur, Joosep Melzov, Anton Suurkask... Kuid soovile omada võimalikult palju raamatuid viitavad ka näiteks Schantz ja Sõggel. Erinevalt Eisenist ei olnud neil inimestel omaenda väljaandeid, mida vahetamiseks kasutada.

Teiseks pole minu arust õige vaadata kingiraamatute teemat eraldiseisvana, raamatud on vaid üks osa nn vastuteenetest, mida kogujad oma korjanduste eest saada loodavad. Nimelt pöörduvad kogujad kogumistöö käigus nii Hurda kui Eiseni poole kogumistööga mitte seotud abipalvetega – nt soov leida töö või õppimiskohti Peterburis või Kroonlinnas, saada abi omaloomingu avaldamiseks, võõrkeeles õppimiseks või juriidiliste probleemidega toimetulemiseks (Põldmäe 1986: 728). Oma doktoritöös tõin esile, et sageli on sellised abipalved otseselt seotud moderniseerumisega seotud valikukohtadega, mille iseseisev lahendamine käib neile inimestele üle jõu. Selliste abipalvete (millest nii mõnedki saavad positiivse vastuse) puhul näeme, et kogujad käsitlevad kogumistööd kui ressursi mille abil saada ligi millelegi, millele neil otse ligipääsu ei ole (Kikas 2025: 76–78).

Ka kingiraamatud kuuluvad sellesse modernsete valikukohtade rägastikku – ehkki antud juhul oli Eisen see, kes raamatute saamise võimaluse tõstatas, tõmbas see lubadus tema kogumisaktsiooni juurde inimesi, kelle jaoks modernses maailmas osalemine oli seotud isikliku raamatukogu ja lugemisega. Kogujate kirjadest tuleb ühelt poolt esile soov positsioneerida end kaasaegse, kirjutavasse ja lugevasse maailma kaasatud inimesena, samas puudub neil sageli ligipääs raamatutele. Viimane võib olla tingitud nii rahalistest raskustest (E 1635 < Juhan Kangur (1893)) kui ka geograafilisest paiknemisest, näiteks puudub neil ligipääs raamatupoodidele ja raamatukogudele (E 1423 < J. Ewert (1893)) või nad elavad diasporaas (E 492a < Oudova < J. Tamm (1892)). Seega tervitavad kogujad kahel käel võimalust vahetada kohapealne suuline pärimus kaasaegse lugemisvara (ning sellega seotud identiteedimarkerite) vastu.

Üsna suur hulka Eiseni korrespondente pöördub oma kirjade päistes tema kui tuntud kirjamehe poole. Sellist pöördumisviisi kasutatakse sageli esimeste saadetiste kaaskirjades, kus kogujad viitavad mõnele Eiseni raamatule, mida nad on lugenud, ning selle raamatu mõjule nende otsusele kogumistööle asuda. Eiseni ja Hurda vastuolu puhkedes julgustavad samad kogujad omakorda Eisenit jätkama, rõhutades nende raamatute olulisust lugejatele (vt nt EFAM, Eisen 14:6 < J. Kivisäk (1894)). Kuid pöördumine Eiseni kui kirjamehe poole on

mõnikord ka viide koguja enda salajastele ambitsioonidele – lootusele Eisenilt kirjutamise ja kirjastamise alast nõu saada või tema kaasabil oma loominguga trükki jõuda. Enamasti piirdub trükki jõudmise soov püüdega saata materjali nendel teemadel, mida Eisen parajasti küsinud on, kuid on ka neid, kes loodavad Eiseni kaudu ka omaloomingut avaldada – ning nagu ülal nägime, siis mõnel see ka õnnestus (Söggel 1895).

Seega võib kokkuvõtteks nentida, et nii nagu Eiseni enda põhiliseks motiiviks rahvaluulega tegelema hakkamisel oli soov edendada eesti raamatukultuuri olukorras, kus tal puudus ligipääs korralikule raamatukogule, oli raamatukultuuris osalemine oluliseks motivaatoriteks ka mitmetel tema kaastöölistel. Eisen sai kogujatelt ainekogudeks, kogujad said vastu võimaluse raamatukultuuris osaleda. Sealjuures ei olnud selle seose esmaseks jooneks Eiseni pakutavad kingiraamatud, vaid oluline oli ka Eiseni kirjamehe staatus – kirjamehe ja raamatusõbra kuulsusest johtuvalt tõmbas ta enda ümber inimesi, kes olid samuti huvitatud raamatutest, kirjutamisest ja lugemisest. Iga inimene, kes saatis talle midagi (s.o aitas raamatuid koostada), oli ju ka potentsiaalne tulevane lugeja ning sealt edasi juba keegi, kes soovib juba ilmunud raamatut täiendada, lisa materjale saata. Leides iseendale kui kirjamehele sobiva niši, lõi Eisen ühtlasi ka võimaluse väga paljudel teistel raamatukultuurist aktiivsemalt osa saada – nii kirjutaja kui lugejana.

KOMMENTAAR

1 Raamatud, mille eest koguja tänab: Bornhöhe 1892, Eisen 1893a, Eisen 1893b.

TÄNUSÕNAD

Teksti valmimine on seotud projektiga „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid“ (EKM 8-2/20/3).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumis

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA):

f 24 Matthias Johann Eiseni materjalid, 1844–1937

f 25 Matthias Johann Eiseni materjalid, 1877–1934

f 38 Ado Grenzsteini kirjakogu, 1829–1921

Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA):

Matthias Johann Eiseni rahvaluule kogu (E), 1880–1934

Jakob Hurda rahvaluulekogu (H), 1860–1906.

Eesti folkloori ajaloo materjalid (EFAM), Eisen – Matthias Johann Eiseni materjalid.

KIRJANDUS

Antik, Richard 1938. M. J. Eiseni raamatuharrastus ja raamatukogu. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 163–166.

Bornhöhe, Eduard 1892. *Tallinna narrid ja narrikesed*. Tallinn: K. Busch.

Ederberg, Friedrich Wilhelm 1938. M. J. Eiseni rännuaastad. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 58–65.

- Eisen, Matthias Johann 1892a. Kulda ja hõbedat. – *Postimees* 133, 19. juuni, lk 4.
- Eisen, Matthias Johann 1892b. Vana kulda. – *Sakala* 28, 8. juuli 1892, lk 1.
- Eisen, Matthias Johann 1892c. Mis muulased teinud. – *Sakala* 32, 5. august, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1892d. Koha nimede korjamine. – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale* 36, 17. oktoober, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1892e. Vana kulla korjamine. – *Sakala* 48, 25. november 1892, lk 1.
- Eisen, Matthias Johann 1892f. Vana kulla korjamine. – *Saarlane: üleüldine politika ajaleht maa- ja linnarahvale* 27. oktoober.
- Eisen, Matthias Johann 1892g. Vana kulla korjamine – *Saarlane: üleüldine politika ajaleht maa- ja linnarahvale* 48, 1. detsember.
- Eisen, Matthias Johann 1892h. Vana kulla korjamine – *Saarlane: üleüldine politika ajaleht maa- ja linnarahvale* 49, 8. detsember.
- Eisen, Matthias Johann 1892i. Vana kulla korjamine. – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale* 39, 14. november 1892, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1892j. Rahva-mälestused – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale* 40, 9. detsember 1892, lk 1.
- Eisen, Matthias Johann 1892k. *Alkoholi õnnistus: Näitlus ühes vaatuses*. Tartu: K. A. Hermann.
- Eisen, Matthias Johann 1893a. *Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Teine anne. Jurjev & Riia: Schankenburg'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1893b. *Küprianus. Pilt ristikoguduse tagakiusamise ajast*. [Pärnu]: J. Treimann.
- Eisen, Matthias Johann 1893c. Rahvaluule korjamine. – *Sakala* 19, 12. mai, lk 3.
- Eisen, Matthias Johann 1893d. *Hiiu köster ja Saare kirikuherra ja kaheksa muud juhtumiste järele üles kirjutatud lugu*. Rakweres: P. Erna rmtkpl.
- Eisen, Matthias Johann 1893e. *Vanapagana jutud. Rahwa suust kokku korjatud. Esimene raamat*. Tallinn: K. Busch.
- Eisen, Matthias Johann 1894a. Kroonlinnast – *Sakala* 29, 20. juuli, lk 3.
- Eisen, Matthias Johann 1894b. Tähtjas sõnum rahvaluule korjajatele – *Eesti Postimees* 34, 20. august, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1894c. Kolm ülesannet peamurdmiseks ja hinnasaamiseks. – *Kasuline Talurahva Kalender 1895*. Tartu: Schankenburgi trükk ja kulu, lk 49–50.
- Eisen, Matthias Johann 1894d. *Karskuse laulik*. Jurjev: K.A. Hermann.
- Eisen, Matthias Johann 1894e. *Hansu-raamat: Rahva jutud Kavalast Hansust*. Tallinn: K. Buschi rmtkpl.
- Eisen, Matthias Johann 1894f. *Neljas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Jurjev & Riia: Schankenburg'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1894g. *Kolmas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Jurjev & Riia: Schankenburg'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1895. *Rahwa nali: 175 naljakat jutukest*. Tallinn: G. Pihlakas.
- Hurt, Jakob 1891. Seitsmeskümmes neljas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keele murrete uurimisest. 24. oktoobil 1891. – *Postimees* 165, 4. november, lk 3; *Olevik* 44, 4. november, lk 4–6.
- Hurt, Jakob 1893. Kaheksaskümmes kaheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 11. augustil 1893. – *Postimees* 180, 16. august, lk 3; *Olevik* 33, 16. august, lk 7–8.
- Jaago, Tiiu 2005. Jakob Hurt: The Birth of Estonian-language Folklore Research. – Jaago, Tiiu & Kuutma, Kristin (toim). *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Tartu: Tartu University Press, lk 45–64.
- Kikas, Katre 2013. Ajakirjandus Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogumise mõtestajana. – *Keel ja Kirjandus* 5, lk 333–350 (DOI:10.54013/kk666a2).
- Kikas, Katre 2015. Matthias Johann Eisen ja tema kaastöölised seitsme Moosese pärimust piiritlemas. – *Keel ja Kirjandus* 10, lk 711–727 (DOI:10.54013/kk695a3).
- Kikas, Katre 2024. *Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis: 19. sajandi lõpu rahvaluulekogud arhiivi ja avalikkuse äärealal*. Doktoritöö, Tartu Ülikool. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

- Kuutma, Kristin 2005. Matthias Johann Eisen: A Collector and Publisher of Narratives. – Jaago, Tiit & Kuutma, Kristin (toim). *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Tartu: Tartu University Press, lk 79–99.
- Lusmägi, Sirje 2013. Metsiku „piibliotek“ 140 aastat hiljem. – *Sirp*, 12. september (<https://www.sirp.ee/metsiku-pibliotek-140-aastat-hiljem/> – 11.06.2026).
- Lönnrot, Elias 1891. *Kalewala*. 1. jagu, eestistanud M. J. Eisen. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts.
- Mälik, Vaina 1963. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Päss, Elmar 1938a. Eiseni rahvaluuletrükingute süsteemist. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 145–160.
- Päss, Elmar 1938b. Eiseni rahvaluulekogudest. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 133–139.
- Põgeneja 1892 = *Põgeneja ehk leppimine surmas*. Tallinn: H. Mathiesen.
- Põldmäe, Rudolf 1937. Jaan Saalverk – meie rahvapärимuse suurtöölisi. – *Rahvapärимuste selgitaja* 2, lk 38–42.
- Põldmäe, Rudolf 1938. Jaak Söggel kultuuritegelasena ja vanavarakorjajana. – *Rahvapärимuste selgitaja* 4, lk 134–136.
- Põldmäe, Rudolf 1986. Jakob Hurda koostööst korrespondentidega. – *Keel ja Kirjandus* 12, lk 726–735.
- Saarlo, Liina 2014. Kodavere regilaulude kogumislugu. – Oras, Janika & Salve, Kristi (toim). *Vana kannel XI. Kodavere regilaulud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 62–85.
- Saukas, Rein 2003. Matthias Johann Eisen mõistatuste kogumise organiseerija ja publitseerijana aastatel 1869–1890. – *Mäetagused* 21, lk 85–140 (DOI:10.7592/MT2002.21.eisen).
- Saukas, Rein 2025 (koost). *Vanu Kandleid saavad kingituseks ja tänutäheks...* Näitus Eesti Kirjandusmuuseumi 2. korrusel ERA käigukoridoris, avamine 24. november 2025.
- Söggel, J. P. 1895. Mina armastasin tähti. – *Isamaa kalender 1896 aastaks*. Jurjev: Schanckenburgi kulu ja trükk, lk 221.
- Tedre, Ülo 1994. M. J. Eiseni tee folkloristikasse (II). Eisen Hurda võistlejana. – *Keel ja Kirjandus* 8, lk 487–497.
- Tedre, Ülo 2015. M. J. Eiseni tee folkloristikasse (I). „Esivanemate varandusest“ „Eesti rahva mõistatusteni“. – *Mäetagused* 61, lk 125–140 (DOI:10.7592/MT2015.61.eisen).

SUMMARY

„A Thousand thanks for the books...“ The letters of Matthias Johann Eisen and his coworkers as sources of book history

KATRE KIKAS

Researcher, Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum
katre.kikas@kirmus.ee

Keywords: Matthias Johann Eisen, correspondence, book culture, folklore collection

The 19th century was an era of modernization in Estonia. One aspect of this modernization was interest in the nation's past, which brought about widespread folklore collecting campaigns in the last decade of the century. These campaigns were organized by two men – Jakob Hurt and Matthias Johann Eisen – who both lived and worked outside the Baltic provinces and used newspapers to build up extensive networks of coworkers.

This paper focuses on the campaign led by Eisen. Eisen was a very productive literary author who published more than 300 books on a range of topics including history, folklore, religion and temperance. He became interested in publishing

Selliste väljaannete tiraažid polnud väikesed. Näiteks viienda „Raamatute tutvustaja“ eelreklaamis antakse teada selle ilmumisest 10 000–12 000 eksemplaris ning tasuta saatmisest kooliõpetajaile, üliõpilastele, ülikooli õppejõududele, advokaatidele, arstidele, seltsidele, raamatukogudele, ajalehtedele, ajakirjadele, äridele, pankadele, vallavalitsustele jne³ (Käesolevaga 1924).

Siinses artiklis püüame anda ülevaate kirjastuse Loodus rõhuasetustest lugejatega suhtlemisel oma reklaamväljaannete vahendusel. 1920. aastast kuni 1940. aastani väldanud kirjastuse tegevus on selguse ja võrreldavuse huvides jaotatud viieaastasteks perioodideks. Põhiallikana on kasutatud kirjastuse poolt eraldi avaldatud reklaamväljaandeid. Neile tuginedes on võimalik saada ülevaate kirjastuse suundumustest ning nende teisenemistest. See aitab luua kirjastuse tegevusest mitmekülgsema pildi kui tavapärane kogu tegevusperioodi hõlmav käsitus. Artikli etteantud mahtu arvestades on võimalik peatuda iga ajalõigu paaril kõige olulisemal suundumusel. Uuringus on kasutatud allikakriitikat ja võrdlevat meetodit.

ALUSTAMINE

Esimene periood hõlmab aastaid 1920–1924. Hans Männik esitas 1931. aasta „Raamatute tutvustajas“ meenutuse 1920. aasta kevadest kui ta jalutas ühe teise õpetajaga Tartu Toomel. Kõneldi koolist, koolikirjandusest ja tüheimkest koolikirjanduses. Mõlemal jalutajal ning nende paaril tuttavalt-sõbral olid valmimisel mõningad alg-, kesk- ja ülikooli õpperaamatute käsikirjad. Nad juhindusid mõttest koondada loodusteadusse puutuvate õpperaamatute väljaandmine teadlike pedagoogide ringi ning kaaluti võimalust, kas poleks mõeldav neid käsikirju ise kirjastada (Männik 1931: 238). Hans Männik õppis aastatel 1917, 1919–1924 Tartu ülikoolis loodusteadusi ning lõpetas 1924. aastal zooloogina (Lindström & Hiio 1994: nr 29).⁴ Aastatel 1919–1926 tegutses ta Tartu gümnaasiumides õpetajana (Muoni 1998: 158).

1920. aastal Tartus usaldusühinguna alustanud kirjastus võimendab algul kahte aspekti: autorkond ja hind. Kirjastuse ümber olevat koondunud ülikooli loodusteaduskonna õppejõud ja vilunud keskkooliõpetajad (Tarvitajatele 1921).

Kui vaadata kolme esimese aasta originaalõpikute autoreid, siis olid nad seotud kas Tartu koolidega, Tartu Ülikooliga või mõlemaga. Ainsaks erandiks oli Jakob Kents, kellel õpinguline side Tartu Ülikooliga tekkis pärastpoole, kuid nendel aastatel tegutses ta Tallinnas pedagoogina (Kurs 2014: 268–269). Väide ülikooli õppejõududest ja vilunud kooliõpetajatest peab üldiselt⁵ paika. Kirjastus esitas varasemate teoste reklaamides autorite ametinimetusi ka hiljem.

Lisaks autorite pädevusele toonitati kirjastuse professionaalsust. Toodi välja, et „kõik trükitavad raamatud eelarvustusest vastavate eriteadlaste käest läbi käivad, kes neid sisuliselt korrigeerivad“ (Tarvitajatele 1921). Sellist lähenemist esines ka mujal avaldatud väljaannete puhul. Näiteks Nuustaku⁶

kooliseltsi progümnaasiumi õpetaja Jakob Kuuse „Looduse õpetus: eluta loodus“ (1920, 2. tr 1921) juures (Kuusk 1920: 3). Mittekuulumine kirjastuse nn kitsamasse ringi ei andnud talle muud võimalust kui avaldada õpik käsitsi kirjutatuna ning mimeografeerituna.⁷ Algaastatel tegid kirjastamisotsuseid kirjastuse ümber koondunud autorid-osanikud (Männik 1931: 238).

Edasi mõistest loodusteadused. 1. detsembril 1919 tööd alustanud eestikeelse Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskond koondas endasse mitmed erinevad valdkonnad nagu botaanika, geograafia, geoloogia, keemia, zooloogia, täppisteadused (Treiber & Kruus 1929: 204). Seetõttu tuleb Looduse loodusteaduslike raamatute valikut käsitleda laiemas kontekstis.⁸

Odavuse rõhutamine on Loodusele oluline nii alguses kui ka hiljem. „Raamatute tutvustajas“ kuulutatakse, et Looduse raamatute hinnad on turul teiste raamatutega võrreldes kõige mõõdukamad (Männik 1922a). Mõõdukuse mõõdupuud on keeruline määrata. Hans Männik väidab samas reklaamväljaandes, et mitme Looduse raamatu trükipoogna hinnaks on 8–12 marka (Männik 1922b: 5). Selles tutvustajas puuduvad üldjuhul reklaamitavate teoste juures lehekülgede arvud.⁹ See teeb esitatud hinnavahemiku suhtes ettevaatlikuks. Andmete täpsustamisel¹⁰ selgubki, et nimetatud vahemikus on küll osade raamatute trükipoognate hinnad, aga rohkem on neid, mis ületavad 12 marga piiri. Eesti raamatuturu kataloogide andmetes leidub üksikuid teiste väljaandjate alla kaheksamargase poognahinnaga õpikuid, kuid tervikuna võttes pole mõõdukuse väitmine Looduse poognahindu arvestades siiski väär. Hind on mainekujundamise oluline komponent ja alati pole võimalik lähtuda odavuse printsiibist.

1923. aastal omandivorm muutus – tekkis kirjastus-osaühing Loodus, mille üks eesmärk oli kirjastada eeskätt loodusteadusse, matemaatikasse ja nende abiteadustesse puutuvaid kirjatöid, samuti ka kõiki teistesse aladesse puutuvaid töid (Looduse 1931: 3). Hans Männik pealkirjastab oma teksti 1923. aasta raamatute tutvustajas: „Edasi avarate sihtide poole“ (Männik 1923: 5). Pärast kirjastus-osaühingu tekkimist haaraski juhtimise enda kätte Männik.

Uute valdkondade lisandumisel arvestati ka ühiskonna arengutega. Näiteks usukirjanduse puhul. 1920. aastal Asutava Kogu poolt vastu võetud avalike algkoolide seaduse järgi pidid algkoolid olema ilma usuõpetuseta, ent 1923. aasta veebruaris toimunud referendumil hääletas 72% osalenutest algkoolis usuõpetuse õpetamise poolt (vt täpsemalt Valge 2016). Tekkinud väljaandmise tühemik tingis vajaduse ajakohaste õppevahendite järele. Kirjastus püüdis vabastada õpilasi tavalisest usuõpetuse tuupimisest, andes muutunud vaateilmale uue käsituse (Lugupeetud 1924). Avaldati Tartu Ülikooli õppejõu Eduard Tennmanni kõikide õppeaastate usuõpetuse õpikud algkoolile.

Kindlate tegevuskriteeriumite seadmine ning nendest üldjoontes kinnipidamine löid eeldused turule tulnud uue kirjastuse arenguks, mis päädis kolme vabariigiaegse juhtiva kirjastuse hulka jõudmisega. Noor-Eesti Kirjastus ja Eesti Kirjanduse Selts olid oma tegevust alustanud juba tsaariajal.

UUTE SUUNDUMUSTE OTSINGUD

Teise perioodi aastad on 1925–1929. Seda perioodi mõjutas 1923. ja 1924. aasta majanduskriis, mis oli regionaalne ning seotud idapoolse majandusega.¹¹ 1923. aasta teisel poolel muutus Eesti majanduse olukord keeruliseks: sajad kaubandus- ja tööstusettevõtted pankrotistusid, kiiresti kasvas tööpuudus. Raamatuturul ilmnes kriis natuke hiljem (Vaaro 2011: 7). Keerulises olukorras oli kolm võimalust: kas tulla kriisist räsimate läbi (Noor-Eesti Kirjastus), minna pankrotti (Varrak) või viia läbi muudatused (Eesti Kirjanduse Selts).¹²

Muutusi tegi läbi ka Loodus. 1925. aastal võeti suurem suund ilukirjanduse väljaandmisele. Vaheetapina saab välja tuua, et esimeste teostena avaldati loodusteemalisi lastenäidendeid. Tartu Õpetajate Seminari algkooli õpetajalt Johannes Kallakult¹³ ilmusid „Kui sääsk sääreluu murdis: näidend putukate elust“ (1923), „Kui konnal kõht valutas: näidend lindude elust“ (1924), „Jänku jõuluöö: lastenäidend kolmes pildis“ (1925).

1925. aastal avaldati Henrik Visnapuu ja Jaan Kärneri luuleraamatud, neile järgnesid järgmisel aastal August Gailiti följetonid ja novellid, Karl August Hindrey följetonid, Albert Kivikase miniatüürid, Jüri Parijõe jutud, Richard Rohu pilkejutt ja Peet Vallaku novellid. Aga puudu olid romaanid. Daniel Palgi iseloomustab toonast raamatuturgu: „Raamatu levik ei näidanud erilist tõusu. Sest inimesed soovisid osta enne saia, uut ülikonda, ka pähklipuust mööblit, siis alles raamatut. Kuigi raamat oli ülikonnast palju odavam. ... Raamat hakkas üldiselt hinda minema 1926. aastal. Esiteks: inimestel oli juba kogunenud jõukust. Teiseks: ilmus häid raamatuid.“ Konkreetsete raamatute näidetena tuuakse A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osa ning Mait Metsanurga „Jäljetu haud“ (Palgi 2010: 96–97). Mõlemad romaanid andis välja Noor-Eesti Kirjastus.

Loodus seisis dilemma ees: kas meelitada Noor-Eesti Kirjastuselt üle romaanikirjanikke või leida teine tee. Loodus valis oma raja: romaanivõistluse, mis pidanuks püüne peale tooma uusi autoreid. Romaanivõistluse idee juured pärinevad Soomest. Kirjastusäri Arvi Karisto O./y. kuulutas 1925. aasta sügisel välja romaanivõistluse, mille eesmärgiks oli soetada nn tegevusromaan, mis põhineksid Jack Londoni, Mark Twaini, Robert Louis Stevensoni ning teiste inglise ja ameerika kirjanikkude eeskujudel. Nimelt tundus seda liiki romaanidest Soome algupärase ilukirjanduses kõige suurem puudus (Tammekann 1926: 6). Eesti võistluse puhul toonitati vabadust aine valikus ja käsituslaadis (Eesti 1926: 3).

Ootused köeti kõrgele: „pole vist liig ennustada, et „Looduse“ võistlus oma helevusega¹⁴ käesoleva aasta teeb Eesti jutukirjanduse õitseastaks, mis, võib-olla, nõnda pea enam ei kordu“ (Sõna 1927: 2). Romaanivõistlus tekitaski suurt elevust kirjanduselus ja võitis juurde rohkesti ostjaid-lugejaid (Põldmäe 1973: 293). Oluliseks peeti raamatu vahetut propageerimist kirjandusõhtutel. Anti

juhiseid nende korraldamiseks, lisades sedagi, et need oleksid tasuta ja tasuta (Raag 1926: 2).

Võistluse tulemused on üldteada. I auhinna sai August Jakobsoni „Vaeste-Patuste alev“. II auhinna pälvisid Reed Morni (Frieda Dreverk) „Andekas parasiit“, Betti Alveri „Tuulearmuke“ ja Mart Raua „Videvikust varavalgeni“. Kirjanduslikes Uudistes avaldati ajakirjanduses ilmunud arvustusi auhinnatud romaanide kohta (Ajakirjanduses 1927, 1928; Mis 1928). Romaanivõistlused jätkusid ka edaspidi.

Lugejad said võimaluse anda tagasisidet võistlusromaanide lõpul paikneva ära rebitava ankeedi kaudu. Selle kirjastusele täidetuna tagasisaatmisel oli võimalik osaleda kümne raamatukogu (kogusummas 100 000 marka) loosimises (Looduse 1927a: 761). Siin on oluline tulevaste arengute valguses toonitada, et loosimine toimus raamatukogudele, mitte üksikutele raamatutele.¹⁵ Ankeetide küsimused seonduvad peamiselt romaanivõistluse teostega. Laiemalt pakuvad huvi kaks esimest küsimust: „Missisuliste“¹⁶ romaanide lugemist Teie eelistate?“ ja „Missugune eesti romaan meeldib Teile kõige enam?“. Romaanide lugemiseelistustes jäävad realistlikud teosed alla psühholoogilistele. Meeldivuse edetabelit juhib mõistetavalt Tammsaare „Tõde ja õigus“, Jakobsoni esikteos platseerus teisele kohale (Ankeedi 1928).

Jakobsoni romaan ilmus kahes köites 1927. aasta novembris ning maksis 400 ja 350 marka (Eesti 1929: 373). Vastukaaluks võistlusromaanide kallitele hindadele püüdis kirjastus endiselt keskenduda odavale raamatule. Ta hakkas avaldama odava hinnaga sarja „Looduse universaal-biblioteek“ (LUB). Kirjanduslikes Uudistes teavitatakse, et „silmas pidades, et meie lugejale publikule just „värske“ väliskirjanduse muretsemine sünnitab ülepääsematu raskusi, nii välisraamatu kalliduse kui ka keelte puuduliku tundmise tõttu, tahab LUB nende raskuste kõrvaldamiseks jõudumööda kaasa aidata“ (Looduse 1928d: 1). Algselt ilmus igal nädalal üks 25-sendiline number, enamasti 64-leheküljelisena.¹⁷ Sarjas ilmumine võimaldas teha tõhusamat reklaami.

Loodus jätkas ankeetidega, mis paigutati iga LUBi numbri lõppu. Nendega sooviti kontakti astuda lugejatega ja valikus arvestada lugejaskonna soove ning „kiiremini üle jõuda kobamise ja otsingu ajajärgust“ (Hamburg 1931: 3). Vasutamise „virgutamiseks“ lubati jagada loosimisega 1 000 000 marga (sendi)¹⁸ väärtuses reisipileteid Indiasse, Jaapanisse, Egiptusesse, Itaaliasse ja mujale.¹⁹ Miljoniline summa olla määratud esialgu LUBi reklameerimiseks ajakirjanduse kaudu, kuid LUBi talitusel tekkis veendumus, et reklaamisummade jaotamine lugejate vahel leiab publikus suuremat poolehoidu ja äratab laiemat huvi (Looduse 1928d: 2).

Tegelikkuses oli 1 000 000 marga (sendi) puhul tegemist üldsummalise koondarvuga. Kahe aasta jooksul pidi iga kolme kuu tagant toimuval loosimisel mängu tulema 100 000 senti ning viimasel, kaheksandal veel lisaks 200 000 (Looduse 1927b). Esimesel korral saadi tagasi 2596 ankeeti. Ankeedi küsimusele, mis mõjutas LUBi ostmist, vastustes oli esikohal mainitud reisivõimalusi

(Palgi 1928: 7). Kui esimene ja teine loosimine toimusid osavõtjate arvust olenemata,²⁰ siis edaspidi seati kriteeriumiks vähemalt 3000 tingimustele vastava ankeetlehtede komplekti olemasolu (Looduse 1928a). Kuna seatud piire ei õnnestunud täita, lükkusid loosimised edasi. Kirjastuse arvates peitus tagasihoidliku laekumise põhjus selles, et lugeja kardab reisile minna. Kirjastus lubas kõige suurema reispileti võitjale elu kindlustamise 100 000 000 sendi eest (Looduse 1928c). Viimane loosimine toimus 15. aprillil 1929 ning seejärel teavitati, et kahanev huvi ankeedilehtedele vastamisel tingib ettevõtmise lõpetamise (Teadanne 1929).

Üheks huvi alanemise tegelikuks põhjuseks võisid olla majanduslikud olud, mida ilmestab üks loosimisel võitnud Virumaa mees, „kes sõitis Budapesti asemel Tartu, võttis piletihinna sularahas välja, tasus kõigepealt „LUBi“ tellimishinna aasta lõpuni ja ostis ülejäänud raha eest põllurammu ning muid põllumehe tarbeid. Sest möödunud ikaldusaasta ei lubanud teisiti talitada“ (K 1928: 8). Teisena võib esile tuua ankeetides esitatud novellide ja jutustuse kõrval ka romaanide, suuremate ning mahukamate teoste avaldamise soovi (Hamburg 1931: 3). Neist soovidest kasvas välja kirjastuse teine odavate rahvaraamatute sari „Looduse kroonine romaan“ (1929–1940).

1929. aastal sai anda hinnangu eelmisel aastal LUBis ilmunud raamatutele. Kõige vähem negatiivsust pälvisid lähiriikide (Soomes, Rootsi, Läti) kirjanike teosed ning Vladimir Krõmovi reisimärkmed erinevatest maailma paikadest (Raudsepp 1929: 6).

Reklaamides torkab silma termin „raamat-ajakiri“. Vastavalt raamatukaupmeeste ja kirjastajate vahelisele kokkuleppele sai sarju kuulutada ajakirjadeks, mis võimaldas neid müüa raudteejaamades, ajaleheputkades, toidukauplustes ja mujal, kuna ajakirjade ja perioodika levikut polnud piiratud (Lott 2015). Taustainfona saab välja tuua, et Eesti Kirjastajate ja Raamatukaupmeeste Ühingu tegevustes mängis olulist rolli Hans Männik.

Raamatute üldise leviku artiklites ollakse eesti inimeste ostmisvalmiduse suhtes skeptilised. Eeskujuks tuuakse Soomet. Alguses kiidavad sealset raamatuturgu Soomega tihedamalt seotud inimesed. Näiteks Johannes Aavik teavitab, et „Soomes ostab iga poesell, iga käsitööline juba rahvuslikust kohusetundest, juba mingisugusest rahvuslikust hääst toonist vähemalt jõuluhooajal kirjandust ja nimelt hääd kirjandust“ (Aavik 1926: 2).

Kirjastuse seisukohast nendib Hans Männik, et õigustatud pole laste- ja noorsoo-, populaarteaduslike ning keskkooli lõpuklasside õppe- ja abiraamatute ilmumine, sest nad ei tasu end kuidagi kirjastusele ära ning nõuavad lõpptulemuses juurdemaksu (Männik 1926: 81). Selles lähenemises on tuntav hetkeemotsioon, mis edaspidises tegevuses taandub.

Kirjastus ei liikunud ainult uutele suundadele, vaid püüdis elavdada ka kontakti lugejaga, millel, tõsi küll, polnud pikka aega. Algatatud romaanivõistlus ning regulaarselt ilmuv ilukirjanduslik sariväljaanne on kultuuriloolise järjepidevusega.

MAJANDUSKRIISI VÄLJAKUTSED

Eelmise perioodi kriis aitas teadlikumalt orienteeruda 1929. aasta oktoobrist alanud ülemaailmses majanduskriisis. Tegevuse optimeerimise kõrval püüti leida uusi arenguid. Kolmanda perioodi, aga ka 20. sajandi üheks olulisemaks teoseks oli „Eesti entsüklopeedia“. Hans Männiku 1930. aasta suve Soome reisil sisendati talle mõtet, et vähemalt „*Pieni tietosanakirja*“ (4 köidet aastatel 1925–1928) sarnase teose kirjastamine oleks Eestiski mõeldav. Soomest saabudes sõitis Männik kohe Narva-Jõesuusse, kus suvitas Richard Kleis, kellel oli juba kogemusi „Eesti biograafilise leksikoni“ (1926–1929) toimetamisel. Mõlemad pidasid vajalikuks konsulteerida Tartu Ülikooli õppejõududega (Pillau 1969: 375).

Entsüklopeedia väljaandmist kaaludes jõuti järeldusele, et selleks vajalikud eeldused on olemas: eesti keele üldine väljendusvõime ja sõnavara on juba küllaldane; loodud on eestikeelne teaduslik terminoloogia peaaegu kõigi alade jaoks; samuti on moodustunud eesti teadlaskond ja eesti rahvuslike teaduste arendamisel on saavutatud silmapaistvaid tagajärgi (Redaktsioonitoimikond 1931: IX).

7. augustil 1930 otsustas Looduse juhatus alustada eeltöid „Eesti entsüklopeedia“ väljaandmiseks (Looduse 1937). Entsüklopeedia reklaamimiseks ilmus 1930. aastal 24-leheküljeline (Kaunis 1930) ning järgmisel aastal 32-leheküljeline brošüür (Kaunis 1931).

Esimeseks ja tähtsamaks astmeks peeti märksõnastiku valmimist. Eeltöö aluseks võeti soome „*Pieni tietosanakirja*“ märksõnastik. Iga osakond²¹ pidi koostama Eestit käsitleva osa ning liitma selle üldosaga (Kaunis 1931: 30). Peagi ilmnas, et mitmes osakonnas ei saa soome märksõnastikku erinevuste tõttu alusena kasutada ning tuli koostada täiesti uus sõnastik (Eessõna 1931: X). Teostatuna sisaldas teatmeteos 75 754 artiklit (Redaktsioonitoimikond 1937: 1439).

Edasi järgnes tellimuste vastuvõtmine. Vastavalt prospektile pidi entsüklopeedia ilmuma kaheksas köites, igas köites seitse vihikut, sagedusega üks vihik kuus, seega 56 kuu jooksul alates 1931. aasta kesksuvest (Kaunis 1931: 31). Alustamistähtajast ei õnnestunud kinni pidada kaartide trükkimise viivituse tõttu (Millal 1931). „Eesti entsüklopeedia“ sünnipäevaks saab lugeda 9. oktoobrit 1931, kui ilmus esimene vihik 7000 eksemplaris²² (Pillau 1969: 378). Kaheksanda köite avaldamine lõppes 30. aprillil 1937 ja kogu väljaanne hilines planeerituga võrreldes umbes pool aastat (Eesti 1937). Lõppviivituse põhjustasid üksikute artiklite liiga hiline kättesaamine, aga vähemal määral ka trükitehnilised asjaolud (Redaktsioonitoimikond 1937: 1438).

Teose tellimishinnaks oli brošeeritult 200 krooni. Kohe ära makstava kogusumma puhul võis teose algul saada 75 krooni eest, edaspidi tõusid needki tasud (Kaunis 1931: 32). Riigivanema „Õppeasutiste õppeabinõudega varustamise seadus“ 9. aprillist 1937 nägi ette Eesti Vabariigi iseseisvuse 20. aasta

juubeli tähistamiseks entsüklopeedia tuhande kalingurköites eksemplari annetamise koolidele. Kokku läks riigipoolne rahastus maksma 200 000 krooni (Õppeasutuste 1937: 617). Ebameeldivasse olukorda sattusid need koolid, kes olid entsüklopeedia juba tellinud. Neil võimaldati 200 krooni suuruses summas hankida muud kirjandust (Tendermann 1997: 141). Registreeritud tellijaid oli 6888, neist jäi lõpuni püsima umbes 5000 (nende seas Vabariigi Valitsuse ost koolidele) (Eesti 1937).

Reklaamis tuuakse välja erinevaid vaatenurki. Toonitatakse järgmisi aspekte: entsüklopeedia on eestikeskne teos, seda rahastab eesti kapital, koostavad eesti teadlaskonna arvukad esindajad, on iga raamatukogu raudvara, haarab endasse kogu maailma, teab kõiki vastuseid, aitab vanematel vastata teadmishimuliste laste küsimustele, vastused tulevad kiiresti. Kuulutatakse, et „Eesti entsüklopeedia“ on „lõplik instants kõigis küsimusis ning kahtluses!“ (Kaunis 1931: 28). Esitakse sentents: „üks rumal võib rohkem küsida, kui üheksa tarka vastata. E. entsüklopeedia vastab enam, kui üheksa tarka jõuavad küsida“ (*ibid.*: 30).

Selline oluline teos pidi saama ka soliidsel väljanägemisel. Lisaks tavalistele köidetele oli entsüklopeediat võimalik omandada nahkselja ja -nurkadega poolnahkköites ning täisnahkköites. Iluköites raamatuid oli varemgi valmistatud, aga köitekunstnikud, eriti Eduard Taska viisid nahakunsti uuele tasemele. Kodudesse jõudnud köidetud raamatud aitasid kaasa nn moodsa kodu arusaamade arengule.

Kolmandal perioodil hoogustus laste- ja noorsookirjanduse väljaandmine, mida varem peeti mittetasuvaks. 1933. aastal loodi Laakmanni ja Bergmanni trükikodade baasil osaühing Ilutrükk. Osaühingu juhatuse esimeheks sai Hans Männik. Ettevõtte arenes kiiresti üheks paremaks trükikojaks Eestis. Trükikoda pani rõhku mitmevärvitrükistele (Jahilo 2000: 15).

Et täita tühemikku noorsookirjanduse vallas, hakkas 1931. aastal ilmuma sari „Looduse kuldraamat“, mis oli mõeldud peamiselt 8–16aastastele noortele. Kirjastus oli kuldraamatu sarja esimeste teoste reklaamis (Looduse 1932) ettevaatlik. Igati püüti toetuda pedagoogide ja koolitegelaste ajakirjanduses ilmunud sõnavõttudele, kus sarja raamatute puhul toodi välja kasvatuslik pool. Jõuti üleskutseni: „Koolitegelased ja lastevanemad! On teie otsustada, kas noorsookirjanduse seeria jääb püsima! „Kuldraamatu“ edaspidine saatus on teie endi kätes“ (*ibid.*: 2). Õpilastele suunatud konkreetse raamatu reklaamis esinevad sõnad põnev, huvitav, meeldiv.

Kuldraamatu IV sarja reklaamis on optimismi rohkem. Karl August Hindrey annab küllaltki tõepärase vaate: „Küll on meil kaua kõneldud noorsoo- raamatute tarvidusest ja kui palju aega on see võtnud, enne kui mõttest on tegudeni jõutud. Need üksikud raamatud, mis vahete-vahel kunagi on ilmunud, tulid süsteemita ja kadusid kõige muu seas, ilma et oleks võidudki kõnelda noorsookirjandusest. ... Hea noorsookirjanduse tundemärgiks on, et ta õieti ei olegi noorsookirjandus, et ta on loetav ja vägagi loetav noorele kui ka vanale.

Ainult et igaüks sealt seda ammutab, mis teda huvitab ja köidab“ (Kuldraamat 1934: 4). „Looduse Kuldraamat“ ilmus 1939. aastani, sellele lisandus kirjastuse teisiigi lasteraamatute sarju (Kolk 1997).

Kirjastus ei kartnud kriisiaastatel riskeerida suurejoonelise teatmeteose panustamisse. Kodumaistest entsüklopeediatest kujunes üks olulisemaid 20. sajandi teavikuid. Kui teisel perioodil ei nähtud laste- ja noorsookirjanduse väljaandmisel tasuvuse seisukohast mõtet, siis raha panustamine trüki- tehnilisse poolde aitas kaasa nende atraktiivseks kujunemisel.

ERIPÄRASUSTE ESILETÕUS

Lõpuperiood hõlmab aastaid 1935–1939 ning ka osa 1940. aastast. Autoritaarne riigikord soosis raamatuturu arenguid, kuid kirjastustel tuli leida oma tegevuses eripärad, millega kindlustada oma koht konkurentsis. Kuigi Looduse reklaamväljaanded eraldi lisainformatsiooni eriti ei edastanud, on täheldatav kirjastuse soov paigutada neile olulised trükised tähelepanedavale positsioonile. Üks selliseid on matemaatika õppekirjandus.

Matemaatikaõpikud seonduvad standardõpikute tekkega. Need kinnitati Haridusministeeriumis ning olid ainulubatud vastavates klassides. Esimesed ainulubatud õpikud määrati aastatel 1938 ja 1939 (Haridusministeeriumi 1938; Täiendus 1939a ja b). Tegemist oli kümne õpikuga: kaheksa matemaatikaõpikut ja kaks emakeele lugemikku. Õpperaamatute kehtivusajaks oli viis aastat. Loodus soovis saada matemaatikaõpikute kirjastamise täies ulatuses endale, põhjendades seda sellega, et enamik matemaatikaõpikuid on nende kirjastatud ning trükikojad varustatud rikkaliku matemaatiliste märkide laoga. Monopoolse seisundi vältimiseks jaotati kümne õpiku kirjastamine ära kirjastuste Loodus, Kultuurkoondis ja Kool vahel. Looduse osaks jäi kuus matemaatikatrükist (vt täpsemalt Halberg 1993: 40–50). Priit Halbergi arvandmete põhjal avaldas Loodus ilmunud matemaatika-alasest õppekirjandusest üldse kõige rohkem: 34%. Kirjastuse enda õppekirjanduse produktsioonist moodustas matemaatika 23%.

1930. aastate teisel poolel aktiveerus üleriiklikult algkooli lõpetajate päeva tähistamine, mille üheks osaks oli parematele õppijatele raamatute kinkimine. Nii näiteks said 1939. aastal Läänemaal hoolsamad õppijad teostena „Kalevi-poja“ (iluköites), „Eesti Vabadussõja“, „Eesti Vabariigi president Konstantin Päts“, „Nimed marmortahvlil“ (Algkooli 1939). Nende seas polnud Looduse raamatuid. Millega püüdis Loodus vastata? Esimeses,²³ 1938. aasta koolijuhatajatele suunatud reklaamis toob kirjastus esile, et „algkoolide lõpetajate-päeval primaile õpilastele üle antud kingitus peaks olema selline, mida selle saaja võiks edaspidises elus kasutada pidevalt, millest ta saaks värskendada koolis õpitut ja ununevaid teadmisi ning neid ühtlasi ka süvendada“ (Mida 1938: 2).

Raamatute valikus on esikohal „Väike entsüklopeedia“. Tähelepanu väärib asjaolu, et lõpetajate päevaks oli 8-vihikulisest teatmeteosest ilmunud kolm vihikut. Tervikuna lubati teost 1938. aasta jõuluks²⁴ ning tublile õppijale anti kinkekaart. Teiste trükiste näidetena võib esile tuua Kustas Põldmaa „Mikroobide jahil“, Jaan Porti ja Kustas Põldmaa „Kodu- ja kooliaed“, Theodor Brandti „Kodused remonttööd“ ning tulevase kokaraamatute suurautori Salme Masso esikteose „Kodu korrashoid“.

Enam ei iriseta eestlaste vähese raamatuostmise üle. Hoogsalt pakutakse võimalusi raamatu välisilmet kõitega kaunimaks muutmisel. Kuigi raamatukogu omamine oli tõstatunud ka varasemalt, siis nüüd kaasnes sellega selgesihiline slogan „Igasse perekonda raamatukogu!“. Loodus ei jätnud midagi teiste hooleks. Ta asus ise riivleid levitama. Järelmaksuga 250 või enama krooni eest raamatuid tellides anti lisaks kaasa moodne raamaturiiv-kapp, mis valmistati tellija soovil kas kase-, lepa- või männipuust ning soovikohase värvitooniga (Igasse 1938: 25). Riivlisse eeldati väärtusliku ja kauni trükise paigutamist.

Laiemalt võttes kuulus raamaturiiv-kapp moodsa elu juurde. Looduse reklaamides otseselt sellist sõnalist seost pole, kirjutatakse „kultuursest eesti kodust“ (*ibid.*: 22). Looduse kartoteegi andmetel olevat Eestis umbes paar tuhat isikut, kes järjekindlalt oma isiklikku raamatukogu täiendavad üksikute teoste ja raamatusarjade ettetellimisega (*ibid.*: 21). Praktilisest kappide-riivlite müügist oli olulisem kodukeskse raamatukogu kuvandi edendamine.

Neljandal perioodil püüdis kirjastus ühildada oma arengu suundumusi üle-riiklikega. Kirjastus üritas edu saavutada standardõpikutega, koolilõpetajate kinkeraamatute, perekondlike raamatukogudega. Viimase suundumuse suurem realiseerumine toimus hoopis teistes oludes ning ajenditel.

KOKKUVÕTVALT

Tavaliselt käsitletakse Looduse kirjastuse ülevaadetes kogu tegevusaega ühtse tervikuna. Käesolev artikkel näitab kuivõrd eriilmelised olid kirjastuse erinevate ajaperioodide suundumused. Reklaamväljaannete kasutamine peamise allikmaterjalina pole tavapärane. Lisaks konkreetsete raamatute reklaamile avaldati seal ülevaateid kirjastuse tegevusest, aga ka eesti raamatuturu seisundist. Tegevuse algusaastatel rõhutati asjatundlikkust ja trükiste odavust. Väljaannete ampluaa laienemisel püüti huvilisi aktiveerida mitmesuguste lisategevustega nagu anketeerimised koos auhindade loosimistega. Kui 1920. aastatel viriseti rahva vähese ostuhuvi üle, siis järgneval kümnendil toodi esile, et igaühel on võimalus valida oma võimaluste järgi teoseid. Püüti kaasata uusi sihtrühmi. Kirjastus näitas oskuslikku kohanemist lugejate tagasiside ning majandusolude ja kultuuriliste arengutega. „Eesti entsüklopeedia“ ja teised väljaanded andsid tõuke raamatu jõudmisel kultuurse kodu osaks, millesse kirjastus lisas omalt poolt raamaturiiv-kapi. Lugejate

reklaamväljaannetega peibutamine oli üks kirjastuse võimalus enda tegevuse avamisel ning väljaannete tutvustamisel. Tulevikus võiks kaasata uurimisse ka teisi kommunikatsioonikanaleid.

KOMMENTAARID

- 1 Tegemist on ühtluspealkirjaga. Esimeste väljaannete pealkiri oli „K./Ü. „Looduse“ ilmunud ja ilmuvate raamatute tutvustaja“, edasi „Ilmunud ja ilmuvate raamatute tutvustaja“, lõpupoole „Raamatute tutvustaja“.
- 2 Arvesse on võetud reklaamtrükised alates viiest leheküljest.
- 3 Postikulud tasus kas kirjastus või tellija.
- 4 Hans Männik õppis aastatel 1929–1930 veel Tartu Ülikoolis majandust (Lindström & Hiio 1994: nr 29).
- 5 Autorkonda kuulus ka kooliarst Liidia (Lydia) Mahlstein (Mahlstein & Männik 1920: 1), kes oli Hans Männiku abikaasa (Hans Männik 1932: 202). Nad kirjutasid kahasse õpperaamatu „Elus loodus: algaste: taimed, inimene ja loomad“ (1920, 2. tr 1920, 3. tr 1921, 4. tr 1922). Liidia Mahlstein kirjutas inimesesse puutuva osa (Mahlstein & Männik 1920: 3). Kolmeaastasest algerpöödi jääb ka tema ühtluskooli IV õppeaasta „Looduseõpetus“ (1922, 2. tr 1922) koos Paul Kogermani ja Hans Männikuga.
- 6 Otepää.
- 7 Seda ka 1921. aasta 2. trüki puhul. Nimeliselt toob Jakob Kuusk eessõnas välja, et enne mimeografeerimist vaatasid raamatu läbi teadusliselt Aleksander Audova ning keeleliselt Johannes Voldemar Veski (Kuusk 1920: III). Mõlemad olid seotud Looduse kirjastusega.
- 8 Esimeste aastate sisse mahub ka Karl Hintzeri „Vabaharjutused“, milles autor seostab need tegevused lisaks võimlatele ka kevadiste võimlemispidudega (Hintzer 1922: 4), mis toimusid välitingimustes.
- 9 Lehekülgede arv on välja toodud nelja väljaande puhul.
- 10 Andmed täpsustasid teiste Looduse väljaannete ning raamatuturu kataloogide kaudu.
- 11 Pärast Tartu rahu sõlmimist võeti majanduses juhtiv suund tööstuse ja transiidi arendamisele, mille juures peeti silmas sidemete restaureerimist Venemaaga, kuid see ei realiseerunud.
- 12 Noor-Eesti Kirjastusel aitas tagasilangust suuresti vältida populaarse Oskar Lutsu teoste avaldamine (Vaaro 2011: 8). Varraku puhul arvati, et inflatsiooni saab lõpmatult enda huvides ära kasutada ostude, pantide ja laenudega (Kulli 1991: 1695–1696). Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastamist hakkas juhtima eestseisus, vähendati trükiarve, lõpetati lepingu sõlmimisel avansside andmine (Kalvik 1990: 148–149).
- 13 1935. aastani perekonnanimega Kuulberg.
- 14 Reklaamväljaande kirjapilt (Sõna 1927: 2).
- 15 Loosimisel võitnud oli võimalus oma valikul koostada raamatukogu viimase kolme aasta jooksul eesti raamatuturul ilmunud ja müügil olevaist raamatuist (Looduse 1927a: 761).
- 16 Ankeedis esinev kirjapilt.
- 17 Detailsemalt ilmunud teoste kohta vt Pärigma 2024.
- 18 Esimestes reklaamides olid rahaühikuks margad. 1928. aastal toimus rahareform.
- 19 Nii ulatuslik reisikohtade valik tegelikkuses ei realiseerunud. Sihtkohad paiknesid Euroopas või Euroopa ja Aasia ristumiskohas Konstantinoopolis.
- 20 Esialgne kava oli kohaldada alates teisest loosimisest osalejate arvu piirmäära (Looduse 1927b) aga see rakendus alates kolmandast loosimisest (Looduse 1928b).
- 21 Osakonnad moodustati erinevate valdkondade sisulise töö tegemiseks. Kokku oli neid 37 (+ all-osakonnad). Toimetamistöö tehnilisi ülesandeid täitis sekretariaat. Kogu tegevust juhtis redaktsioonitoimkond: Richard Kleis (peatoometaja), Peeter Tarvel ja Johannes Voldemar Veski.

- 22 Algul oli kavatsus määrata tiraažiks 10 000, aga Männik vähendas seda realiseerimise huvides 7000le (Viirand 1981).
- 23 Veel ilmusid lõpetajatele suunatud nimestikud aastatel 1939 ja 1940 (Mida 1939, 1940).
- 24 Tegelikkuses ilmus 8. vihk alles 1939. aasta mais (Eesti 1941: 449).

ALLIKAD

Lott, Mare 2015. Ajavaod. Ärimed 111. H. Männik ja Loodus. – *ERR arhiiv* (<https://arhiiv.err.ee/video/vaata/ajavaod-arimehed-h-mannik-ja-loodus> – 03.06.2026).

Viirand, Martin 1981. Richard Kleis – 85. – *ERR arhiiv* (<https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/richard-kleis-85> – 03.06.2026).

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1926. Üks raamatukriisi põhjus. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 3, lk 1–2.
- Ajakirjanduses 1927 = Ajakirjanduses ilmunud arvustused. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 15–16, lk 1–2, 4, 6–8.
- Ajakirjanduses 1928 = Ajakirjanduses ilmunud arvustused. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 18, lk 2–4.
- Algkooli 1939 = Algkooli lõpetajate päev Läänemaal: teisel suvistepühäl anti algkoolide lõpetajaile tunnistused. – *Lääne Elu* 61, 31. mai, lk 9.
- Ankeedi 1928 = Ankeedi küsimusile on vastatud järgmiselt. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 17, lk 7.
- Eesti 1926 = Eesti algupäraste romaanide võistlus. – *Raamatute tutvustaja* 7. Tartu: Loodus, lk 3–4.
- Eesti 1929 = *Eesti raamatute üldnimestik 1924. a. alates*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Eesti 1937 = „Eesti Entsüklopeedia“ valmis. – *Uus Eesti* 118, 1. mai, lk 7.
- Eesti 1941 = *Eesti raamatute üldnimestik 1937–1939*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Halberg, Priit. 1993. *Õppekirjandus ja selle väljaandmine Eesti Vabariigis 1918–1940*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond.
- Hamburg, P[aul]. 1931. Mõnda meie odava rahvaraamatu arenemisteelt. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 41, lk 1–3. Autori hilisem perekonnanimi Ambur.
- Hans Männik 1932 = Männik, Hans. – Kleis, Richard (toim). *Eesti avalikud tegelased: eluloolisi andmeid*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 202–203.
- Haridusministeeriumi 1938 = Haridusministeeriumi poolt algkoolidele ja progümnaasiumidele vastaval alal ainulubatuiks õpikuiks määratud raamatute nimestik. – *Haridusministeeriumi Teataja* 20, 26. september, lk 231.
- Hintzer, Karl 1922. *Vabaharjutused: aluseks võetud „Sokoli“ süsteem*. Tartu: Loodus.
- Igasse 1938 = *Igasse perekonda raamatukogu! Raamatukogude müügitingimused ja K./Ü. „Looduse“ väljaannete nimestik*. Tartu & Tallinn: Loodus.
- Jahilo, Linda 2000. Lühiülevaade Tartu trükikodade ajaloost. – Jahilo, Linda & Tarik, Elle (koost). *Tartus trükitud eestikeelne raamat 1851–1940: raamatunäituse kataloog*. Tartu: O. Lutsu nim. Tartu Linna Keskraamatukogu, lk 6–17.
- K., J. 1928. „LUBi“ ankeedi tulemustest. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 19, lk 3, 6–8.
- Kalvik, Mari 1990. Eesti Kirjanduse Selts kirjastajana. – Vihma, Helgi (koost). *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised* 1. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 134–157.
- Kaunis 1930 = *Kaunis kõites Eesti entsüklopeedia*. Tartu: Loodus.
- Kaunis 1931 = *Kaunis kõites Eesti entsüklopeedia*. Tartu: Loodus.
- [Kolk, Tarmo] 1997. *Kirjastus osaühing „Loodus“ lasteraamatusarjad: näituse kataloog: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu fuajees 01.04.–18.04.1997*. Tallinn: Gramma.
- Kuldraamat 1934 = *Kuldraamat: IV sari*. Tartu: Loodus.

- Kulli, Jaanus 1991. Bernhard Linde ja „Varrak“. – *Looming* 12, lk 1694–1702.
- Kurs, Ott 2014. Kaks küünalt. – Kurs, Ott. *Ekslemisi Euraasias*. Tartu: Ilmamaa, lk 265–289.
- K[uusk], J[akob]. 1920. Eessõna. – *Looduse õpetus: eluta loodus*, lk III–IV. Tartu: Nuustaku Kooli- ja Hariduse Selts.
- Käesolevaga 1924 = *Käesolevaga teatame Teile, et veebruari algul s. a. meie kirjastusel ilmub järjekorraline „Raamatute tutvustaja nr. 5“*. Tartu: Loodus.
- Lindström, Lauri & Hiio, Toomas (koost). 1994. *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 2: Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 1–10 191 = The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 2 = Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 2*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K./Ü. „Looduse“ juhatus. 1937. K./Ü. Looduse“ juhatuse järelsõna. – *Eesti entsüklopeedia* VIII, lk 1441.
- Looduse 1927a = K. o/ü. „Looduse“ 1927. a. võistlusromaanide lugejate vahel korraldatava ankeedi tingimused. – Jakobson, August. *Vaeste-Patuste alev*, lk 761–764.
- Looduse 1927b = „Looduse Universaal-Biblioteegi“ lugejate vahel korraldatava ankeedi tingimused. – Galsworthy, John. *Esimene ja viimane*, lk 63.
- Looduse 1928a = „Looduse Universaal-Biblioteegi“ lugejate vahel korraldatava ankeedi tingimused. – Krõmov, Vladimir. *Dollarite maalt*, lk 63.
- Looduse 1928b = „Looduse Universaal-Biblioteegi“ lugejate vahel korraldatava ankeedi tingimused. – Krõmov, Vladimir. *Oopiumi maalt*, lk 63.
- Looduse 1928c = „Looduse Universaal-Biblioteegi“ lugejate vahel loosimise teel... – Lagerlöf, Selma. *Soosauniku tütar*, lk 63.
- Looduse 1928d = Looduse Universaal-Biblioteek – odav raamat-ajakiri. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 17, lk 1–2.
- Looduse 1931 = *Kirjastus-osaühisus „Loodus’e“ põhikiri*. Tartu: Loodus.
- Looduse 1932 = *Looduse kuldraamat*. Tartu: Loodus.
- Lugupeetud 1924 = *Lugupeetud õpetajale!* Tartu: Loodus.
- Mahlstein, Liidia & Männik, Hans 1920. *Elus loodus: algaste: taimed, inimene ja loomad*. Tartu: Loodus.
- Mida 1938 = *Mida kinkida algkoolide lõpetajaile?* Tartu: Loodus.
- Mida 1939 = *Mida kinkida koolide lõpetajaile?* Tartu: Loodus.
- Mida 1940 = *Mida kinkida koolilõpetajaile?: kevad 1940*. Tartu: Loodus.
- Millal 1931 = Millal ilmub „Eesti entsüklopeedia“? – *Päevaleht* 236, 31. august, lk 4.
- Mis 1928 = Mis ütleb avalik sõna „Looduse“ võistlusromaanide kohta? – *Kirjanduslikke Uudiseid* 17, lk 5–6.
- Moodsa elu leksikon* 1932. Tallinn: Ringraadio.
- Muoni, Helgi 1998. Männik, Hans. – Rannap, Heino (koost). *Eesti kooli biograafiline leksikon*, lk 158–159.
- Männik, Hans 1922a. K.-ü. „Looduse“ kujunemisest ja püüetest. – K./Ü. „Looduse“ ilmunud ja ilmuvate raamatute tutvustaja 2, lk 3.
- Männik, Hans 1922b. Raamat ja tema turu-seisukord. – K./Ü. „Looduse“ ilmunud ja ilmuvate raamatute tutvustaja 2, lk 5–6.
- M[ännik], H[ans] 1923. Edasi avarate sihtide poole! – K./Ü. „Looduse“ ilmunud ja ilmuvate raamatute tutvustaja 4, lk 5–6.
- M[ännik], H[ans] 1926. Mõnda raamatu hindadest. – *Raamatute tutvustaja* 7, lk 79–82.
- Männik, Hans 1931. Pilk K./Ü. „Looduse“ senisele tegevusele. – *Raamatute tutvustaja* 9, lk 238–239.
- P[algil], D[aniel] 1928. LUBi ankeet. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 20–21, lk 4–7.
- Palgi, Daniel 2010. *Murduvas maailmas. I–III: mälestusi*. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia.
- Pillau, Endel 1969. Esimestest katsetustest „Eesti nõukogude entsüklopeediani“. – Kleis, Richard (toim). *Töid eesti filoloogia alalt*. II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 357–389.

Põldmäe, Rudolf 1973. „Looduse“ romaanivõistlused 1927–1939. – Põldmäe, Rudolf. *Kirjamehi mitmes mõõdus: uurimusi eesti kirjanduse ja kultuuriloo alalt*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 287–319.

Pärgma, Piret 2024. „Looduse universaal-biblioteek“: raamatusarja juhtumiuuring. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 33, lk 198–223 (<https://ojs.utlib.ee/index.php/methis/article/view/24141> – 03.06.2026).

Raag, Arno 1926. Vaimlise kultuuri süvendamiseks. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 4, lk 1–2.

Raudsepp, Ernst 1929. Kokkuvõtteid LUBi ankeetidest 16. oktoobrist 1928. a. ja 16. jaanuarist 1929. – *Kirjanduslikke Uudiseid* 25, lk 1–3, 6–7.

Redaktsioonitoimikond 1931. Eessõna. – Kleis, Richard (peatoim) & Treiberg, Peeter & Veski, Johannes Voldemar (toim). *Eesti entsüklopeedia*. I, A – Chamdi. Tartu: Loodus, lk VIII–XIII.

Redaktsioonitoimikond 1937. Järelsõna. – Kleis, Richard (peatoim) & Treiberg, Peeter & Veski, Johannes Voldemar (toim). *Eesti entsüklopeedia*. VIII, Tanulane-Yvon. Tartu: Loodus, lk 1438–1440.

Sõna Sõber 1927. Elavamaks meie kirjanduslik elu! – *Kirjanduslikke Uudiseid* 10, lk 1–2.

T[ammekann], A[ugust] 1926. Kirjandusturu rikastamisest. – *Raamatute tutvustaja* 7, lk 5–6.

Tarvitajatele 1921 = Tarvitajatele tähelepanemiseks! – K./Ü. „Looduse“ ilmunud ja ilmutatavad raamatute tutvustaja [1], lk 2.

Teadaanne 1929 = Gogol, Nikolai. *Taras Bulba: jutustus*. Tartu: Loodus, lk 128.

Tendermann, René 1997. Eesti Haridusministeeriumi töö kooliraamatukogude arendamisel Eesti Vabariigis 1918–1940. – Lotman, Piret (koost, toim). *Raamatukogu Eesti Vabariigi kultuuri-kontekstis 1918–1940 = Library in the cultural context of the Republic of Estonia 1918–1940*. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 6. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 115–152.

Treiberg [Tarvel], Peeter & Kruus, Hans (toim) 1929. *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*. Tartu: Tartu Ülikool.

Täiendus 1939a = Täiendus Haridusministeeriumi poolt alg- ja keskkoolidele ning gümnaasiumidele vastaval alal ainulubatuiks õpikuiks määratud raamatute nimestikule. – *Haridusministeeriumi Teataja* 1, 14. jaanuar, lk 4–5.

Täiendus 1939b = Täiendus Haridusministeeriumi poolt alg- ja keskkoolidele ning gümnaasiumidele vastaval alal ainulubatuiks õpikuiks määratud raamatute nimestikule. – *Haridusministeeriumi Teataja* 16, 4. november, lk 168–169.

Vaaro, Ilmar 2011. Kriis eestikeelsete raamatute väljaandmisel 1920-ndatel. – *Raamatukogu* 2, lk 7–9.

Valge, Jaak 2016. Tee esimese rahvahääletuseni. – *Tuna* 4, lk 60–77 (<https://tuna.ra.ee/wp-content/uploads/valge-jaak-tee-2016-4-1.pdf> – 03.06.2026).

Õppeasutiste 1937 = Õppeasutiste õppeabinõudega varustamise seadus. – *Riigi Teataja* 29, 12. aprill, lk 617–618.

SUMMARY

The publishing house „Loodus“ luring readers

ILMAR VAARO

Library studies specialist

ilmar.waro@gmail.com

The publishing house „Loodus“ was one of the three largest publishing houses in the Republic of Estonia from 1918 to 1940. A distinctive feature of the publishing house was active advertising. While publishers usually promoted their advertising publications through lists, summaries of works and reviews, „Loodus“ also contributed relevant articles illuminating its activities and

general overviews of life in the world of books. This approach allows for a more differentiated overview of the company's activities. The purpose of this article is to provide an overview of the emphasis placed by the publishing house „Loodus“ on communicating with readers through its advertising publications. The activities of the publisher, which began as a limited partnership in Tartu in 1920, have been divided into five-year periods for the sake of clarity and comparability. Source criticism and comparative methods have been used as research methods.

At the beginning of its activities, the publishing house emphasized two aspects: authorship and price. The publishing house was surrounded by natural science lecturers from the University of Tartu and experienced secondary school teachers. The publisher tried to show that their books were the most affordable. In 1923 the private limited publishing house „Loodus“ was established. One of its goals was to publish works primarily related to natural sciences, mathematics and their auxiliary sciences, as well as works related to all other fields.

The second period, 1925–1929, was affected by the crisis related to the Eastern European economy. In order to survive, the publishing house had to make changes. While the works of renowned Estonian fiction writers were initially published, novel competitions began to be organized, with the first one held in 1927. Readers had the opportunity to provide feedback via a tear-off form located at the end of the competition novels. By returning this completed form to the publisher, it was possible to participate in a library draw.

In response to the high prices of the competition novels, the publishing house began publishing a low-cost 64-page series called „Looduse universaal-biblioteek“ (Loodus Universal Library). The publisher continued with questionnaires. To encourage participation, it was promised that travel tickets to different continents would be raffled off, but in reality, the competition was limited to Europe. Readers' interest soon waned, primarily due to the economic crisis but also to the desire for more voluminous works.

The most important work of the third period, 1930–1934, was the „Estonian Encyclopedia“. The global economic crisis that began in 1929 did not prevent the publication of a major work of this kind. Here, as well as for other works, Finnish examples played an important role. The encyclopedia in 56 booklets and 8 volumes was published from 1931–1937. The advertisement declared that the „Estonian Encyclopedia“ was the final authority on all questions and doubts. Publishing such an important work contributed to the development of the art of bookbinding. In the third period, the publication of children's and youth literature, which had previously been considered unprofitable, gained momentum.

The final period covers the years 1935–1939 and part of the year 1940. The authoritarian regime favored developments in the book market, but at the same time, publishers had to find niches for their activities that could secure their

place in the competition. „Loodus“ tried to succeed with standard textbooks, gift books for school graduates and family libraries. The slogan „A library for every family!“ was announced. Through the publishing house, it was possible to purchase a bookcase according to one's own wishes. More broadly, the family library was part of modern life. The advertising publications wrote about „the cultured Estonian home“.

Attracting readers with promotional publications was one way for the publishing house to launch its operations and introduce its publications.

Ilmar Vaaro on omandanud raamatukoguhoidja-bibliograafi kõrghariduse. Töötanud 43 aastat pedagoogina, neist 69 semestrit kõrgkoolis (viimasena Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudis). Kõrgkooli õppetöö raskuspunkt on olnud raamatukogunduse, bibliograafia ja raamatuloo teadmiste jagamisel ning uurimisfookuses nende valdkondade eestikesksed ajaloo käsitlused.

Ilmar Vaaro has a university degree as a librarian-bibliographer. He has worked for 43 years as a pedagogue, 69 semesters of which have been in higher education (most recently at the Institute of Social Sciences at the University of Tartu). The focus of his university teaching has been sharing knowledge in library studies, bibliography and book history; his research focus has been on writing historical works on these fields in the Estonian language.

ilmar.waro@gmail.com

Aja kultuurilised käsitlelused ja vaade katastroofimõtlemlisele

LAURENT SÉBASTIEN FOURNIER

Côte d'Azur Ülikooli antropoloogiaprofessor (LAPCOS UPR 7278)

laurent.fournier@univ-cotedazur.fr

Teesid: Artikkel käsitleb antropoloogilist vaadet ajakujutluste muutumisele traditsioonilistest ühiskondadest modernsuse ja postmodernsuse ning selle seost katastroofimõtlemlisega. Traditsioonilistes ühiskondades oli aeg tsükliline ning tulevik seotud fatalismiga; riskid ja katastroofid omistati üleloomulikele jõududele ning neid hallati rituaalide kaudu. Modernsus tõi kaasa pöörde: aeg muutus lineaarseks, inimene paigutati maailma keskmesse ning rõhk liikus progressile ja riskijuhtimisele. See vähendas fatalismi rolli, kuid suurendas individuaalset vastutust.

Postmodernses olukorras on see tasakaal lagunenu. Mineviku tähendus on nõrgenenenud ja tulevik tekitab hirme, mille tulemusel keskendutakse olevikule („presentism“). Katastroofimõtlemline muutub keskseks, peegeldades ebakindlust ja ajalise orientatsiooni kriisi.

Artikkel väidab, et sellest kriisist väljumiseks tuleks pöörduda antropoloogilise võrdleva analüüsi poole ning taastada traditsiooniliste ajakäsitluste praktilised mudelid. Rituaalsed ja kollektiivsed praktikad, nagu lein, aitavad katastroofe mõtestada ja nendega toime tulla, muutes need talutavaks kogemuseks. Nii saab tulevikku taas käsitada aktiivse tegutsemise väljana, mitte üksnes hirmude allikana.

Märksõnad: ajataju, katastroofimõtlemline, modernsus, postmodernsus, rituaal, traditsiooniline ühiskond

Antropoloogia on ammu näidanud, et traditsioonilised ühiskonnad suutsid katastroofidega paremini toime tulla, sest nad usaldasid tuleviku üleloomulike jõudude hooleks, kes vastutasid igasuguste (sotsiaalsete, kultuuriliste või keskkonnaalaste) riskide ohjamise eest. Selles kontekstis seostub tulevik fatalismiga ning inimlik ajataju on enam suunatud minevikku, lähtudes tsüklilisest ajakäsitlusest, mis näeb ette sama paratamatut kordumist. Rituaalid märgivad asjade perioodilist taastulekut ja kehtestavad korra, samal ajal kui katastroofid tulevad paratamatult väljastpoolt.

Durkheimliku vaate järgi määratletakse sellist tüüpi ühiskondade sotsiaalsed sidusust „mehaanilisena“, justkui oleks ühiskond jumalike jõudude käes olev mänguasi (Durkheim 1893).

Kaasaegsetes ühiskondades toimuvad olulised muutused. Émile Durkheimi käsitletuse järgi määratletakse selliseid ühiskondi „orgaanilistena“, mõistes neid kui elusat organismi. Need ühiskonnad peavad seisma silmitsi oma saatusega ilma võimaluseta toetuda fatalismi hüpoteesile; nad panustavad tulevikku, kuid võtavad seejuures riske, sest liiguvad eemale traditsioonilisest tsüklilisest ajakäsitletusest ning seisavad silmitsi ajaloo lineaarse ajaga.

Tänapäeva ühiskondades, mida mõnikord nimetatakse postmodernseteks, kitseneb ajahorisont olevikule, osalt minevikuga seotud pettumuste ja tulevikku puudutavate kollektiivsete hirmude tõttu. Ajataju kriisile saab siiski vastu astuda, tuletades meelde ajakäsitluste kultuurilist mitmekesisust. Traditsioonilistest ajamõistetest inspireeritud tavapärane katastroofide haldamine võib pakkuda tõsist alternatiivi tänapäeval levivatele katastroofidiskursustele. Antropoloogia saab seejärel taas politiseerida tuleviku, toetudes alternatiivsetele ajakäsitlustele, mis asetavad inimese ja tema tegevuse ühiskonna keskmesse, tegemata samas inimkonda vastutavaks tulevaste katastroofide eest.

TRADITSIOON

Minu käsitus lähtub üldantropoloogiast; täpsemalt keskendub see ajakujutluste antropoloogiale, mis uurib erinevaid viise, kuidas inimühiskonnad ajast mõtlevad. Seda tüüpi antropoloogial on pikk ajalugu ning see tegeleb mitmesuguste küsimustega. Durkheimi (1912) jaoks oli selline fundamentaalne arutlus aja üle suunatud sellele, et paremini mõista, kuidas püha aeg, mis väljendub rituaalides ja kollektiivsetes tseremooniates, võib tungida profaansesse aega.

Suures osas religiooniloo ja võrdleva mütoloogia vaatenurgast mõjutatuna uurisid esimesed antropoloogid ajakujutluste süsteeme erinevates ühiskondades, küsitledes nende liikmeid, kuidas nad mõistavad loomist, aja kulgemist ja aja lõppu. Ajaalane teadmine mingis ühiskonnas kujundab viise, kuidas selles mõtestatakse riski, saatust ja katastroofi. Samas võivad ajakäsitluse kultuurilised kujutlused, mida uuritakse võrdlevalt kõigis inimühiskondades, aidata paremini mõista katastroofidiskursuste arengut meie kaasaegsetes ühiskondades. Et selgemini mõista ajakujutluste antropoloogia käsitletavate küsimuste ulatust, on kasulik vaadelda peamisi olemasolevaid „ajaloolisuse režiime“ (Hartog 2003). Seejuures on siiski vajalik täpsustada traditsiooni ja modernsuse mõisteid.

Mis on traditsiooniline ühiskond? Traditsiooni mõistet on antropoloogias laialdaselt arutatud, et vältida evolutsionismist tulenevaid stereotüüpe, mille kohaselt oleksid traditsioonilised ühiskonnad vähem arenenud kui modernsed. Gérard Lenclud' (1987) järgi peitub siin paradoks: ühiskond peab paratamatult

olema modernne, et saaks end nimetada traditsiooniliseks. Tõepoolest, kui ta oleks tõeliselt traditsiooniline, puuduks tal vajalik distantts omaenda traditsioonilisuse üle reflekteerimiseks ja seega oleks ta tegelikult... modernne! Lenclud räägib seetõttu „pööratud põlvnemisest“, viidates käsitlusele, mille kohaselt „pojad leiutavad oma isad“. Seda seepärast, et traditsioonid konstrueeritakse alati modernsuse vaatepunktist, samas kui traditsiooniline vaateviis ise ei tunnista traditsiooni mõistet kui sellist.

Hoolimata sellest paradoksist eksisteerivad ajalooliselt teatud objektiivsed erinevused antropoloogide uuritud traditsiooniliste ühiskondade ja Läänes renessansi ajal kujunenud modernsete ühiskondade vahel, mida iseloomustavad ratsionalism, individualism ja progressi müüt. Seetõttu võib „traditsioonilisi“ ühiskondi määratleda vaikumisi sellistena, mis ei ole omaks võtnud Lääne modernsuse arengusuunda.

Kuigi otsene üks-ühele või üldistatud võrdlev lähenemine on keeruline, leidub mõningaid sarnasusi antiiksete Lääne ühiskondade ja 19. sajandi alguses antropoloogide uuritud mitte-euroopalike ühiskondade vahel. Sellised autorid nagu Frazer Inglismaal ja Reinach Prantsusmaal on kannatlikult loonud võrdlevaid sildu. Nad näitavad, et traditsioonilistes ühiskondades valitseb suures osas sarnane maailmakäsitus, mis põhineb universaalsetel maagia printsii-pidel (osa esindab tervikut, sarnane ravib sarnast ning vastandid tõmbuvad). Üldantropoloogilisest vaatepunktist seletatakse neid sarnasusi sellega, et kõik inimesed jagavad samu tunnetuslikke kogemusi, mis väljenduvad kultuuriliselt sarnaste kujutluste kaudu.

Millised on siis katastroofiga seotud kujutlused traditsioonilistes ühiskondades? Durkheim (1893) avab seda oma töödes „tööjaotusest“, vastandades „mehaanilise solidaarsusega“ ja „orgaanilise solidaarsusega“ ühiskondi. Esimestes nähakse ühiskonda mehhanismina, justkui mänguasjana, mis allub üleloomulike jõudude kapriisidele. Traditsioonilistes ühiskondades tuleneb inimese staatus tema loomusest. Iga inimene on nagu hammasratas masinas. Talupoeg on määratud sellesse rolli kogu eluks, samamoodi nagu aadlik või sõdalane on seotud oma kohaga ühiskondliku redeli teises otsas. Sünd on saatus, mida ei saa vältida ega vaidlustada. Asjade kord on tugev; see põhineb uskumustel, jagatud väärtustel ja religioossetel tabudel. Sotsiaalne solidaarsus toimib justkui iseenesest.

Sellises kontekstis võib kõike tõlgendada üleloomulike jõudude sekkumisega. Haigusi, sõdu, elu juhuslikkust, elu ja surma ning looduskatastroofe peetakse ühiskonnaväliste jõudude põhjustatuks. Preestritelt ja võimukandjatelt eeldatakse nende põhjuste tõlgendamist, ning ka nende tegevus lähtub neist arusaamadest. Sotsiaalseid institutsioone suunavad maagilis-religioossed rituaalid ja ennustamispraktikad, mida on põhjalikult uuritud antiiksetes Vahemere tsivilisatsioonides ning mis on dokumenteeritud ka antropoloogide uuritud traditsioonilistes mitte-lääne ühiskondades.

Need elemendid aitavad mõista, et traditsioonilises kontekstis on haigused ja katastroofid olemuslikult juurdunud transtsendentses maailmakäsituses. Need on üleloomulike jõudude väljendused, mida saab lepitada üksnes rituaalide ja palvete kaudu. Rituaalid aitavad kooskõlastada aja tsüklilist korda, eelkõige aastaegade kordumist, ootamatute ohtude riskiga. Seetõttu on paljudel rituaalidel lepituslik või apotroopiline (kurja tõrjuv) funktsioon – need on suunatud ära hoidma õnnetusi, mis annavad märku alati olemas olevast üleloomuliku viha ohust. Selline segadus võib mõjutada nii ühiskonda kui ka keskkonda. Inimkond, loodus ja ühiskond on lahutamatult seotud kui loomise terviku osad, mis on jõudude meelevallas, need avalduvad enam või vähem kesksete jumaluste, aga ka esivanemate, hingede ja vaimude kujul. Maagia ja religioon sekkuvad, et katastroofe ette näha või ära hoida. Inimesed lepivad oma saatusega ning palvetavad, et loodusõnnetused neid säästaksid, seostades need enda eksimuste ja väärtedega.

MODERNSUS

Mis muutub modernsusega? Modernsus ei ole inimkonna arengu mõttes objektiivne „ajastu“ ega „epohh“. See ei tähista üleminekut barbaarsusest tsivilisatsiooni ega pruugi tingimata järgneda traditsioonile, kui võtta tõsiselt „leiutatud traditsiooni“ (Hobsbawm & Ranger 1983) või retrotopia (Bauman 2017) käsitlusi, mis tuginevad minevikku suunatud ja nostalgilistele kalduvustele. Ajalooliselt seostatakse modernsust Lääne renessansiga; mille eripärana asetatakse universumi keskmesse inimene ja individuaalne mõistus. Sellele panid aluse kartesiaanid; modernsus arenes edasi valgustusfilosoofia ja Saksa filosoofia historitsismi mõjul 17. ja 18. sajandil. Seda iseloomustab tootmisvahendite ratsionaliseerimine, mis viis tööstusrevolutsioonini ning sellele järgnenud nüüdisaegsete institutsioonide kujunemiseni, mida on põhjalikult uurinud Michel Foucault.

Durkheimi järgi on kaasaegsed ühiskonnad „orgaanilised“ ühiskonnad, mida käsitatakse kui elusorganisme. Oma püüdlustes seisavad nad silmitsi oma saatusega, ilma et saaksid toetuda fatalismi mõistele. Nad ei näe end enam mehhanismidena väliste jõudude käes, vaid organismidena – autonoomsete süsteemidena, mida juhivad seesmised reeglid.

Nendes tingimustes sarnaneb iga indiviid pigem rakule kui hammasrattale. Inimestel on üksteist täiendavad funktsioonid, mis eeldavad tihedat koostööd. Igaüks on sotsiaalse toimimise vältimatu element, nagu ühe elusolendi eri elundid. See olukord rõhutab klassisuhteid, sotsiaalse mobiilsuse või tõrjutuse nähtusi ning individuaalse eneseteostuse võimalusi. Samal ajal seab see aga radikaalselt kahtluse alla üleloomulike jõudude rolli inimelus. Kui sotsiaalse diferentseerumise põhjused on sisemised, ei saa modernsed ühiskonnad

kontekstis, kus aluseks on ratsionaalne indiviid, enam toetuda fatalismile ning peavad oma saatusele vastu astuma iseseisvalt.

Seega, võimaldades indiviidi emantsipatsiooni, on modernsed ühiskonnad samal ajal kaotanud kaitsetunde, mida fatalism pakkus traditsioonilistes ühiskondades. Asetades maailma inimese kätte, kõrvaldas modernsus jumaluste rolli, keda varem peeti asjade käigu määravateks. See nihe tähistas inimese „langemist maailma“ – langust, mida modernne filosoofia on tõlgendanud kas needusena (Saksa filosoofi Friedrich Nietzsche järgi) või vabanemise ja eneseteostuse võimalusena (Prantsuse filosoofi Jean-Paul Sartre'i järgi).

Sellest hetkest alates ei kanna rasket ülesannet vahendada looduse ja ühiskonna suhteid enam jumalad, vaid inimene ise. Kuna õnnetusi ei saa enam omistada üleloomulike jõudude meelevallale, tuleb neid nüüd hallata institutsionaalsete mehhanismide kaudu, väljaspool varem ühiskondi struktureerinud traditsioonilist „kombeõiguse“ sfääri. Tsükliline ajakäsitus taandub ning inimene peab silmitsi seisma ajaloo lineaarsusega.

Kaasaegsed ühiskonnad saavad projitseerida end tulevikku, kuid vastutasuks peavad nad võtma ka riske. Kujuneb uus katastroofikäsitus, mis ei ole enam seotud fatalismiga, vaid riskijuhtimisega. Nii sünnibki modernsuses kindlustusseltside, pankade ja planeerimissüsteemide maailm – inimesele ning looduse ja kultuuri vastandusele keskendunud globaalses kontekstis.

Paigutades inimese maailma keskmesse, määratleb prometheuslik modernsuse nägemus katastroofikäsitluse radikaalselt ümber: individuaalsel tasandil muutub see psühholoogiliseks küsimuseks ning kollektiivsel tasandil sotsioloogiliseks probleemiks. 19. sajandil arenes psühholoogia vaimsete häirete tuvastamise ümber, samal ajal kui sotsioloogia keskendus sotsiaalsele anoomiale. Neid distsipliine ühendab idee, et nii individuaalselt kui ka kollektiivselt on võimalik tegutseda saatuse ennetamiseks ja katastroofide vältimiseks. Erinevalt traditsioonilistest ühiskondadest, mis said toetuda fatalismile, eeldavad modernsed ühiskonnad isiklikku pingutust nii indiviidi kui ka rühmade tasandil. Moraal internaliseerub ning suunab tegevust, et ennetada igasugust katastroofiohtu. Kujunevad välja keerukad normide ja väärtuste süsteemid, mis tagavad pideva progressi ja lubavad, et homne päev on tänasest parem.

François Hartogi (2003) järgi on kristlus ja marksism modernsetele ühiskondadele iseloomulikud, sest mõlemad näevad ette õnnelikku lõppseisu (eshatoloogiat): esimesel juhul „viimset kohtupäeva“, teisel „revolutsiooni suurt ööd“. Optimism on modernsete ühiskondade määrav tunnus, mida kujundab universaalse progressi müüt. Aega valgustab tulevik ning katastroofilist mõtlemist tõlgendatakse seetõttu inimvõimete ja progressi usaldamatuse märgina. Modernses kontekstis tähendaks selline mõtlemine uskumatust inimkonna suutlikkusse oma projekte ellu viia. Alates 19. sajandist progressile suunatud ideoloogiaid toitnud universaalse ja piiritu kasvu optimistlik ideaal

on põhimõtteliselt vastuolus katastroofinarratiividega, mis näivad minevat vastuollu ajaloo kulgemisega.

POSTMODERNSUS

Siiski muutuvad asjad postmodernsuse puhul taas. Postmodernsuse teooriad (Lyotard 1979) väidavad, et see on viinud modernsuse kriisi. See suundumus järgnes 1970. aastate kontrakultuuri esitatud Lääne normide kahtluse alla seadmisele. Filosoof Jean-François Lyotard rõhutab killustumist, identiteetide paljunemist, revolutsiooniliste utoopiate läbikukkumist ja individualismi. Ta toob esile üldise kahtluse, eriti seoses progressi müüdigaga, mis oli saatnud modernsust alates renessansist.

Hartogi (2003) järgi algatab postmodernsus uue ajaloolisuse režiimi: „presentismi“. Minevik on kaotanud oma lummuse ning tulevikku varjutavad kollektiivsed hirmud; 20. sajandi diktatuuride massikuriteod heidavad minevikule rahutustegeva varju ja loovad vajaduse „mälukohustuse“ järele, samal ajal kui ökoloogilised ja keskkonnaohud muudavad tuleviku ebakindlaks ning toovad kaasa uued kohustused tulevaste põlvkondade ees.

Nii nagu traditsiooni ja modernsuse vastandusel on vähe tähendust väljaspool renessansis kujunenud modernsuse ajaloolist käsitlust, on ka raske pidada veenvaks vaidlusi, mis eristavad postmodernsust, ülmodernsust või hüpermodernsust. Iga põlvkond toob kaasa uuendusi ja innustab teadlasi looma oleviku kirjeldamiseks uusi mõisteid. Samas on probleemne määratleda ajaloolisi perioode üksnes võrdluste kaudu – sellega kaasneb liialdamise oht.

Teisalt on postmodernsusel mõtet kui murdepunktil, mis väljendab modernsuse ületamist ja sisenemist üldise kahtluse ajajärku. Olevikku tõmbumine võib olla selle ajastu üks määravaid tunnuseid.

Seega võib postmodernsus olla kaasa toonud uue kultuurilise ajakäsitluse, mis keskendub olevikule ja vahetule kogemusele. Minevik ja tulevik taandatakse enam-vähem tagaplaanile hedonismi ja massitarbimise kasuks. Siiski ei välista „presentism“ täielikult katastroofiküsimust; pigem sõnastab selle ümber. Kuna halvim näib olevat juba seljataga (20. sajandi massimõrvad) ning seda ei tohi korrata (säätva arengu tagamiseks ja tulevaste põlvkondade kaitseks), omandab katastroofimõtlemine ajakäsitlustes üha suurema koha. Kui modernsus püüdis seda kõrvale jätta, siis postmodernsus integreerib selle täielikult oma mõtlemisse. „Riskiühiskonnana“ (Beck 1986) ennustavad postmodernsed ühiskonnad pidevalt tulevasi katastroofe, olles nendega järkjärgult harjunud selliste sündmuste kaudu nagu Tšernobõl (1986), 11. september (2001) ja hiljutine COVID-19 pandeemia (2020).

Loomulikult ei kustuta postmodernsus modernsust ega traditsiooni, mistõttu modernsed ja traditsioonilised ajakäsitlused püsivad ning mõjutavad ka uut postmodernset ajarežiimi. Viimane lisandub varasematele, mitte ei

asenda neid. Traditsioonilised ajakujutlused püsivad tänapäevalgi, sealhulgas Euroopas, jäädes kindlalt fatalistlikuks ja lükates sellega katastroofimõtlemise tagasi. Samamoodi omistavad modernsed käsitlused jätkuvalt otsustava rolli progressile ning tõrjuvad katastroofilist vaadet. Nende käsitluste kahtluse alla seadmine koos postmodernse olevikukesksusega legitimeerib aga katastroofi-diskursusi, luues ebakindluse kujuteldava maailma, millel võivad olla väga reaalsed mõjud – sageli heidutades inimesi omaenda tuleviku kujundamise keerukusega silmitsi seismast.

TEISTSUGUNE TULEVIK

Tuginedes Durkheimi (1893) sotsiaalse tööjaotuse käsitlusele on võimalik eristada mehaanilisel solidaarsusel põhinevaid ühiskondi ja orgaanilisel solidaarsusel põhinevaid ühiskondi. Traditsioonilised ühiskonnad, mida iseloomustab mehaaniline solidaarsus, on fatalistlikud ning tajuvad seetõttu katastroofide põhjuseid inimtegevusest väljaspool asuvatena. Modernsed ühiskonnad, mis põhinevad orgaanilisel solidaarsusel, on konstruktivistlikud ja suunatud inimese progressile; olles veendunud inimese võimes maailma mõjutada, ei näe nad põhjust katastroofimõtlemisele järele anda. Mõlemal juhul kaitseb sotsiaalne korraldus indiviide katastroofilise mõtlemise eest.

Katastroofimõtlemine kipub seevastu arenema postmodernsetes ühiskondades, kus desorienteeritud indiviidid peavad toime tulema ebamäärase kujutlusmaailmaga ega saa sotsiaalsetelt institutsioonidelt selgeid vastuseid. Seega võib tänapäevast katastroofinarratiivide vohamist siduda ühelt poolt traditsioonilise maailma desakraliseerumisega ning teiselt poolt suurte modernsete utoopiate kadumisega, mis olid kunagi tulnud religioosse diskursuse asemele. Kuid kas peame seetõttu leppima katastroofsete seisukohtade ja narratiivide levikuga – tänapäevase ajataju kriisi sümptomitega?

Siinkohal on oluline meenutada ajakäsitluste kultuurilist mitmekesisust. Traditsioonilistest ajamõistetest inspireeritud tavapärased viisid katastroofidega toimetulekuks võivad pakkuda tõsist alternatiivi tänapäevaste katastroofidiskursuste levikule. Mida mõeldakse „tavapärase juhtimise“ all? Tuleb märkida, et fatalism kui ühtne mõiste on modernne konstruktsioon – see on tagantjärele loodud tõlgendus kohalike (indigeensete) vaatepunktide kohta. Antropoloogia näitab, et traditsioonilisest vaatepunktist sellist ühtset käsitlust ei eksisteeri. Fatalism tuleneb hilisemast filosoofilisest interpretatsioonist.

Traditsioonilistes ühiskondades põhineb see, mida nimetatakse fatalismiks, hoopis maagilis-religioossete toimingute kogumil, millele omistatakse sümboolset tõhusust. Seega hõlmab fatalism väga konkreetseid tegevusi, nagu näiteks kindla olendi poole pöördumist vastavalt olukorrale või maagiliste raviviiside kasutamist haiguse raviks, mida peetakse needuse, demoni või nõia põhjustatuks.

Katastroofimõtlemisest vabanemine eeldab seega etnotsentrismist loobumist, et taastada maagilis-religioossete toimingutega seotud sümboolne jõud, mille modernsed ühiskonnad on koondanud eksitava nimetuse „fatalism“ alla. Katastroofimõtlemine on mõttekas vaid universalistlikus raamistikus ning seega modernses kontekstis; see kujunes 19. sajandil näiteks piibelliku veeuputuse teooria või paleontoloogiliste väljasuremiste käsitlese ümber (teatud taime- või loomaliikide kadumine). Postmodernsus on selle universalismi pärinud, kuid ei suuda säilitada modernsuse optimismi tuleviku suhtes. Sellest kriisist ülesaamiseks võib antropoloogia pakkuda eeskujuks traditsioonilisi ajakäsitlusi. Nende mudelite kohaselt käsitletakse katastroofe tavapärasel, empiirilisel viisil. Haiguse, surma, nälja, sõja või kliima- ja looduslike ohtude korral vastavad inimesed rituaalide ja maagilis-religioossete praktikatega, mis aitavad õnnetustega toime tulla.

Näiteks teavad antropoloogid, et lein hõlmab hulka praktikaid, mille eesmärk on tasakaalustada surma „nakkavat“ iseloomu. Traditsioonilistes ühiskondades on lein reaktiivne ja kollektiivne depressiooni vorm, mis ei puuduta mitte ainult lähisugulasi, vaid ka laiendatud perekonda ja kogu küla (Di Nola 2017). Selleks et ületada lähedase surmast põhjustatud elu eitamist, võtavad leinajad omaks käitumisviise, mis võivad ulatuda katatooniast hüsteeria, skisofreenia ja patoloogilise negatiivsuseni. Nad väljendavad surmatahet, mis võib avalduda näiteks paastumises või eraldumises. Nende sümboolset surmaseisundit märgivad nii riietusnormid kui ka mitmesugused vastupidised käitumisviisid, mis maagiliselt jäljendavad „tagurpidi maailma“, kuhu surnud kuuluvad.

Need paradoksaalsed käitumised vastavad surma enda paradoksaalsele staatusele: keha on liikumatu, samal ajal kui hing peab teekonna ette võtma, et jõuda surnute maailma. Leinajate jaoks on „surмага koos elamine“ siiski ajutine ja sõltub nende lähedusest lahkunuga. Eluga seotud tegevuste traditsiooniline peatamine on samuti ajutine ja juurdunud sotsiaalses solidaarsuses. Nii nagu leinajalt oodatakse osalemist lepitavates rituaalides, peab ta ka teatud kultuuriliselt ette nähtud aja möödudes naasma elavate maailma; see aeg varieerub sõltuvalt surma põhjustest. Kui lein venib oodatust pikemaks, muutub see anoomiliseks ja tekitab lähedastes muret.

Traditsioonilistes kontekstides võimaldab rituaalne käitumine järk-järgult tõlgendada surma kui katastroofi: see muudab ängi vastuvõetavaks mälestuseks traumaatilise sündmusest. Nii aitab lein pääseda katastroofimõtlemisest.

Kaasaegses või postmodernses kontekstis süvendavad anonüümne surm haiglates ning matuste korraldamine spetsialiseerunud ettevõtete poolt indiviidide isoleeritust ja muudavad traditsioonilise leinapraktika võimatuks, mistõttu kujuneb see väga sageli neuroosiks või depressiooniks. Samamoodi esindab katastroofimõtlemine nii individuaalsetes kui ka kollektiivsetes diskursustes ettekujutust, et leinamine on võimatu – kujutatakse ette

tulevikku, mis on nii kurb, et seda peetakse talumatuks. Seetõttu on vaja küsimust ümber sõnastada, tuletades meelde, et isegi katastroofi korral on alati võimalik sellega toime tulla, mobiliseerides inimesi leinaga seotud praktiliste ja määratlevate loogikate kaudu.

Käsitluse kokkuvõtteks võib öelda, et tänapäevased katastroofinarratiivid ja kollektiivsed hirmud on lihtsalt ajaloolise tähenduse kollektiivse kaotuse loogiline tagajärg. Kui traditsioonilistes ühiskondades (fatalismi kaudu) ja modernsetes ühiskondades (progressi müüdi kaudu) olid need kultuuriliselt raamitud, siis tänapäeval avalduvad katastroofinarratiivid peamiselt postmodernses ajastus. Need vabanevad sidemetest mineviku ja tuleviku ning muutuvad otseseks ohuks olevikule. Seistes silmitsi katastroofidiskursuste kasvava mõjuga postmodernses ajakriisi kontekstis tasub meenutada, et eksisteerivad traditsioonilised ajamõtlemise viisid, mis asetavad inimese ja tema tegevuse ühiskonna keskmesse, ilma et nad tingimata teeksid inimest vastutavaks tulevaste katastroofide eest.

Selline võrdlev käsitlus, milleks antropoloogia eriti sobib, tähendab tuleviku taas-politiseerimist – st meeldetuletust, et see on „tahte valdkond” (Jouvenel 2004). Inimühiskonnad on alati suutnud selliselt tegutseda: kas omistades katastroofid saatusele (maailm kui jumalate mänguasi või inimlike eksimuste tagajärg) või projitseerides need minevikku (algne patt, dinosauruste väljasuremine jne). Praeguses ajaloolises olukorras on oluline rõhutada, et presentism ei pea olema hirmu ja ideoloogilise taandumise sünonüüm. Selleks tuleb aga taas väärtustada müüdi ja kujutlusvõime mõisteid, mis on reaalsusest eemaldunud ja teenivad nüüd peamiselt fiktsiooni, kuigi neid võiks endiselt kasutada maailma mõjutamiseks nagu on alati tehtud.

KOKKUVÕTE

Antropoloogia on ammu näidanud, et traditsioonilised ühiskonnad tulid katastroofidega paremini toime, sest nad usaldasid tuleviku üleloomulikele jõududele, kes vastutasid eri tüüpi sotsiaalsete, kultuuriliste ja keskkonnamõjuriskide ohjamise eest. Selles kontekstis seostatakse tulevikku fatalismiga ning inimlik aeg on pigem suunatud minevikule, lähtudes ajast kui tsüklilisest nähtusest, mis ennustab paratamatut sama kordumist. Rituaalid märgivad asjade perioodilist taastulekut ja loovad korra, samas katastroofid tulevad paratamatult väljastpoolt.

Kaasaegsetes ühiskondades on olukord oluliselt muutunud: inimesed peavad oma saatusega silmitsi seisma, ilma et saaksid toetuda fatalismi hüpoteesile. Tulevikku investeeritakse, kuid sellega kaasnevad riskid, sest eemaldutakse traditsioonilisest ajakäsitlusest ja satutakse vastamisi ajaloo lineaarsusega. Tänapäeva ühiskondades, mida mõnikord nimetatakse „postmodernseteks“,

kitseneb ajahorisont olevikule mineviku suhtes tuntava pettumuse ja tuleviku ees tuntava kollektiivse hirmu tõttu.

Ajatunde kriisi saab siiski leevendada, tuletades meelde ajakäsitluste kultuurilist mitmekesisust. Traditsioonilistest ajamõistetest inspireeritud tavapärane katastroofide käsitlemise viis võib pakkuda tõsist alternatiivi tänapäevaste katastroofidiskursuste levikule. Nii saab antropoloogia taas politiseerida tulevikku, toetudes alternatiivsetele ajakäsitlustele, mis asetavad inimese ja tema tegevuse ühiskonna keskmesse, ilma et paneksid talle vastutust tulevaste katastroofide eest.

TÄNUSÕNAD

Avaldatud esmakordselt prantsuse keeles: Fournier, L. S. 2021. Conceptions culturelles du temps et gestion coutumière du catastrophisme. – Fournier, L. S. & C. Bernié-Boissard, C. Chastagner & D. Crozat (toim). *Catastrophismes. Peurs collectives et idéologies au XXIe siècle*. Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille, lk 37–45 (Actes du Colloque "Catastrophismes !", Université de Nîmes, 19 juin 2020).

Täname Anaya Retyt abi eest tõlkimisel.

KIRJANDUS

Bauman, Zygmunt 2017. *Retrotopia*. Cambridge: Polity.

Beck, Ulrich 1986. *La société du risque*. Paris: Flammarion.

Di Nola, Alfonso M. 2017. *Lezioni dall'obitorio*. Lanciano: Rivista Abruzzese.

Durkheim, Émile 1893. *De la division du travail social*. Paris: Alcan.

Durkheim, Émile 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Alcan.

Hartog, François 2003. *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Paris: Seuil.

Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (toim) 1983. *The Invention of Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jouvenel, Hughes de 2004. *Invitation à la prospective. An Invitation to Foresight*. Paris: Editions Futuribles.

Lenclud, Gérard 1987. La tradition n'est plus ce qu'elle était. – *Terrain* 9, lk 110–123 (DOI:10.4000/terrain.3195).

Lyotard, Jean-François 1979. *La Condition postmoderne*. Paris: Éditions de Minuit.

SUMMARY

Cultural accounts of time and a perspective on catastrophe thinking

LAURENT SÉBASTIEN FOURNIER

Professor of urban anthropology, University Côte d'Azur, Nice, France,
IDEMEC, UMR 7307 CNRS-AMU
laurent.fournier@univ-amu.fr

Keywords: catastrophe thinking, modernity, postmodernity, ritual, rituaal sense of time, traditional society

The article examines an anthropological perspective on changes in imaginations of time from traditional societies to modernity and postmodernity and their connection to catastrophe thinking. In traditional societies time was cyclical and the future related to fatalism; risk and catastrophes were attributed to supernatural forces and were managed by means of ritual. Modernity brought along a turn: time became linear; the human being was placed at the centre of the world, and emphasis shifted to progress and risk management. This lessened the role of fatalism, while increasing individual responsibility.

In the postmodern situation, this equilibrium has disintegrated. The meaning of the past has weakened and the future causes fears, as a result of which people focus on the present („presentism“). Catastrophe thinking becomes central, reflecting uncertainty and the crisis of temporal orientation.

The article claims that in order to exit this crisis one should turn toward comparative anthropological analysis and restore practical models from traditional accounts of time. Ritual and collective practices, such as mourning, help conceptualise catastrophes and cope with them, transforming them into tolerable experiences. Thus the future can again be treated as a field for active engagement, not only the source of fears.

Laurent Sébastien Fournier on Côte d'Azuri ülikooli antropoloogiaprofessor ja tegev Euroopa ja võrdleva etnoloogia instituudis (LAPCOS UPR 7278). Tema uurimistöö keskendub Euroopa traditsiooniliste pidustuste ajaloolisele muutumisele ning samuti traditsioonilistele mängudele ja spordialadele. Ta on koostöös kultuuriministeeriumiga aastaid osalenud Prantsusmaa immateriaalse kultuuripärandi inventeerimises. Ta juhib Euroopa etnoloogia ja historiograafia alase teadus- ja tehnikaalase koostöö võrgustikku.

Laurent Sébastien Fournier is a Professor of urban anthropology at the Côte d'Azur University (Nice, France) and active at the Institute of Mediterranean, European and Comparative Ethnology (LAPCOS UPR 7278). His research focuses on the historical evolution of traditional European festivities, as well as on traditional games and sports. For years, in cooperation with the Ministry of Culture, he

has participated in the inventorying of France's intangible cultural heritage. He leads a network for scientific and technical cooperation in European ethnology and historiography.

laurent.fournier@univ-cotedazur.fr

HUM häkaton 2026: loovad lahendused kultuuripärandi kasutamiseks ja vahendamiseks

KAISA LANGER

Eesti teadus- ja kultuuriandmete digitalistu HUM andmelabori juht Eesti Kirjandusmuuseumis
kaisa.langer@kirmus.ee

Teesid: Artikkel annab ülevaate 17.–19. aprillini 2026 Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud HUM häkatonist ning analüüsib seda kui rakenduslikku formaati kultuuripärandi andmestike vahendamise ja kasutamise toetamiseks. Artikkel tutvustab häkatoni ettevalmistust, andmestike valikut, osalejate tööprotsessi ja loodud lahendusi. HUM häkaton näitas, et kultuuriandmete loovaks kasutamiseks on oluline ühendada tehnilised oskused valdkonna tundmisega ning pakkuda osalejatele tuge nii tehnilistes kui andmete konteksti kohta käivates küsimustes. Oluline osa häkatonist oli tööprotsessi dokumenteerimine, et häkkimise tulemused ei jääks ühekordseteks prototüüpideks, vaid toetaksid avatud teaduse põhimõtteid.

Märksõnad: avatud teadus, digihumanitaaria, häkaton, kultuuriandmed, kultuuripärand, teadusandmed, töövood

HUM andmelabor tegutseb Eesti teadus- ja kultuuriandmete digitalistu osana. Labori eesmärk on toetada andmemahukat humanitaarteadust, kultuuriandmete taaskasutust ning läbipaistvate ja korratavate töövoogude kirjeldamist. Nende eesmärkide saavutamiseks korraldasime HUM andmelabori meeskonnaga 17.–19. aprillini 2026 Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis kultuuriandmete häkatoni, mille käigus kutsusime huvilisi ühe nädalavahetuse jooksul katsetama kultuuri- ja teadusandmetega. Artikkel annab ülevaate üritusest ja tutvustab õppetunde sellise formaadiga ürituse korraldamiseks.

KULTUURIANDMETE HÄKATON: SISU MÕJUTAB FORMAATI

Häkatoni mõiste kujunes sõnade „häkkimine“ ja „maraton“ ühendusena, esimene sellise nime all toimunud sündmus toimus 1999. aastal Calgarys ning alates 2000. aastate algusest on seda mõistet kasutatud peamiselt programmeerimisürituste jaoks (Jimenez 2021). Kuid häkaton võib olla ka üldisemalt ürituse formaat, mille eesmärk on lühikese aja jooksul genereerida võimalikult palju loomingulisi lahendusi konkreetsele ülesandele või probleemile (Genêt & Kyriazis *et al.* 2023: 9), seega on häkatoni mõiste laienenud. Näiteks toimusid 2026. aasta kevadel veel Ugala Teatris kultuurihäkaton ligipääsetavate teatrisündmuste ideede loomiseks (Ugala 2026) ja üleestiline koolinoortele suunatud soolise võrdsuse häkaton (Soolise 2026). Niisiis toimub häkatone eri formaadis, ja sugugi kõiki neist ei ole seotud programmeerimisega. HUM häkatoni osaks oli siiski digitaalsete meetodite kasutamine kultuuriandmete mõistmiseks ja mõistetavamaks tegemiseks.

Kultuuripärandi häkatone on korraldatud mitmel pool maailmas. Rahvusvaheliselt tuntumate seas on häkatonisari Coding da Vinci Saksamaal, mis toimus aastatel 2014–2022. Tänavu 7. aprillil toimus veebis HUM häkatoni eelüritus, mille osaks oli Coding da Vinci ühe korraldaja Barbara Fischeri ettekanne, mis tutvustas selle kultuurihäkatoni korraldamist ning olulisemaid õppetunde. Coding da Vinci algatamise keskseks küsimuseks oli, kuidas saaks „seda, mida mälu ja kultuuriasutused kultuuripärandina säilitavad, digitaalselt jäädvustada, kasutada, uutesse kontekstidesse paigutada“ (Genêt & Kyriazis *et al.* 2023: 5). Sarnasest ideest lähtus ka HUM häkaton. Paljud eesti digihumanitaaria-huvilised on osalenud ka Helsingi digihumanitaaria häkatonil. Mõlemad üritused on pikemad kui üks nädalavahetus, et võimaldada põhjalikumat tööd andmetega. HUM häkatoni korraldamisel olid eeskujuks mõlemad, kuid otsustasime kasutada 48-tunnist häkatoni formaati, mis on potentsiaalsetele osalejatele tuttav ka teistelt sarnastelt üritustelt (näiteks Garage 48, aga ka Tartu Ülikooli arvutiteaduste instituudi või Tallinna Ettevõtlusinkubaatori mängude loomise üritused Game Jam). Üheks nädalavahetuseks saime koondada inimesed ühte ruumi intensiivseks tööks ja pakkuda neile kogu protsessi jooksul tuge. Samas oli osalejatel juba kuu aega enne häkatoni ligipääs kas terviklikele andmestikele või andmestike näidetele koos tutvustustega, et alustada ideede kogumisega. Seega ei alustanud häkkijad esimesel öhtul mitte puhtalt lehelt, vaid said esitada andmeekspertidele detailsemaid küsimusi ja hakata juba ürituse alguses tegelema andmete sisulise poolega.

Kultuuriandmete häkaton erinebki tavapärasest arendushäkatonist selle poolest, et suur osa tööst ei seisne mitte lahenduse ehitamises, vaid andmestiku mõistmises, piirangute avastamises ja tähendusliku küsimuse sõnastamises. Sellist häkatoni plaanides tuleb arvestada, et andmestikega tutvumine ja andmete puhastamine võivad pakkuda väljakutseid nii ajaliselt kui tehniliselt. Oluline on andmete konteksti mõistmine. Piiratud aja jooksul võib sujuva prototüübi esitamiseks tunduda vajalik kultuuriandmete kompleksust

tunduvalt lihtsustada. Kuid näiteks häkatoni võitnud meeskonnas osalenud Hikmat Azimzade soovitas pärast häkatoni toimunud intervjuus tulevastele osalejatele, et keskenduda tuleks probleemile, mitte tootele.

HUM HÄKATONI FORMAAT JA ETTEVALMISTUSED

Kutsusime häkatonil osalema eelkõige tudengeid nii IT- kui humanitaarialadelt, kuid teretulnud olid kõik huvilised. Et piisava intensiivsusega toetada häkkijaid nende töös nii sisuliste kui tehniliste küsimustega, oli osalejate piirarvuks 30. Kirjandusmuuseumis hakkasid andmetega tööle 26 häkkijat, kes jagunesid kuueks meeskonnaks. Peaaegu kõik osalejad olid tudengid, suurem osa neist Tartu Ülikoolist, aga ka Tallinna Ülikoolist ja Tallinna Tehnikaülikoolist.

Häkatoni jaoks valisime välja 12 andmestikku, mille seast osalejad said välja otsida oma eelistatud andmekogu. Mõned andmestikud olid avalikkusele kättesaadavad varemgi ja häkatoni jaoks kirjeldasime vaid, kuidas neid leida. Teised, näiteks ERMi soome-ugri kogu andmestiku, korrastasid ja avaldasid asutused just häkatoni jaoks. Andmestike ettevalmistamine toimus koostöös mäluasutustega: kasutasime andmeid Eesti Kirjandusmuuseumist, Eesti Rahva Muuseumist, Rahvusarhiivist ja Tallinna Ülikoolist.

Pilt 1. Meeskond Puzzled Maniacs tööhoos tõlkekirjanduse andmebaasi parendamas.

Mark Metsa foto 2026.

Pilt 2. Andmeekspertid Piret Koosa ja Agnes Aljas tutvustasid avaõhtul häkkijatele ERMI andmestike konteksti ja vastasid küsimustele.

Kaisa Langeri foto 2026.

Iga andmestikuga käis kaasas ka tugi: rühma, kes oli otsustanud ühe andmestikuga tööle hakata, toetas andmeekspert, kes selgitas andmestiku eripärasid ja andis rühmade ideedele tagasisidet. Osalejatele olid antud vabad käed tulemuste osas: nad võisid luua kirjelduse, analüüsi, mängu, rakenduse või muu lahenduse andmete esitlemiseks või mõistmiseks, kusjuures tulemus ei pidanud olema lõplik toode, esitada võis ka prototüübi. Ideest tulemuseni jõudmisel toetasid häkkijaid mentorid, kes gruppide tehnilistele ja kontseptuaalsetele küsimustele vastasid.

Häkaton toimus inglise keeles, et kaasata välistudengeid ja toetada rahvusvahelise korraldusmeeskonna tööd. Häkatoni üks eesmärk oligi eesti kultuuripärandi vahendamine. Oli andmestikke, millega tegelemiseks oli eesti keele mõistmisest rohkem abi, teised olid pigem metaandmete kogumid, mille sisu sai kergemini tõlkida. Ka tiimid olid nii eestikeelsed kui rahvusvahelised, ligikaudu poolte osalejate emakeeleks ei olnud eesti keel.

Korraldajad jagasid osalejad rühmadesse, võttes arvesse nende eelistusi andmestike osas ning tehnilisi oskusi. Viimased otsused meeskondade kohta

tehti avaõhtul. Seejärel said tiimid suhelda andmeekspertidega ning tutvustada ideed. Häkatoni intensiivseim tööpäev oli laupäev: hommikust südaööni said meeskonnad oma ideedega tegutseda. Tööst sai teha ka pause, et pidada ja kuulata ettekandeid, muusikalisi vahepalasid ning õppida Hanna Utsalu ja Gabriel Alonso Chavarria Chavese ettekandest nende kogemuste kohta 2025. aasta oktoobris toimunud eesti folkloorimaterjali Game Jamil, kus nad said teise koha. Oluline oli tasakaalu leidmine – tiimidel vaja aega keskendunud tööks, aga ka võimalust arvuti tagant püsti saada, liigutada, süüa ja suhelda. Pühapäeval viimistleti prototüüpe ja korrastati dokumentatsioon. Meeskonnad kirjeldasid oma tööprotsessi HUM andmelabori töövoos formaadis, et neid saaks avaldada labori kodulehel (<https://www.etkad.ee/humal/toovood/>). Häkatoni lõpetasid osalejate ettekanded ja auhindade jagamine.

TULEMUSED

Häkatoni kulminatsiooniks olid viimase kahe päeva jooksul tehtud tööd tutvustavad ettekanded. Žürii (Maximilian Schich Tallinna Ülikoolist, Joshua Wilbur Tartu Ülikoolist ja Margaret Aidla Tallinna Ettevõtlusinkubaatorist) hindas andmestike sisukat kasutamist, projektide selget eesmärgistamist, loovust ja originaalsust, töövoos läbipaistvust ning tulevikupotentsiaali. Häkatoni peaauhinnaks olid konsultatsioon ja koolitused Tallinna Ettevõtlusinkubaatoris, et võimaldada idee edasiarendust, teisi auhindu jagasid Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjandusmuuseum ja Rahva Raamat.

Paljude tugevate tööde seast valis žürii peaauhinna vääriliseks meeskonna Think Floyd projekti „The tunes of the world map“. Think Floyd (Inna Lisniak, Hikmat Azimzade, İbrahim Göktürk Kilcan) lõi interaktiivse kaardi, mis visualiseerib rahvalaulude päritolu ning näitab, millised teemad ja emotsioonid neis kattuvad ja mille poolest need erinevad. Selleks kasutasid nad eesti ja ukraina rahvalaulude andmestikku. Häkatoni jooksul oli nende eesmärk muuta rahvalaulutraditsioonid kasutajatele köitvamaks ja lihtsamini uuritavaks. Võidutöö puhul tõi žürii esile loova ja analüütilise lähenemise head tasakaalu ning suurepärasest meeskonnatööst, kus kasutati iga osaleja tugevusi.

Meeskonnad Think Floyd ja Koodikratid jagasid publiku lemmiku tiitlit. Rahvusarhiivi ajalooliste ehitusprojektide andmebaasi materjalidega tegutsenud Koodikratid (Emma Lauren Laikmaa, Mia Mõisnik, Kevin Peekmann, Siim Ilison, Jon Kristof Aasmäe) lõid interaktiivse kaardirakenduse, mis võimaldab kasutajatel uurida linna arengut kiht-kihilt ja hoone-hoonelt ning näha, millised ajaloolised hooned kunagi välja nägid.

Meeskond Puzzled Maniacs (Maare Karmen Oras, Adeline Talvik, András Borbély, Kristýna Bednářová) töötas Eesti tõlkekirjanduse andmebaasiga: nende töö tulemuseks oli täiustatud kasutuskeskkond: senise tabelipõhise struktuuri kujundasid nad ümber selgema ülesehituse ja parema kasutajakogemusega andmebaasiks.

Pilt 3. Ekraanipilt häkatoni võitnud meeskonna Think Floyd rakendusest „Tunes of the World Map“. Kaardirakendus näitab laulude teemasid ja emotsioone.

Digitondid (Manpreet Kaur, Bhumika Bhattacharyya, Danni Zhang, Hendrik Aruoja, Ka On Chan, Kristjan Volmer, Yee Chun Tsoi) arendasid kahte projekti, kombineerides selleks kureeritud rahvusbibliograafia ja Rahvusarhiivis säilitatud vallakohtute protokolle. Digitontide esimeses projektis said kasutajad interaktiivse rakenduse kaudu uurida, mil määral esinevad samad Eesti nimed nii kohtuprotokollides kui ka raamatuloos. Teises projektis löid nad mängu, milles muutsid maakohtute protokollid interaktiivseks kohtusaalisimulatsiooniks, kus osalejad saavad astuda ajalooliste kohtunike rolli.

Andmestikud inspireerisid mängu arendama veel kaht meeskonda. No Game, No Life (Maria Laura Alcaraz Vargas, Naveen Kumar Kandhasampalyam Kulandhaivel, Nuntakarn Bootnoi) tegi videomängu pealkirjaga „Aleksi's Finno-Ugric Journeys“. Mängus rändab mängija koos Aleksi-nimelise tegelasega, kes on inspireeritud etnograaf Aleksi Petersonist, läbi soome-ugri maailma ja kogub erinevaid kultuuriobjekte. Meeskond Jojo (Katarina Kahre, Semjon Fedun) lõi Lydia Koidula ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahtusel põhineva interaktiivse arhiivimängu, mis kutsub osalejaid mõtlema sellele, kuidas dialoog kirjades kujuneb ja areneb.

OSALEMIS- JA KORRALDAMISKOGEMUSEST

Lõpptulemused olid mitmekesised: mängud, andmebaas, rakendused. Ouliseks õppetunniks oli kultuuriandmete kontekstitundlikkus. Et andmetega midagi luua, pidi teadlik olema nende eripäradest, tekkeloost ja piirangutest. Võitjameeskonda kuulunud Göktürk selgitas: „Andmetega töötades teeme pidevalt tõlgenduslikke valikuid ning oluline on olla nende valikute suhtes läbipaistev, mitte peita neid viimistletud tulemuste taha. Samuti avastasime,

et väga suur andmestik, näiteks 142 000 laulu, ei muutu iseenesest tähenduslikuks; see muutub huvitavaks alles siis, kui esitame konkreetseid küsimusi.“ Think Floyd'i teine liige Inna täiendas: „Kultuuripärandi andmetega töötamine nõuab ühelt poolt täpsust ja hoolikat tähelepanu detailidele, teiselt poolt aga loomingulist lähenemist ja uuenduslikke lahendusi.“

Enne andmetega millegi sisuka loomist tuli sageli teha tööd, mille mahukus rakenduste või mängude lõppkasutajale silma ei paista: tegeldi klassifitseerimise, geokodeerimise, nimekujude ühtlustamise või andmepuhastusega. Lahenduste keskmes oli andmetike kasutatavamaks ja mõistetavamaks tegemine – seda toetasid nii parem andmebaas, huvitavaid küsimuseasetusi võimaldavad rakendused kui ka kaasavad mängud.

Tagasiside küsimustiku kohaselt oli osalejate silmis suurim väärtus asjaolu, et häkatonil oli tore ning et nad said andmestikke oma meeskonnaga koos töötades põhjalikult tundma õppida. Hinnati ka häkatoni kohtumiskohana ja mentorite tuge. Seega on häkatoni suureks väärtuseks kogukonna loomine. Seda ka korraldajate vaatepunktist: häkaton tõi erinevatest mälu- ja uurimisasutustest kokku inimesi, kes ühiselt julgustasid noori kultuuriandmetega loominguliselt tegelema ning nende sisu ja väärtuse üle mõtisklema.

Pilt 4. Häkatoni võitnud meeskond Think Floyd ettekannet pidamas.

Mark Metsa foto 2026.

Pilt 5. Bhumika Bhattacharyya meeskonnast Digitondid rõõmustab, et nende rakendus „My Name in History“ töötabki Eesti perekonnanime otsinguks.

Kaisa Langeri foto 2026.

Mõistagi paelus osalejaid ka töö andmetega, võistluslikust aspektist olulisem oli praktiline kogemus kultuuripärandi andmestikega töötamisel ja ühe andmestiku sügavuti tundma õppimine. Samas oli osalejatele tähtis ka rühmatöö tulemus: piiratud aja jooksul ideest väljundini jõudmine. Kultuuriandmete häkaton aitas rakendada oma seniseid oskusi ja õppida uusi. Mitmed osalejad kiitsid kirjandusmuuseumit inspireeriva toimumiskohana, mis sobis hästi häkatoni teemaga. Kokkuvõttes olid häkkijad üritusega väga rahul ning kõik oleksid huvitatud ka tulevikus sarnastel üritustel osalemisest.

Tulevaste häkatonide korraldamisel tasuks tagasiside küsimustiku kohaselt võimaldada osalejatele veel rohkem süvenenud töötamise aega, mil keskendunud tööd ei katkestaks programmipunktid. Ka suhtlus mentoritega võis töövoogu segada, kui tiim oli parajasti hoo sisse saanud. Nii korraldajad kui osalejad leidsid, et tiimide moodustamise ja andmestike valimise protsess vajab järgmisel korral selgemat raamistikku. Enne üritust peaks olema väga selgelt välja toodud, kuidas meeskonnad lõplikult moodustatakse. Kuna osalejad väärtustasid enim praktilist koostööd ja andmetööd, peaks järgmine häkaton rohkem toetama süvenenud tiimitööd ja vähendama kõike, mis töövoogu

katkestab. Korraldajatele oligi keskseks õppetunniks, kui töömahukad etapid olid andmete ettevalmistamine ja meeskondade moodustamine. Selgelt ettevalmistatud ja testitud andmestikud teevad osalemiskogemuse kõigile sujuvamaks. Nii osalejatel, korraldajatel kui andmestikke kättesaadavaks teinud mäluasutustel oli huvi säärase projekti kordamise osas. Plaanis on korraldada HUM häkatone ka järgnevatel aastatel, et vahendada kultuuriandmeid ja tutvustada avatud teaduse praktikaid.

TULEVIKUPLAANE JA JÄRELDUSI

Häkaton kui üritus võis küll lõppeda ettekannete ja auhindade jagamisega, kuid jätkub koostöö osalejatega. Nad kirjeldasid HUM andmelabori töövoogu formaadis oma tööprotsessi, et tulevikus saaksid teisedki sellest eeskuju võtta. HUM andmelabori kodulehel avaldatud töövoogude kirjeldused toetavad avatud teaduse põhimõtteid ja võimaldavad teistel töövoogudest eeskuju võtta. Laboris avaldatud töövood kirjeldavad, kuidas tulemuseni jõuti ja mida oleks vaja selle kordamiseks või edasiarendamiseks, selle lisaks on lingid häkkijate loodud koodile. Ka oma andmestikud kättesaadavaks teinud institutsioonid saavad jätkata koostööd meeskondadega, nii plaanib näiteks ERM mängu „Aleksi's Finno-Ugric Journeys“ kättesaadavaks tegemist muuseumi külastajatele.

Häkaton aitas viia mitmekesise taustaga noori eesti kultuuripärandi juurde. Sellega loodame ka pikemas perspektiivis hoida ülal avalikkuse huvi nende materjalide vastu, mille korrastamise ja kättesaadavaks tegemisega on tege lenud mälu- ja teadusasutuste töötajad. Kultuuripärandi häkatoni keskne roll on andmestikel. Avalikkusele on kättesaadavad paljud kultuuri- ja teadusandmed, kuid nende loovat kasutust võimaldab sügavam arusaam andmete laadi ja konteksti kohta. Uurimisandmete avaldamine ja kirjeldamine on humanitaarteaduses veel suhteliselt uus ja vähelevinud praktika. Intensiivses häkatoni kontekstis on kirjalike tekstide kõrval aga keskne roll andmeid põhjalikult tundvatel mälu- ja teadusasutuste töötajatel, kes oskavad selgitada andmete päritolu, struktuuri, piiranguid ja tõlgendusvõimalusi.

HUM häkatoni kogemus näitas, et kultuuriandmete häkatonil pole üht edu mudelit ning tiime saavad õnnestumiseni viia erinevad tööviisid. Siiski on selge, et oluline on kombineerida tehnilisi oskusi ja kultuurilist kompetentsi – ainult oskuslik programmeerimiskeelte valdamine ei aita, kui andmestiku sisu väärar suunas tõlgendada, aga kui tiimis on ainult sisuline huvi, võib jääda puudu tööriistadest andmetega katsetamiseks. Parimad tulemused said meeskonnad koostöös, tasakaalustades tehnilist ja kultuurilist poolt.

Häkaton pakkus võimaluse läheneda kultuuriandmetele loovalt. Loomingulise ja õppimist soodustava keskkonna tekitamine oli eesmärk omaette, kuid häkaton võimaldas ka testida andmetike kasutatavust, tuua esile dokumentatsiooni ja andmeekspertide rolli ning luua aluspõhi taaskasutatavatele humanitaarteaduslikele töövoogudele.

TÄNUSÕNAD

Teksti valmimine on seotud projektiga „Eesti teadus- ja kultuuriandmete digitaristu“ (TARISTU24-TK17).

KIRJANDUS

Genêt, Philippe & Kyriazis, Ilias & Lehr, Andrea 2023. *Coding da Vinci – Das Playbook: Schritt für Schritt zum eigenen Kultur-Hackathon*. Berlin/Boston: De Gruyter Saur.

Jimenez, Daniel 2021. The History of Hackathons: A Digital Evolution – *Hackernoon* (<https://hackernoon.com/the-history-of-hackathons-a-digital-evolution> – 08.07.2026).

Soolise 2026 = Soolise võrsuse häkaton. – *Eesti Väitlusselts*. Sündmused (<https://argument.ee/event/soolise-vordsuse-hakaton/> – 07.07.2026).

Ugala 2026 = Ugala teatris toimub kultuurihäkaton ligipäasetavate teatrisündmuste loomiseks. – *Ugala teater* (<https://www.ugala.ee/kultuurihakaton-ligipaasetavate-teatrisundmuste-loomiseks/> – 07.07.2026).

SUMMARY

HUM Hackathon 2026: Creative solutions for using and mediating cultural heritage

KAISA LANGER

Head of HUM Data Lab of the Estonian Research and Cultural Data Digital Infrastructure at the Estonian Literary Museum
kaisa.langer@kirmus.ee

Keywords: cultural data, cultural heritage, digital humanities, hackathon, open science, research data, workflows

HUM Data Lab operates as part of Estonia's Research and Cultural Data Infrastructure. The lab aims to support data-intensive humanities research, the reuse of cultural data and the description of transparent and reproducible workflows. To achieve these aims, the HUM Data Lab team organised a cultural data hackathon on 17–19 April 2026 at the Estonian Literary Museum in Tartu, inviting interested participants to experiment with cultural and research data over the course of one weekend. This article provides an overview of the event and presents lessons learned for organising events of this kind.

Kaisa Langer on HUM andmelabori juht ning koordineerib labori teadlaste töörühma tööd, sealjuures on Kaisa peamiseks huviks töövoogude taaskasutatavaks tegemine ja avatud teadus.

Kaisa Langer is the head of the HUM data lab and coordinates the work of the lab's researchers' working group. Kaisa's primary interests are making workflows reusable and open science.
kaisa.langer@kirmus.ee

MEIST ENDIST

Marid ja mari kogukond Eestis

LJUDMILA JAMURZINA

Mari etnoloog

ljudmilayamurzina@gmail.com

Teesid: Artikkel käsitleb mari diasporaa kujunemist ja arengut Eestis ning mari rahvuslike ühenduste tegevust alates 19. sajandi lõpust kuni 2020. aastate keskpaigani. Antakse ülevaade mari rahva etnokultuurilistest eripäradest, ajaloolistest kontaktidest eestlastega ning teaduslike, hariduslike ja kultuuriliste sidemete kujunemisest kahe sugulasrahva vahel.

Erilist tähelepanu pööratakse 1990. aastal loodud Eesti-Mari seltsile ning selle rollile Eesti ja Mari Eli vaheliste kontaktide arendamisel. Käsitletakse ka Tartu ja Tallinna mari organisatsioonide tegevust, nende panust kogukonna ühendamisel, kultuurisündmuste korraldamisel, haridusalgatuste elluviimisel ning mari keele ja kultuuripärandi hoidmisel.

Analüüsitakse pühapäevakoolide, noorte- ja perelaagrite, folkloorikollektiivide, käsitööprojektide ning kultuurivahenduse tähtsust etnilise identiteedi säilitamisel diasporaa tingimustes. Artiklis näidatakse, kuidas rahvuslikud ühendused aitavad üheaegselt kaasa nii mari kultuuri säilitamisele kui ka kogukonna edukale lõimumisele Eesti ühiskonda.

Märksõnad: diasporaa, Eesti, identiteet, kultuuripärand, lõimumine, mari rahvas, rahvuslikud ühendused, soome-ugri rahvad

Marid ehk marilased on soome-ugri rahvas, kes jaguneb kolmeks etnograafiliseks rühmaks: mäemari, niidumari ja idamari. Kaks esimest rühma elavad peamiselt oma põlisel etnilisel territooriumil Volga ja Vetluga vahelisel alal Mari El Vabariigis. Idamari rühm kujunes välja niidumaridest, kes rändasid ajavahemikul 15.–18. sajand itta, Uurali lähistele.

Mari keel kuulub soome-ugri keelte volga harusse ning sellel on kaks kirja-keelt: mäemari ja niidu-idamari. Usuliselt kuulub suurem osa mäemaridest õigeusu kirikusse, samas niidu- ja idamaride seas on levinud eelkõige paganlus ehk mari traditsiooniline usund, millega kaasnevad hooajalised palvused pühades hiites.

Mari El Vabariigis elab umbes pool kõigist maridest, ülejäänud elavad kompaktselt Volga ja Uurali piirkondades ning hajutatult endise Nõukogude Liidu aladel. 2021. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel oli marisid Venemaal 423 803 inimest (VS 2021), Eestis elas neid 225, sealhulgas Tallinnas 71 (Statistikaamet RL21428). Praegu on Eestis registreeritud kaks mari rahvuslikku ühendust: üks Tartus ja teine Tallinnas.

Eestis tegutsevate mari seltside sidemed ulatuvad kaugemale pelgast kooselamisest samal territooriumil. Marid ja eestlased on sugulasrahvad, kes muistsetel aegadel moodustasid ühe rahva kaks haru, mida tänapäeval nimetatakse soome-ugri rahvasteks. Ajaloolaste arvates elasid nad umbes kolm tuhat aastat tagasi samal alal, kuni eestlaste esivanemad liikusid Läänemere äärde. Nende sugulusest hakati teadlikult rääkima alles 18. sajandil pärast ungari keeleteadlase Sámuel Gyarmathi soome päritolu keelte sugulusuuringuid. Keelesugulust on hiljem uurinud paljud teadlased nii Eestis, maride seas kui ka mujal maailmas.

Kui rääkida maride ja eestlaste esimestest kokkupuudetest, siis esimene kirjaltikult jäädvustatud teade pärineb 1840. aastat, mil maridest madrused saabusid Vene laeval Revali (tänapäevase Tallinna) sadamasse, ning tuntud keeleteadlasel Ferdinand Johann Wiedemannil õnnestus nendega vestelda. Samas on teada, et Volga piirkonna rahvastest koosnevad väeüksused – tatarlased, marid ja tšuvašid – osalesid pärast Kaasani khaaniriigi vallutamist Liivimaa sõja (1558–1583) ajal Liivimaa laastamises.

Teaduslikud kontaktid maridega jätkusid 19. sajandil ja 20. sajandi alguses. Kaasani ülikooli õppejõud, eestlane Mihkel Veske korraldas 1888. ja 1889. aastal kaks ekspeditsiooni maride juurde ning kogus väärtuslikku materjali, mida säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis.

20. sajandi alguse revolutsioonilised muutused Venemaal avaldasid mõju ka maride saatusele. Nii toimus 1917. aastal esimene ülevenemaaline mari kongress, kus esmakordselt astus rahva nimel üles mari intelligents, kutsudes oma rahvast aktiivselt võitlema oma tuleviku eest.

Pärast seda kongressi hakati kõikjal looma mari ühiskondlikke organisatioone, liitusid Mari Ušem. Kongressil esines ka Moskva ülikooli õppejõud, eestlane A. Põrk. Oma kõnes kutsus ta marisid säilitama keelt, kultuuri ja traditsioone ning rajama uut elu.

Samal ajal koostati pöördumine eestlaste poole. Selles räägiti nende saavutustest hariduse, ühiskonna arengu ja riigiehituse valdkonnas. Seal märgiti muu hulgas:

Meie, marid, oma vabaduse esimestel päevadel vaatame ringi ja otsime sõpru, kellega võiksime jagada nii rõõmu kui ka kurbust. Sellisteks sõpradeks saavad olla ainult veresugulased. Teie oletegi meie veresugulased. [---] Meie, marid, tahame kogu südamest olla koos oma vendade, eestlastega. (Prozes 1995: 72; Ivanov 1995)

Kahjuks need ühiskonna demokratiseerimise ja Venemaa rahvaste õiguste laiendamise algatused peatati peagi ning juba 1930. aastatel langes mari intelligents – nagu ka teiste sugulasrahvaste oma – stalinlike repressioonide ohvriks. Nn föderalistide küsimust on põhjalikult uurinud Ksenofont Sanukov (1996: 3–36).

Eesti Vabariik kuulutas 1918. aastal välja oma iseseisvuse ning kontaktid maridega hääbusid järk-järgult. Siiski elasid mõned mari rahva esindajad juba Eesti territooriumil. Paul Ariste andmetel on teada kaks Tartus elanud mari, kes andsid oma peredele uued perekonnanimed. Nii hakkas mari Gusev kandma nime Kombo (mari keeles 'hani'), teine mari valis nimeks Tšimarin (mari keeles 'puhas mari', s.t ristimata). Veel üks mari – Vassili Kuklin – oli sisse registreeritud Narvas ning emigreerus hiljem Austraaliasse. Tallinnas elas Andrei Saini, kes töötas 1920. aastatel õpetajana (Prozes 1999: 305).

Pärast Teist maailmasõda, mil Nõukogude Liidu elanikkond liikus aktiivselt mööda riiki majanduse taastamise või evakuatsioonist tagasipöördumise tõttu, sattus osa marisid tööle Eestisse. Enamiku sisserändajatest moodustasid töölised, kes asusid tööle Ida-Virumaa tööstusettevõtetes ja Tallinna sadamas. 1989. aasta andmetel elas Eestis juba 359 mari (Prozes 1999: 306).

Uuele tasemele tõusid ka teaduskontaktid. Marist üliõpilastel avanes võimalus stažeerida Tartu Ülikoolis, kus tuntud soome-ugri filoloogi Paul Ariste juhendamisel õppisid, täiendasid end ja kaitsesid väitekirju paljud mari filoloogid esindajad.

1980. aastate teisel poolel NSV Liidus alanud perestroika mängis olulist rolli paljude rahvaste saatuses. Pärast Nõukogude Liidu lagunemist said liiduvabariigid iseseisvateks riikideks, autonoomsed vabariigid säilitasid oma staatuse Venemaa Föderatsiooni koosseisus. Suveräänsuspüüdluste laine tõi kaasa maride rahvusliku eneseteadvuse tugevnemise ning taaselustas juba 1917. aastal kõlanud ideed. Rahvas hakkas uuesti koonduma rahvuslikesse ühendustesse – „Mari Ušem“ – ning kutsuti kokku ülevenemaaline mari kongress (*Mari kalyk pogõn*).

Samal ajal laienesid märkimisväärselt kontaktid sugulasrahvastega, kellel oli oma riiklus – ungarlaste, eestlaste ja soomlastega.

Eestis hakati samal ajal, aastatel 1988–1990, aktiivselt looma erinevate sugulasrahvaste rahvuslikke organisatsioone. 1. juunil 1990 asutasid Tartu Ülikooli õppima tulnud üliõpilased Eesti-Mari Seltsi, millest sai alus, kus arenesid nii kultuurilised ja hariduslikud sidemed eestlaste ja maride vahel kui ka kontaktid Eesti ja Mari El Vabariikide vahel. Lisaks aitas selts kaasa kohalike maride integreerumisele Eesti ühiskonda.

Seltsi esimeseks esimeheks sai publitsist, luuletaja ja kirjanik Valeri Alikov, kes tol ajal Eestis õppis. Üheks esimeseks tegevussuunaks oli mari keele populariseerimine ning mari kirja ladina tähestikule ülemineku idee edendamine. Ilmus mitu ladina kirjas ajalehenumbrit ning valmistati ka mari keeles kirjadega reklaamtrükiga T-särke.

Seltsi põhikirjas määratleti järgmised eesmärgid:

- soodustada Eesti ja Mari Eli kultuuri- ja majandussidemete arengut nii Mari Elis kui ka Eestis;
- toetada sõbralikke ja majanduslikke kontakte Eesti ja Mari Eli valitsuste, organisatsioonide, ettevõtete ning üksikisikute vahel.

Perestroika, Berliini müüri langemine, Kommunistliku Partei kontrolli nõrgenemine, uute riigipiiride ja poliitiliste staatuste kujunemine – kõik see aitas kaasa uute tulevikukujutluste tekkele ja rahvusvaheliste kontaktide laienemisele. Selle laine harjal hõlmas koostöö Mari Eliga lisaks kultuuri- ja haridusvaldkonnale ka poliitilis-majanduslikku suhtlust.

1990. aastal saabus Tallinna esimene ajakirjanikest ja teadlastest koosnev delegatsioon Mari Elist ning sama aasta lõpus osalesid külalised seltsi jõuluüritusel. Tähelepanuväärne on, et samal perioodil avas Tallinnas ukse ka esimene mari pühapäevakool.

Järgmisel, 1991. aastal saabus Eestisse delegatsioon Mäemari rajoonist. Rapla maakonnas peetud kohtumistel saavutati kokkulepped regulaarse infovahetuse kohta kohaliku pressiga kaudu, et tutvustada Eesti elanikele Mari Eli ning Mari Eli elanikele Eestit. Arutati mari luule tõlkimise küsimusi ning laste vahetusprogrammi loomist, mille raames Mari Eli lapsed saaksid mõneks ajaks tulla elama eesti peredesse, õppides sugulasrahva keelt ja kultuuri.

Eesti-Mari Seltsi algatus rajada Rapla maakonda mari talu, millest oleks kujunenud mari kultuurikeskus Eestis, leidis positiivset vastukaja nii Mari Eli delegatsiooni (kes oli valmis rahastamises osalema) kui ka kohalike omavalitsuste poolt (Tõnisson 1991). Ajad olid siiski ebastabiilsed ning projekt jäi teostamata. Selle juurde pöörduti tagasi alles 2023. aastal erainitsiatiivi toel. 1991. aastal kutsuti siiski esmakordselt kümme Mari Eli last Eesti-Mari Seltsi lastelaagrisse, et nad saaksid suhelda kohalike lastega mari keeles.

1992. aasta oli seltsile kõige edukam ja viljakam. Selts jätkas oma tegevust ning toetas Mari Elist õppima tulnud üliõpilasi. Kuna rahastamisküsimused polnud veel lahendatud, ei saanud paljud neist stipendiumi ning neile osutati humanitaarabi (Prozes 1999: 307). Selts kutsus Eestisse spetsialiste Mari Elist (õpetajaid, talunikke, ettevõtjaid), et laiendada ja tugevdada kahe maa sidemeid.

Aasta suurim sündmus olid mari kultuuripäevad Eestis. Selleks puhuks saabus Mari Eli delegatsioon eesotsas presidendi Vladislav Zotiniga, kes rõhutas, et tema peamiseks ülesandeks on tutvustada maailmale mari rahvast ning alustada tuleks sugulasrahvastest (Anupõld 1992).

Allkirjastati riikidevaheline koostööleping ning mitmed kokkulepped kultuuri ja hariduse vallas. Kohtumisel märkis Eesti president Arnold Rüütel, et rahvusliku ärkamise perioodil hakkasid eestlased otsima oma sugulasidemeid, mis viis kontaktide elavnemiseni maridega: „Väikesed rahvad saavad

maailmas ellu jääda vaid tugeva kaitse all. Kõige olulisem, mida me teha saame, on kutsuda mari noori õppima meie ülikoolidesse“ (Anupõld 1992).

Samal aastal käivitati programm „Juured“, mille raames said Eestis elavad marid võimaluse külastada oma kodumaad, sugulasi ja esivanemate haudu.

Järgmisel aastal oli suureks sündmuseks esimese mari ooperi „Akpatõr“ esietenduse 30. aastapäeva tähistamine Estonia teatri talveaias. Kõiki mari rahvaga seotud kultuurisündmusi kajastati Eesti ajakirjanduses ja raadios.

President Arnold Rüütel kutsus üles looma tihedaid sidemeid meie rahvaste vahel: „Väga tähtis ja ilmselt ainus võimalus omal moel maailmas toime tulla on perekonna, kodumaa ja sugulasrahvaste kaudu“ (Anupõld 1992).

Seetõttu rõhutasid paljud eesti meedias ilmunud artiklid sugulasrahvaste kohta, et Venemaa ei tähenda üksnes venelasi, vaid ka eestlastele suguluses olevaid rahvaid, kes samuti vajavad toetust (vt nt Anupõld 1992; Tõnisson 1991; Liik 1994 jt).

Toetus väljendus eelkõige üliõpilastele õppimisvõimaluste loomises. 1990. aastatel õppis Eesti ülikoolides umbes sada üliõpilast Mari Elist. Paljud neist pöördusid pärast õpingute lõpetamist kodumaale ning töötavad arstide, juristide, õpetajate ja teiste erialade esindajatena. Mõned jätkasid õpinguid Soome, Saksamaa ja teiste riikide ülikoolides ning jäid hiljem sinna elama. Teised jäid Eestisse ja töötavad siin samuti arstide, juristide, õpetajate, disaineri, majandusteadlaste ja teiste spetsialistidena.

Seega, kui seltsi loomise ajal koosnes mari diasporaa Eestis peamiselt tööstustöolisest ja merendusega seotud töötajatest ning üksikutest humanitaarvaldkonna spetsialistidest, siis tänapäeval moodustavad selle valdavalt kõrgharidusega inimesed, kes on edukalt integreerunud Eesti ühiskonda.

1999. aastal nimetati Eesti–Mari Selts ümber Mari Maakonnaks (Mari ühenduseks). Selle juhiks sai Vitali Rõbakov, kes oli tol ajal Tallinna Tehnikaülikooli tudeng. Nagu ka seltsi hilisematel aastatel, seisnes ühenduse põhitegevus mari kogukonna koondamises ning eestlastele mari kultuuri tutvustamist rahvuslike tähtpäevade kaudu – eelkõige Mari sangari päeva (26. aprill) ning hõimurahvaste päevade (oktoobris) raames korraldatud ürituste kaudu.

Sel perioodil pakkus olulist tuge Hõimurahvaste programm, mis toetas Venemaa soome-ugri piirkondadest pärit üliõpilaste õppimist, samuti organisatsioon Fenno-Ugria, mis koordineeris soome-ugri delegatsioonide vastuvõtmist ja kohtumisi Eestis.

Rahvuslik organisatsioon on nii tudengile kui ka väljaspool kodumaad elavale marile oluline abiline kohanemisel ja identiteedi hoidmisel. Selts pakub psühholoogilist tuge: siin saavad inimesed kohtuda kaasmaalastega, rääkida oma emakeeles, laulda ja tantsida oma rahva muusika saatel ning taas kogeda lapsepõlve kultuurikeskkonda. See on äärmiselt oluline diasporaas elavatele inimestele.

Seltsi liikmeteks ei olnud ainult marid, vaid ka eestlased ja venelased, kes tundsid huvi mari kultuuri vastu. Nii liitus näiteks Sven-Erik Soosaar Tartu

Ülikooli astumisel Eesti–Mari Seltsiga ning alustas mari keele õppimist, jätkates seda nii Tartus kui ka Mari Elis (Kullo 1992). Tänapäevaks on temast saanud tuntud keeleteadlane.

Eestisse õppima tulnud üliõpilased elasid peamiselt Tartus ja Tallinnas, väiksem osa ka Viljandis. Traditsiooniliselt oli tudengeid rohkem Tartus, kuna Tartu Ülikool on üks olulisemaid soome–ugri uuringute keskusi. Seetõttu toimusid peamised üritused just seal ning tavaliselt liitusid nendega Tallinna tudengid.

Mari selts osales aktiivselt soome–ugri sidemete tugevdamises. Regulaarselt korraldati ühiseid soome–ugri sügispidusid koos spordimängudega, uusaastaüritusi ning kevadel tähistati aktiivsemalt rahvuslikke pühasid.

2000. aastate alguses vähenes seoses muutustega soome–ugri üliõpilaste õppeprogrammis Eestis õppijate arv. Tõenäoliselt on sellega seotud ka Mari Ühenduse tegevuse aktiivsuse langus.

Praegu tegutseb Eestis kaks mari organisatsiooni – Tartus ja Tallinnas. Mõlemad jätkavad üldjoontes esialgse Eesti–Mari Seltsi suunda: esindavad Eestis elavate maride huve, soodustavad nende omavahelist suhtlust, tutvustavad mari kultuuri, arendavad suhteid eesti ja mari rahva vahel ning toetavad kogukonna liikmete ühiskondlikku aktiivsust.

TARTU MARIDE LIIT

Tartu Maride Liit asutati 2006. aasta märtsis, alguses koosnes organisatsioon peamiselt üliõpilastest, oli väga aktiivne ning korraldas regulaarselt kultuuri- ja ühiskondlikke üritusi.

2012. aastal alustas seltsi juures tööd pühapäevakool, mida külastasid Tartus ja selle ümbruses elavate maride lapsed. Erinevatel aastatel õppis seal 10–15 last. Tunnid toimusid pühapäeviti seltsi ruumides. Lastele õpetati lisaks mari keelele ja kultuurile ka rahvamuusikat, traditsioonilisi pühi ja kombeid. Regulaarselt korraldati peresündmusi, kalendripühi ja fotonäitusi.

Oluliseks tegevussuunaks kujunes ka isetegevuskunsti arendamine. Nii löid tudengineiad mari laulja Anna Makejeva (Mišina) juhendamisel folklooriansambli Marij Kumõl (Mari Meel), mis esindas mitme aasta jooksul mari kultuuri erinevatel üritustel Eestis.

Tartu Maride Liit vahendas ka Venemaal elavate mari ühiskondlike tegevlaste algatusi. Seltsi toetusel anti välja mari rahva ajalugu käsitlevaid raamatuid, ühiskonnategelaste elulugusid ning tõlkekirjandust. Seltsi aktiivsel osalusel koostas ja andis Juri Gordeev välja esimese marikeelse piirkonnakaardi, mida hiljem levitati haridusasutustes.

Seltsi esindajad osalevad tänini aktiivselt Tartu linna ja Tartu Ülikooli kultuurielus. Nende osalusel on korraldatud mari kirjakultuuri päevi, Mari sangari päeva, juubeliüritusi, mis on pühendatud silmapaistvatele mari

kultuuritegelastele – luuletajale ja kirjanikule Valentin Kolumbile ning esimesele mari näitlejale Jõvan Kõrlale (vn Kirill Ivanov).

Mitu aastat tegutses ka soome–ugri jalgpallimeeskond AC–Patr, mille koosseisus moodustasid märkimisväärse osa mängijatest marid. Tartu Maride Liit toetas meeskonda, sealhulgas spordivormi hankimisel.

Oluliseks teabeallikaks mari kogukonna jaoks on veebileht MariUver.com, mida haldab Tartu maride liidu endine juht Vassili Nikolajev. Portaali kajastab kultuuri, ühiskonnaelu ja tänapäevaseid protsesse mari kogukonnas.

Praegu juhib liitu Valeri Aleksandrov. Tema algatusel reorganiseeriti folklooriansambel Marij Kumõl, mille koosseisus esinevad nüüd valdavalt mehed. See annab kollektiivile eripära ja eristab seda teistest rahvuslikest ansamblitest.

Tartu marid korraldavad regulaarselt perekondlikke spordiüritusi, matku ning osalevad erinevates Eesti piirkondades toimuvates välilaagrites.

2026. aasta aprillis tähistas Tartu Maride Liit oma 20. aastapäeva (vt foto 1).

Foto 1. Tartu Maride Liit 20aastane.

Aivar Põllu foto 2026.

TALLINNA MARI SELTS

Tallinna Mari Selts asutati 2008. aasta jaanuaris. Selle loomise algatajateks olid endised Tartu Ülikooli üliõpilased, kes olid asunud püsivalt elama Tallinna. Seltsi esimeheks valiti Valeri Gimaev.

Oma tegevuse alguses täitis Tallinna Mari Selts vahendaja rolli hõimurahvaste programmi ja mari ühiskondlike aktivistide vahel. Erinevate algatusrühmade nimel esitas selts projekte ning aitas kaasa raamatute väljaandmisele, ekspeditsioonide korraldamisele, näituste ja filmiesitluste läbiviimisele. Kohalikele maridele korraldati ühiseid pidustusi, tähistati rahvuskangelase päeva ja hõimurahvaste päevi.

2014. aastal sai seltsi uueks juhiks Ljudmila Jamurzina. Ta alustas oma tegevust üldkoosolekuga, mis oli pühendatud mari jõulupüha – *Šorõkjoli* – tähistamisele. Just siis otsustati luua ka tikandiring. Algatuse autor oli Jelena Tkatsenko (Iziljajeva) – traditsioonilise mari tikandi meister, kelle töö, mari meestesärk, on Eesti Rahva Muuseumi eksponaat. Jelena hakkas õpetama seltsi liikmetele ja kõigile huvilistele selle iidse käsitöö põhitõdesid.

Tänu mari disainerile Natalia Lillele (Mitjukova) sai ringi tegevus selge etnofuturistliku suuna. Traditsioonilisi mari tikandi elemente hakati kasutama kaasaegsete rõivaste ja aksessuaaride loomisel: mansetid, kotid, ridikülid, vööd, prossid jm esemed. Hiljem korraldati ringi baasil meistriklasse, näitus „Elu ilu“ tutvustas mari traditsioonilist tikandit, ning esineti mitmetel seminaridel ja kultuuriüritustel.

Mari traditsiooniline tikand leidis edasiarenduse akvarellikunstnik Žanna Tohti loomingus: näitusel „Millest räägivad mari mustrid“ ühendas ta akvarellmaali tehnika tikandiga, tehes tikandeid otse kunstiteoste pinnale.

Tallinna mari seltsi koosseisu kuuluvad erinevate elukutsete esindajad, kuid eriti silmapaistvat rolli mängivad selle tegevuses muusikud. Vokaalpedagoog Galina Karpenko (Zvereva), muusikud Inga Pogonina ja Vitali Rõbakov ning rahvamuusika esitaja Anna Makejeva (Mišina) tegelesid laste ja täiskasvanute muusikalise kasvatusena. Selle tegevuse tulemusena loodi ansambel Küdõrongör (Lumikelluke), kes esines mitu aastat kultuuriüritustel.

Üheks seltsi aktiivsemaks liikmeks on Aleksei Aleksejev – filmirežissöör, rahva- ja autorilaulude esitaja, muusik ja tantsija. Ta on mitmete mari rahvale pühendatud etnograafiliste filmide autor. Tema osalusel ja seltsi liikmete jõul valmis 2021. aastal videoklipp „Avaj“ („Ema“).

Ljudmila Jamurzina (PhD) peab loenguid mari rahva traditsioonilisest kultuurist, kommetest ja rituaalidest. 2023. aastal registreeriti tema talus mitmetulundusühing „Mari talu“ (MTÜ Mari Talu). Nii sai juba 1991. aastal välja pakutud idee mari kultuurikeskuse loomisest Eestis enam kui kolmkümmend aastat hiljem teoks. 2026. aastal pandi seal alus ka suve alguse mari püha – *Peledõš pajremi* – tähistamise traditsioonile.

Tallinna mari selts osaleb aktiivselt nii pealinna kui ka kogu Eesti kultuurielus. Korraldatakse filmilinastusi, näitusi, tikandimeistriklasse, mari kulturipäevi ja loenguid ning osaletakse linnaüritustel, sealhulgas Tallinna igaaastasel Etnolaadal. Seltsi liikmed osalevad sageli ka raadio- ja telesaadetes.

Foto 2. Tallinna Mari Seltsi liikmed koos külalistega 30. mail 2025 juubelit tähistamas.

Aleksei Alekseevi foto.

Näiteks 2020. aastal filmis Eesti Televisioon (ETV) dokumentaalsarja „Meie hõimlased“ (2020), millest üks osa oli pühendatud Eestis elavatele maridele. 2024. aastal kuulutas Eesti Kultuuriministeerium välja kultuurilise mitmekesisuse aasta ning viis läbi mitmeid projekte erinevate rahvuskogukondade kultuuripärandi tutvustamiseks. Üks neist oli „Oma näoga Eesti“ (Oma 2024), milles osalesid ka marid. Projekti raames salvestati videointervjuud ning koostati rahvarõivastes osalejatega infoplakatid.

Oluline roll etnilise identiteedi säilitamisel on 2018. aastast seltsi juures tegutseval pühapäevakoolil. Seal saavad lapsed õppida mari keelt ning tutvuda oma rahva ajaloo, kultuuri ja traditsioonidega. Praegu õpib koolis kümme last. Tänu Eesti riigi toetusele saab selts pidada tunde Tallinna kesklinnas, korraldada pereüritusi ja laagreid ning külastada muuseume.

Perelaagrite idee pakkus välja Tartu pühapäevakooli õpetaja Valentina Semjonova juba 2018. aastal. Sellest ajast alates töötavad mõlemad Eesti mari seltsid koos selle nimel, et suvised kogunemised muutuksid regulaarseks ja toimuksid eri Eesti piirkondades.

2025. aastal tähistas end 1990. aastal loodud Eesti-Mari Seltsi järglaseks pidav Tallinna Mari Selts oma 35. aastapäeva. Seltsi on juhtinud kõigi kolme mari etnograafilise rühma – mäe-, niidu- ja idamaride – esindajad. Hoolimata päritolu eripäradest ühendas neid kõiki üks eesmärk: mari keele, kultuuri ja rahvusliku identiteedi säilitamine väljaspool ajaloolist kodumaad.

Seltsi tegevus näitab, et ka arvult väike diasporaa suudab säilitada oma kultuurilise eripära, samal ajal edukalt ühiskonda integreerudes. Integratsiooniga kaasneb sageli etnilise identiteedi järkjärguline nõrgenemine, eriti järgmiste põlvkondade seas. Vanemad lakkavad mõnikord laste kohanemist hõlbustades emakeele kasutamast, eelistades enamuse keele omandamist.

Uuringud osutavad aga, et kaks- ja mitmekeelsus toetab selgesti nii lapse kognitiivset arengut kui ka kultuurilise järjepidevuse säilimist. Sellest lähtuvalt on rahvuslike organisatsioonide roll eriti oluline – need mitte ainult ei korralda kultuuriüritusi, vaid aitavad säilitada keelt, kultuuri ja rahvuslikku identiteeti nii esimese põlvkonna migrantidel kui ka nende järeltulijatel.

Just eduka integratsiooni ja oma kultuurilise traditsiooni säilitamise ühendamist võib pidada kaasaegse ühiskonna kõige kestlikumaks arengumudeliks.

KOKKUVÕTE

Mari kolm keele- ja kultuurirühma on arenenud Eestis 19. sajandist, neid on mõjutanud Teise maailmasõja järgne sisseränne, kusjuures eraldi tähelepanu väärib poliitiliste muutuste mõju, mis 20. sajandi jooksul mõjutasid mari rahva eneseteadvuse kujunemist ja rahvuslike organisatsioonide teket. Oluliseks murranguks kujunesid perestroika-aegsed protsessid, mille tulemusena elavnesid sidemed sugulasrahvastega ning loodi Eesti-Mari Selts, mis kujunes keskseks institutsiooniks kultuuri-, haridus- ja teadussidemete arendamisel.

Kahel olulisemal organisatsioonil – Tartu Maride Liidul ja Tallinna Mari Seltsil on oluline roll kogukonna ühendamisel, kultuuripärandi hoidmisel ja suhestumisel Eesti ühiskonnaga. Seltsid panustavad nii keele, traditsioonide ja identiteedi säilitamisse kui ka kultuuridevahelisse dialoogi.

Rahvuslikud ühendused toetavad diasporaa sotsiaalset sidusust, pakuvad kultuurilist järjepidevust ning loovad võimalusi identiteedi hoidmiseks. Samal ajal võivad integratsiooniprotsessid viia etnilise identiteedi nõrgenemiseni, eriti nooremate põlvkondade seas. Uurimistulemused kinnitavad, et keele ja kultuuri säilitamine ning edukas integratsioon ei ole vastandlikud, vaid võivad toimida tasakaalus, moodustades jätkusuutliku arengumudeli kaasaegses mitmekultuurilises ühiskonnas.

KIRJANDUS

Anupõld, Elle 1992. Marid Eestis. – *Sirp* 22, 29. mai, lk 1.

Ivanov, Ivan 1995. Mari-Eesti suhete ajaloost. – *Kultuur ja Elu* 6, lk 68–71.

Kullo, Helle 1992. Ei ole võlts, on ehtne. Olid Mari Eli Vabariigi kultuuripäevad. – *Õhtuleht* 116, 25. mai, lk 1.

Liik, Kadri 1994. Marimaa mured vajavad väljundit maailma. – *Hommikuleht* 188, 18. august, lk 18.

Meie hõimlased = Saatesarja „Meie hõimlased“ 1. hooaja 6. osa – *Jupiter*, ERR (<https://jupiter.err.ee/1608188080/meie-hoimlased> – 16.07.2026).

Oma 2024 = Oma näoga Eesti. – *Integratsiooni Sihtasutus* (<https://www.integratsioon.ee/oma-naoga-eesti> – 17.07.2026).

Prozes, Jaak 1995. Kommentaarid I. Ivanovi artiklile „Mari-Eesti suhete ajaloost“. – *Kultuur ja Elu* 6, lk 69–71.

Prozes, Jaak 1999. Marid. – Viikberg, Jüri (koost, toim). *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 305–309.

Tõnisson, Tõnis 1991. Maakonda Mari kultuurikeskus – *Ühistöö* 58, 18. mai, lk 1.

Sanukov, Ksenofont N. 1996. „Finno-ugorskie federalisty“ i „finskie shpiony“. Iz istorii Marii El 1930-kh godov. – *Finno-ugrovedenie* 3, lk 3–36 (<https://marnii.ru/upload/medialibrary/ca6/bf8ngbbsvnftg1lxrb10ww60n5ckokx9.pdf> – 14.07.2026).

Statistikaamet RL21428 = Rahvastik rahvuse, soo ja elukoha (asustuspäikond) järgi, 31. detsember 2021. – *Eesti Statistika* (https://andmed.stat.ee/et/stat/rahvaloendus_rel2021_rahvastiku-demograafilised-ja-etno-kultuurilised-naitajad_rahvus-emaleel/RL21428/table/tableViewLayout2 – 14.07.2026).

Avai 1991 = Videoklipp „Avai“ („Ema“, <https://surl.li/rrrvkq> – 16.07.2026).

VS 2021 = *Federal'naia sluzhba gosudarstvennoi statistiki. Natsional'nyi sostav naseleniia Rossiiskoi Federatsii po itogam Vserossiiskoi perepisi naseleniia 2020–2021 gg.* (https://rosstat.gov.ru/vpn_popul – 18.06.2026).

SUMMARY

The Mari and the Mari community in Estonia

LJUDMILA JAMURZINA

Mari ethnologist

ljudmilayamurzina@gmail.com

Keywords: diaspora, Estonia, identity, cultural heritage, integration, Mari people, ethnic associations, Finno-Ugric peoples

The article examines the emergence and development of the Mari diaspora in Estonia and the activities of Mari ethnic associations from the end of the 19th century to the middle of the 2020s. An overview is provided of the specific ethnocultural characteristics of the Mari people, their historical contacts with Estonians and the development of scholarly, educational and cultural ties between the two kindred peoples.

Particular attention is paid to the Estonian–Mari Society, established in 1990, and its role in fostering contacts between Estonia and Mari Eli. The article also examines the activities of Mari organisations in Tartu and Tallinn and their contribution to unifying the community, organising cultural events, implementing educational initiatives and preserving Mari language and cultural heritage.

Analysis is provided of Sunday schools, camps for youth and families, folklore collectives, handicraft projects and the importance of cultural mediation for the preservation of ethnic identity in diaspora conditions. The article shows how ethnic associations simultaneously help preserve Mari culture and contribute to the community’s successful integration into Estonian society.

Ljudmila Jamurzina (PhD) on etnoloog ja idamari Baškortostanist. Ta elab Eestis alates 2005. aastast. 2011. aastal kaitses ta Tartu Ülikoolis doktoritöö „Maride pereelutsükliga seotud rituaalid ülemineku-rituaalide teooria kontekstis (idamaride näitel)“. Tema peamised uurimisvaldkonnad on mari traditsiooniline kultuur, rituaalid, Mari naine ja identiteet. Aastatel 2014–2025 oli ta Tallinna Mari Seltsi esimees.

Ljudmila Jamurzina (PhD) is an ethnologist and an eastern Mari from Bashkortostan. She has been living in Estonia since 2005. In 2011 she defended her dissertation at the University of Tartu, entitled „Rituals connected with the Mari family life cycle in the context of rites of passage theory (based on the example of the eastern Mari)“. Her main research areas are Mari traditional culture, rituals, the Mari woman and identity. During the years 2014–2025 she was the chairman of the Tallinn Mari Society.

ljudmilayamurzina@gmail.com

Urmas Sutrop 70

Urmas Sutrop Eesti Kirjandusmuuseumi direktorikandidaatide väitlusel
10. mail 2020.

Alar Madissoni foto.

7. juunil 1956 Tallinnas sündinud Urmas Sutrop on mitmekülgne kultuuri- ja keelehoidja. Ta tunneb süvitsi bibliograafilisi haruldasi väljaandeid, mis on ühtaegu nii privileeg kui ka kohustus. Olles õppinud bioloogiat ja uurinud lähemalt taimi, spetsialiseerus ta ümber eksperimentaalsele ja etnolingvistikale ning pälvis filosoofiadoktori kraadi Konstanzi Ülikoolist. Teema „Tajude vastuvõtt, tüpoloogia, ajalugu ja kognitiivsus eesti keeles“ oli ainulaadne. Selle huvides tehti katseid ja uuriti põhjalikult nt värvide nimetusi ja nende tajumise erijooni. Tema edasine suund oli etnolingvistika väljatöötamine ja rakendamine Eestis, samuti katsed ühendada antropoloogiat, lingvistikat ja folkloristikat.

Ta algatas ka viipekeelee uurimise ja juurutamise Eesti ühiskonda ning seisis järjekindlalt keele väärtustamise eest ja rahvaluulele väärrika positsiooni saamise eest teadusmaastikul. Lisaks on ta olnud mitmete teadusajakirjade peatoimetaja ning osalenud aktiivselt keele- ja teaduspoliitikas.

Ta on töötanud alates 2006. aastast Tartu Ülikoolis eesti ja üldkeeleteaduse instituudis antropoloogilise ja etnolingvistika professorina. 2000–2015 oli ta Eesti Keele Instituudi ning 2015–2020 Eesti Kirjandusmuuseumi direktor. 1. märtsist 2021 on ta Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna emeriitprofessor.

Urmas Sutropi panuse Eesti kultuurilukku muudab eriliseks tema erakordne armastus raamatute vastu ning sügav soov vahendada oma haruldasi leide ka laiemale kultuurihuviliste lugejate ringile. Seda kirge iseloomustab hästi üks tema viimaseid avastusi – hiljuti Saksa arhiivist päevavalgele tulnud Kristjan Jaak Petersoni luuletusega tilluke raamat avab uusi vaateid meie kirjandusloo varasematele kihtidele (vt <https://kultuur.postimees.ee/8432964/haruldus-saksa-arhiivist-tuli-paevavalgele-kristjan-jaak-petersoni-tilluke-raamat>).

Suurprojektidest tasub nimetada tema panust „Eesti kohanimeramatu“ (1112 lk) puhul, mis samuti ühendab keeleteaduse erinevaid vaateid ja rahvalikud lood, aga ka tõlked keeleteooriate kohta, vaated Eestis elanud ja töötanud baltisaksa vaimuhiiglaste ja nende panuse kohta. Tõstan esile kuulsat Edward Sapiri teooria tõlget, mida ta toimetab. Selle teosega muutus oluline osa keeleteaduse 20. sajandi kesksest teooriast igale eestlasele kättesaadavaks.

Nimetagem veel valikuid ilukirjandusest (Kreutzwald, Kristjan Jaak Peterson jt), ka rahvaluulest, millest ta on toonud lugejani tekste sajandite sügavusest või loonud teosele peadpööritava uue vaatenurga (Lumivalguke). Vaevalt aduksime ilma Sutropi käsitlusteta, kui kirevad on ühe loo lahendamise võimalused.

Urmas Sutropi teadusorganisatsiooniline ja -administratiivne tegevus on olnud ulatuslik ning mitmekesine, hõlmates nii toimetustööd, riiklike programmide kujundamist kui ka osalemist arvukates nõukogudes ja komisjonides. Ta on olnud pikaajaliselt seotud mitmete oluliste teadusväljaannetega: alates 2003. aastast on ta humanitaar- ja sotsiaalteaduste ajakirja Trames peatoimetaja, samuti kuulus ta aastatel 2009–2020 ajakirja Eesti ja Soome-ugri Keeleteaduse Ajakirja peatoimetajate hulka ning on jätkuvalt toimetuskolleegiumide liige ajakirjas Mäetagused, Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamatus ja Emakeele Seltsi aastaraamatus.

Lisaks kirjastus- ja toimetustegevusele on Sutrop etendanud olulist rolli Eesti teadus- ja keelepoliitika kujundamisel. Ta on olnud Eesti keelenõukogu ja teadusinstituutide nõukogu liige, osalenud Eesti viipekeelee ühiskomisjonis ning kuulunud keeleteaduse töörühma. Tema juhtimisel valmistati ette mitmeid olulisi riiklikke programme, sealhulgas „Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)“ ning „Eesti keele keeletehnoloogiline tugi (2006–2010)“, kus ta tegutses ettevalmistavate komisjonide esimehena.

Sutropi tegevus ulatub ka rahvusvahelisele tasandile: ta on kuulunud Euroopa Teadusfondi programmi „The Origin of Man, Language and Languages“ eksperdirühma ning osalenud Euroopa Liidu PHARE keelekoolitusprogrammi juhtkomitees. Samuti on ta olnud Eesti Teadusfondi paneeliliige ning Eesti Keele Sihtasutuse nõukogu esimees.

Sutrop on Valgetähe IV klassi teenetemärgi (2006), B. G. Forseliuse Seltsi medali „Wastne Testament 1686“ (2001) ja Kaitseministeeriumi 2. klassi hõbe-rinnamärgi (2012) kavaler.

Tema panus hõlmab ka erinevaid töörühmi ja komisjone, mis tegelevad keele, kultuuripärandi ja teadusarenduse strateegiliste küsimustega, sealhulgas lõunaeesti keele õigusliku staatuse selgitamise, Eesti kultuuripärandi hoidmise strateegia kujundamise ning riiklike teadus- ja arendusprogrammide põhimõtete väljatöötamisega.

Mare Kõiva
mare.koiva@folklore.ee

Eesti Rahvaluule Arhiivi kaas- ja koostöödest 2025. aastal

Eesti Rahvaluule Arhiivi 2025. aasta kaks uut kogumisteemat olid „Potipõllundus“ ja „Külalisraamat lugudes ja esemena“, samuti jätkus koostööna piirkondlik projekt „Kohalood Tartust Ülejõelt, Raadilt ja Kvissentalist“. Arhiivi kaastööliste päev toimus Tartus 27. märtsil 2026. Meie kaastööliste kõrgeima tunnustuse, Vabariigi Presidendi rahvaluule kogumispreemia pälvisid neli järjepidevat ja pühendunud kaastöölist.

Foto 1. Presidendi rahvaluule kogumispreemia laureaadid 2026 Tiit Birkan, Meeli Lehis, Mare Hallop ja Tuuli Reinsoo koos president Alar Karisega.

Alar Madissoni foto. ERA, DF 55517.

Tiit Birkan hakkas rahvaluulearhiivile materjali saatma aastal 1981 ning tema vastused uutele küsimustikele on igal aastal jõudnud kohale esimeste seas. Presidendi rahvaluule kogumispreemia sai ta esimest korda 20 aastat tagasi (2006). Selleks ajaks oli ta rahvaluulearhiivile saatnud üle 700 lk kirja-panekuid, nüüdseks on lisandunud veel üle 1300 lehekülje, mis sisaldavad nii pärimuslikku ainet kui ka omaloomingulist materjali. Oma töödega on Birkan pälvinud kogumisvõistlustel mitmeid auhindu ja esiletõstmisi ning 2025. aastal jõudis ta kirja panna sisukad võistlustööd mõlemal arhiivi väljakuulutatud teemal. 2006. aastal teda preemialesitades sõnastas arhiivi toonane komisjon: „Tiit Birkani kirjapanekud demonstreerivad nii uuema kui vanema rahvaluule tundmist, suurepärase mälu, laia silmaringi, tähelepanelikkust ja tundlikkust ümbritseva maailma suhtes ning neid iseloomustab ehtne rahvapärane loominguilisus pärimuse esitamisel.“ Kõik see kehtib ka nüüd. Imetlust väärivad Tiit Birkani võime leida arhiivi ajas muutunud ja uuenenud kogumisteemadel kirjutades alati oma vaatenurk ning isikupärane aines. Silmapaistvad on seejuures tema huumorimeel ja leidlik keelekasutus.

Mare Hallop alustas koostööd ERAGA kirjaliku pärimuse, salmikute ja laulikutega ülevõtmisega ning hakkas seejärel osalema ka kogumisvõistlustel. Kokku on temalt arhiivi jõudnud üle 300 lehekülje materjali. Mare Hallop ammutab kaastöödeks ainet oma elukogemusest lapsepõlvekodus Oraval ja Tartus elatud aastatest. Tema kaastööd on täpsed ja selged. Kümne parema hulka kuulus tema töö 2016. aasta kogumisvõistlusel „Eesti Vabariik 100. Minu elu ja armastus“, mis korraldati koostöös Eesti Kultuuriloolise Arhiiviga. See avaldati raamatus „Minu elu ja armastus. Eesti rahva elulood“ (2018). Lisaks kogumisvõistlustele on Hallop andnud oma panuse ka nn järelkorjandustel ja suunatud küsitlustel – ta on kirjutanud mängudest ja mänguasjadest, teinud 2024. aastal koroonaega käsitleva tagasivaate. Mare Hallop on pikaajaline Eesti Kultuuriloolise Arhiivi elulookirjutajate rühma ning Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööliste rühma liige. Missioonitundelise ja pärimusteadliku inimesena on ta saatnud kaastöid ka Eesti Rahva Muuseumile. Ka tema osales 2025. aastal mõlemal ERA kogumisvõistlusel.

Meeli Lehis on vahendanud Eesti Rahvaluule Arhiivile oma kodukandi, Kuusalu kihelkonna kogukonnapärimust, piirkondlikku eripära ja rannakeelt alates 2016. aastast. Ta alustas aasta varem rahvalaulikute ja -pillimeeste arhiiviniing elulooandmete täiendamise ja andis üle väärtuslikud Juminda külast pärit rahvalaulikute salvestused aastast 1960–1980. Alates 2021. aastast jätkas ta isikliku panusega kogumisvõistlustel. Olles aktiivne kogukonnategelane ja koorilaulja, on Meeli Lehis lõonud kaasa rannakeele taastamisel ja talletamisel ning pannud kirja Leesi küla värvikamate inimeste rannakeelseid ütleid. Kirjalikku panust (ligi 100 lk) täiendavad oluliselt heli- ja videosalvestused (u 7 tundi) ning fotod. Kogumisvõistlusele „Muusika minu elus“ (2022) saatis ta hulgaliselt noote ja videoid kohalike rahvamuusikute tegemistest. Kogumisvõistlusel „Kunsti puudutus“ (2024) tõstis žürii esile rohket illustreerivat materjali, mis koos tekstiga annab laia pildi eestlase sõprusest kunstiga – Välis-Eestist koduse

põhjarannikuni. 2025. aasta kogumisvõistluse „Potipõllundus“ kaastöö sisaldab lisaks muhedale tekstile ka haruldast 1933. aasta fotot kooliaianudusest.

Tuuli Reinsoo on ERA püsikaastööline alates 2013. aastast ning esimest korda pälvis ta rahvaluule kogumispreamia 2016. aastal varasema panuse ja silmapaistva kaastööga „Minu maastikud“. Teravapilgulise jälgijana on tal jätkunud söakust ja tahet jäädvustada tavaelus märgatut, kasutades kõiki kaasaegseid vahendeid. Tuuli Reinsoo on korduvalt teinud sissekandeid arhiivi kogumismooduli Kratt vabateemalisse rubriiki „Kuulsid midagi toredat?“ – 2025. aastal kirjutas ta sinna raamatukogutöötajate pärimust. Kokku on temalt arhiivi laekunud üle 250 lk kirjapanekuid väga erinevat ainek, rohkem kui sada videoklippi ja helisalvestust ning üle 400 foto. Mitu võistlustööd on pälvinud preemiaid („Muusika minu elus“, „Minu saunalugu“). Tuuli Reinsoo kirjapandut on jõudnud väljaannetesse ning 2020. aastal osales ta arhiivi palvel kogumisvõistluse žürii töös. 2025. aasta võistlustöös „Potipõllundus“ kajastas Reinsoo põhjalikult ja värvikalt oma toidu- ja kogukonna-aianduse tegevusi, jäädes samas truuks säästlikule ja loominguilisele mõtteviisile. Kaastööle on lisatud arvukalt illustreerivaid fotosid ning kogukonna-aianduse teemalisi videoid.

Arhiivi 2025. kogumisvõistluse „Potipõllundus“ ideed inspireeris Soome Kirjanduse Seltsi eelmise aasta ühe kogumisvõistluse küsimustik pealkirjaga „Siirtolapuutarhassa ja viljelypalstalla“ („Aianduskrundil ja põllulapil“). Teema on tänapäeval oluline ja aktuaalne ka Eestis (sellele viitavad lähedased projektid ja uurimused teisteski mälu-, teadus- ja õppeasutustes). ERA kogumisvõistluse

Foto 2. Potipõllundus Leesi kooli aias (1933).

ERA, DF 53428.

eestvedaja Kadri Vider valis küsitluskava nimeks „potipõllundus“, ehk siis „linnainimesest aiapidaja köögivilja, marjade vms kasvatamine enda tarbeks“ (EKI ühendsõnastik 2026). Eeldasime, et potipõllundus kogumisvõistluse teemana kõnetab mitmeid sihtrühmi. Ootasime isiklikke lugusid, et mõista ja talitada, kuidas on toidukasvatamise kultuur levinud ja eri põlvkondades edasi antud ning milliseid rõõme või raskusi on potipõllundus kaasa toonud.

Ühtekokku laekus 63 kaastööd: 732 lk kirjanekuid, 340 fotot ja 36 videoklippi. Mahukaim käsikirjaline kaastöö oli 81 lk koos piltidega, pikemad digitekstid sisaldasid sisukaid analüüse üle aegade ja potipõllunduse praktikate. Silmapaistvaid kaastöid oli palju; järgnevalt on esile tõstetud pea- ja eripreemia saanud autorid ning toodud näiteid nende kaastöödest. Eriline oli Anni Martini hobiaianduse Facebooki-postituste seeria võrratute fotode ja muhede juttudega eepilisi mõõtmeid võtnud hoidistamisest. Ka Valter Parve kaastööle lisatud pildialbum on terviklikku lugu jutustav vaatamisväärsus. Eha Võso fotodel olid esindatud eripreemia väärilised kelmika kujuga juurviljad, saateks rahvatarkusi parafraseeriv tõdemus: „Kui ikka midagi maha ei pane, ei noorel ega vanal kuul, siis on päris kindel, et midagi ei kasva ka.“

Kaastöödes kajastusid nii enda tarbeks toidu kasvatamise kogukondlikud ja põlvkondlikud aspektid kui ka taimekasvatuse ja hoidistamise pärimuslikud praktikad. Rõhutati aiapidamise rahulolu pakkuvat olemust ning heameelt puhta ja soodsa toidukraami üle. Muretuima potipõllumehe eripreemia saanud Ülle Kaasiku sõnadega: „Potipõllumajandus tundub kuidagi kerge, inspireeriv, katsetamine. Sa ei kohustu millekski. Kui läheb nässu, siis läheb.“ Sekka mahtus naljakaid ja õpetlikke juhtumeid, muhedaid mõtisklusi ja ilusaid mälestusi, aga ka faktitäpseid ülevaateid sortidest ja saakidest. Võidutööde kirjutajaid iseloomustas kirglik suhtumine, eksperimenteerimistuhin ja keskkonnasäästlik vaim. Tuuli Reinsoo töö paistis silma põhjaliku ja värvika sissevaatega toidu- ja kogukonnaaiandusse. Kaastööle lisatud fotod ning videoklipid kajastavadki peamiselt ühe kogukonnaaia elu.

Foto 3. „Ema tšillid on läinud pompösseks. Seda teeb see kolmanda korruse lõunapoolne aken.“

Tuuli Reinsoo kaastöö. ERA, DF 53519.

Sageli tõsteti esile (toidu)aianduse stressimaandavat ja õnnestavat mõju, kuid see võis tuleneda ka küsimustiku rõhuasetustest. Kulude analüüsimisel leiti, et need ületasid tihti saagist saadava rahalise kokkuhoiu, kuid saadud vaimset rahulolu hinnati majandusarvestusest olulisemaks. Ka need, kes lapsepõlves ei olnud just vaimustuses aiaorjusest ja kõplamiskohustusest, nentisid hilisemaid kasusid töösuskuste näol, mõnedki neist olid hakanud täiskasvanuna potipõllundust hindama.

Urve Vares sai eriauhinna lasteaiataimekasvatuse, kompostimise ja rohe-laada eestvedajana, edendades potipõllunduse mõtteviisi juba maast madalast. Kaie Voolaid ja Helle Jaaniste kirjeldasid töökaaslaste potipõllundusliku kooperatiivi „Punane Idu“ eluolu Tartus Viljandi maantee väljal. Kirglik potipõllunduse ja ringmajanduse fänn Elve-Reet Rahu-Rikken võrdleb meeleolukalt oma Eesti ja Tenerife kasvualasid ja -praktikaid, aga lisab tulevikkuvaatava kreedona: „Aiandus ja AI peaks olema koolis kõrvuti!“

Mitmed kaastööd sisaldasid mälestusi toidukasvatusest kui sõja-aegsetest ja -järgsetest ning isegi Siberi ellujäämisviisidest. Sirje Võsa on kirjutanud väikelinna Tapa ja Moe tööstusasula kortermajade aialapikeste praktikatest infotiheda ja pildirikka ajaloolise ülevaate, mis puudutab ka keskkonnareostust ja maareformi. „Alati naabrist parema aia“ eriauhinna saanud Marna Krabbi jutustab kolhoosiasula kortermaja aiamaast, tšuudopotist, toidujulgeolekust 1990. aastatel, pikkides vahele palju häid mõtteid ja viiteid nagu „sel ajal sellises paigas oli oma aiapidamine „sotsiaalmeedia“ ka“. Eesti naise eepilisimaks potipõllunduse looks võib lugeda Ellen Muru kaastööd: lapsepõlv kolhoosis, siis suvila, siis maakodu, siis koduaed linnas just lapselaste pärast!

Ülo Ormus kui kogenud agronoom ja andunud koduloolane andis põhjaliku ülevaate Türi ja Kolu kandi potipõllundusest, praktikatest, töövahenditest ja arengutest, kahjuks ka hääbumistest. Tema kaastöös on hulgaliselt kogukonnapärandit, isegi kummitusi! Põnevalt kirjutatud detailirohke lugu ning väärtuslik etnograafiline ja ajalooline allikmaterjal tõid talle nii Vabaõhumuuseumi kui ka Maaelu Uudishimukeskuse eripreemia. Potipõllunduse kõrval on selles loos keskmes ka inimene. Sama silmapaistvad on Merilin Kotta ajalise läbilõikega põhjalik uurimustöö, milles käsitletakse lisaks taaskasutust ja prügi, peresuhteid ja toiduaianduse mõtet, ning Tiit Birkani ja Maie Matvei kaastööd. Kõige ehedamaid rahvatarkusi potipõllunduse vallas lähetasid arhiivile Rosaali Karjam ja Marta Vambola Kihnust, Imbi-Harietta Eenlo Tallinnast, Aino Katvel ja Meeli Lehis Lahemaalt. Eriauhindu pälvisid veel Aili Lillep taimekasvatuse ja aiandusäri põhjalikema käsitle eest ning Maaelu Uudishimukeskusest aianduse positiivse vaimse ja füüsilise mõju elava edastamise eest. Kaie Humal pälvis Vabaõhumuuseumi seemnekollektsiooni eriauhinna lennuka, lugemakutsuva ja loovalt emotsionaalse inimliku loo eest.

Õpilaste ja tudengite kaastööd oli kokku üheksa. Marju Kõivupuu Tallinna Ülikoolist oli andnud „Argikultuuri“ kursuse tudengitele võimaluse kirjutada praktilise ülesandena kaastöö ja Maris Põkka Põlva Gümnaasiumist oli

kasutanud kogumisvõistluse formaati eesti keele protsessikirjutamise ülesande jaoks. Raili Rästase uurimuslik tudengitöö selgitab terve rea allikate põhjal, miks asjad potipõllundusega olid nii, nagu nad olid. Lisete Värniku põlvkondi ületav intervjuu seostab enda ja vanaema potipõllunduse kogemust.

Kogumisvõistluse žüriisse kuulusid Kadri Vider, Taive Särg, Enn Kalev Tarto (KM ERA), Kanni Labi (KM EKLA), Anneli Banner, Dagmar Ingi, Maret Tamjärv (Eesti Vabaõhumuuseum), Sandra Lääne, Kadri Valner (Maaelu Uudishimukeskus), tudengižüriis olid Mia Marta Ruus (KM ERA / TÜ) ja Kriš Siil (TÜ).

Kogumisvõistlusele „Külalisraamat lugudes ja esemena“ laekus 31 kaastööd (581 lk teksti), osales 42 inimest. Arhiivile annetati 14 külalisraamatu digikoopiad ja 14 originaalraamatut. Võistlus toimus ERA ja folkloristika osakonna koostöös ning selle peakorraldaja oli FO teadur Katre Kikas. Laekunud tööd lähenesid teemale väga erinevate nurkade alt ning andsid kokku põneva ja mitmekülgse pildi eestlaste külalisraamatutraditsioonist. Kaastöölised kirjutasid nii perekondlikest külalisraamatutest, suuremate ja väiksemate institutsioonide raamatutest, raamatutest, mis sisaldavad mõne loodusraja külastajate emotsioone, samuti ka päris traditsiooni äärealale jäävatest nähtustest (karjaste nimedega puud, klassikaaslaste nimed T-särgil jms).

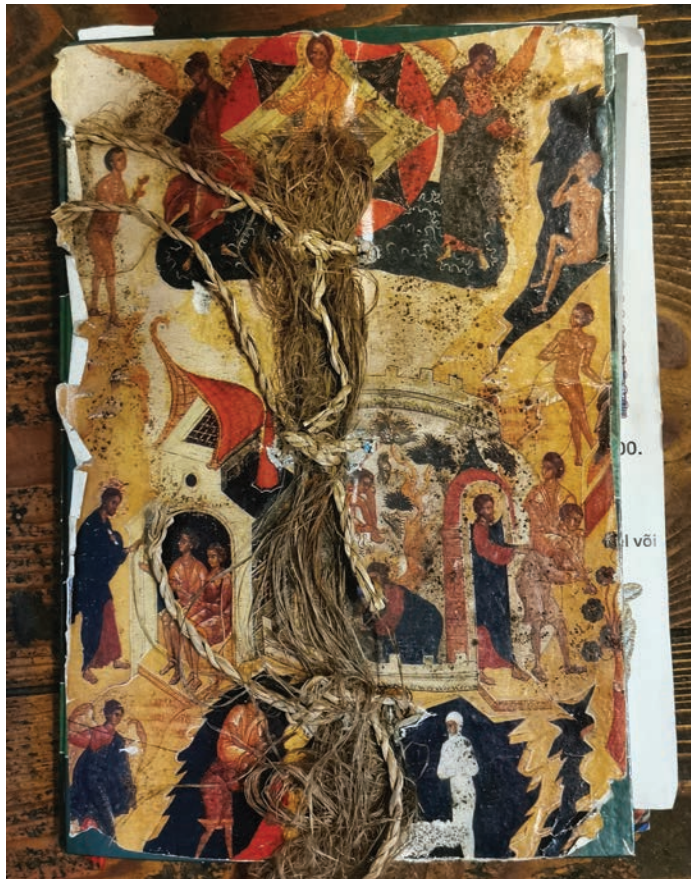

Foto 4. Kohila tornigalerii isetehtud külalisraamatu kaas kogumisvõistlusele „Külalisraamat lugudes ja esemena“.

Pildistanud külalisraamatu autor Epp Haabsaar. ERA, DF 53638.

Kaastöodes põimuvad isiklikud mälestused uurimuslike käsitlustega, avades külalisraamatu kui mälestuste kogu, perekroonika ja ajalooallika eri tahke. Esile tõusid külalisraamatute roll sidemete hoidmisel, külaskäimiskommete muutumine ning ajalooliste ja ühiskondlike muutuste peegeldumine sissekannetes. Kaastööd näitasid, et kuigi külalisraamatute traditsiooni on sageli peetud hääbuvaks, elab see edasi uutes vormides ja eri keskkondades.

Kogumisvõistluse žüriisse kuulusid Katre Kikas ja Eda Kalmre (KM FO), Janika Oras ja Kadri Tamm (KM ERA) ning kirjanik Valdur Mikita. Peapreemiad pälvisid Mare Kabel (isikliku ja lummava ekskursi eest ühe külalisraamatu pidaja rõõmude ja murede maailma), Jürgen Kusmin (põhjaliku sissevaate eest Sillaotsa Talumuuseumi, Sulu külakeskuse ja mitme põlvkonna Kusminide perekonna külalisraamatutesse), Adik Sepp (mitmekülgse sissevaate eest eri ajastutesse ja kultuurikontekstidesse kuuluvate külalisraamatute ja nende omanike eludesse) ning Sirje Võsa (põhjaliku ja ajaloolist konteksti avava analüüsi eest). Lisaks anti välja üheksa eripreemiat. Nende saajad olid Mall Hiie-mäe (külalisraamatu traditsiooni äärealade kaardistaja eripreemia), Eela Jää (Savi talu külastajatega koostöös valminud külalisraamatute seeria arhiivile annetamise eest), Kristel Kotta (detailse lähilugeja eripreemia), Age-Li Liivak (loodusjõudude käes toimiva Kassisaba Kuklaste Külalisraamatu loomise ning arhiivile vahendamise eest), Elma Mälk (kodupaiga mälu talletaja), Aime Pärnakivi (külalisraamatu traditsiooni avardaja), Elle-Mari Talivee (mitmekülgse vaate eripreemia), Ene-Margit Tiit (traditsiooni mõtestaja ning järjepidevuse hoidja) ja Martiina Viil (noortekultuuri eripreemia).

Arhiivi kolmas kogumine „**Kohalood Tartust Ülejõelt, Raadilt ja Kvissentalist**“ ootas lugusid kiiresti muutuva Tartu linnaruumi kohta, et mõista, kuidas inimesed kogevad ja mõtestavad loodust arendussurve all olevates piirkondades. Algatus sündis Tartu Ülikooli semiootika osakonna projekti *Coevolvers* raames koostöös Eesti Rahvaluule Arhiiviga ning keskendus linnalisele kohapärimusele, mida on seni uuritud märksa vähem kui maapiirkondade pärimust. Lugudes tõusid esile kohtumised rebaste, metskitsede ja lindudega, loomade abistamine, kiiresti kaduvad rohealad ning inimeste selge arusaam, et linnaloodus on oluline osa igapäevasest elukeskkonnast ja kohatunnetusest. Ainest talletati nii kirjalike kaastööde kui ka loovkirjutamise töötubade, jalutuskäikude ja jutuvestmisürituste kaudu, et jäädvustada paigaga seotud mälestusi ja kogemusi võimalikult vahetult. Kokku jõudis arhiivi 85 lugu, lisaks vestlusringides, jalutuskäikudel ja intervjuudel jäädvustatud sadakond lugu. Võistluse korraldajad olid Lona Päll (TÜ / KM ERA) ja Riin Magnus koos Nelly Mäekivi, Tiit Remmi, Timo Marani ja Kalevi Kulliga (kõik TÜst). Parimate kirjutajate lugudest koos illustratsioonidega avatakse 2026. aasta sügisel näitus.

Rahvaluulearhiivi **muud 2025. aasta laekumised töid kogudesse** rohkesti eripalgelist ainet. 2025. aasta detsembri viimase päeva seisuga sisaldas ERA käsikirjakogu 1 621 926 lehekülge, fotokogu 88 205 säilikut, audiokogu 200 239 pala 12 541 säilikul ning videokogu 2325 säilikut.

Käsikirjakogusse andis presidendi rahvaluule kogumispreemia üks eelmise aasta laureaate Heiki Maiberg üle järgmise osa Maalehte saabunud „piibujuttude“ originaalkäsikirjadest (kokku 552 lk). Põlvamaal Räpina vallas elav Signe Strohm jätkas oma esivanematega, sealhulgas omaaegse Räpina kihelkonna lauliku Ida Poskaga seotud materjalide annetamist ning loovutas arhiivile kohaliku omaväljaande Kuldne Kroonika numbraid, tõi kopeerimiseks 1930. aastate ERA kaastöölise Daniel Lepsoni fotosid jm. Folkloristi ja tantsu-uurija Kristjan Toropi (1934–1994) pere andis üle tema pärandi, sh Kristjan Toropi enda ja tema tudengite välitöömaterjalid ajavahemikust 1975–1990: käsikirjalised välitööpäevikud, tantsu-, (ring)mängu- ja kombekirjeldused, samuti intervjuude salvestused ja fotod ning folkloristika ajaloo materjalid. Arhiivi jõudis teine osa Igor Tõnuristi pärandkogust, mis sisaldab dokumente, kirjavahetusi, uurimuste ja ilmunud artiklite käsikirju, teadus- ja õppetöö materjale, folklooriliikumise ja organisatsioonide tegevusega seotud ainetest ning mahukaid temaatilisi kaustu rahvakultuuri, etnoloogia, muusika, rahvuseluse ja taasiseseisvumise teemadel.

ERA helikogus võeti arvele ja kirjeldati hulk varem arhiivi jõudnud salvestisi. Nende seas olid kogumisvõistluse „Vanavanema hääl“ materjalid, varasemate Hageri välitööde ja Iisaku välitööde materjalid, ajalooliste looduslike pühapaikade inventuuri salvestused Ida-Virumaalt, RADARi Soomaa mälu- maastike materjalid, Marje Joalau vepsa ekspeditsiooni ning Paul Ariste vadja välitööde salvestused.

Videokogu täienes eeskätt rahvakultuuri-sündmuste, välitööde ja kogukondlike ettevõtmiste salvestustega: Seto leelopäev, Lummo Kati leelolaager, Seto kuningriigipäev, Karksi-Nuia pärimusklubi tegemised, vanausuliste folkloorikontsert Kallastel, Andrus Kilgi kogukonnasündmuste ja Assikvere külateatri ning Karula välitööde materjalid jpm.

Fotokogu täienes lõppenud kogumisvõistluste ja muude annetuste kaudu. Eraldi väärivad märkimist Harri Antero Sundelli Seto XIII kuningriigipäeva fotod 2024. aastast, mis dokumenteerivad nii sündmuse avalikku kui kogukondlikku poolt.

Nagu ikka, tegid intervjuusid ja käisid välitöödel ka arhiivitöötajad ise: Janika Oras Setomaal, Valdo Valper Saaremaal, Mari-Ann Remmel Setomaal, Ave Goršič kogus koolipärimust Haljalas, Natali Ponetajev ja Olga Ivaškevitš talletasid rahvamuusikakollektiive 2025. aasta üldlaulu- ja tantsupeo rahvamuusikapeo Tartu eelproovis. Jätkus Ukraina-teemaliste meemide kogumine keskkonnas Facebook. Lisaks jätkus regulaarne koostöö püsikogujate ja -kirjutajatega: kord kahe kuu jooksul kogunes ERA kaastööliste kirjutamisrühm (eestvedaja Astrid Tuisk).

Foto 5. Olga Ivaškevitš ja Natali Ponetajev küsitlevad Lille Talit ja Kalle Raidsalut suguvõsa orkestrist Pillipuu rahvamuusikapeo eelproovil.

Astrid Tuisu foto, 2025. ERA, DF 52863.

Kõik meie arhivaarid (käsikirjakogu hoidja Kadri Tamm, fotokogu hoidja Enn Kalev Tarto ning audio- ja videokogude hoidja Olga Ivaškevitš) jätkasid igapäevase tööga arhiiviinfosüsteemis Kivike, mis ühtlasi on failihoidla: sisestati uusi ja korrigeeriti varasemaid kirjeid, imporditi faile jne. Kivikese kogukonnaportaali loodi Mulgi välitööde päevikute alamleht (projekti juht Mathilda Matjus). Maa-ameti kohapärimuse kaardile jõudsid Hagudi raba kultuuri-pärandi uuringu kaardipunktid (Jüri Metssalu). ERA erakorraline teadur Inna Lisniak varustas metaandmetega ja kirjeldas infosüsteemis varem ERA vene folkloorikogu koosseisus arhiveeritud ja seni täpsemate andmeteta Ukraina rahvaluulematerjalid (799 lehekülge, EFA, Vene 11–14).

Aasta üks olulisemaid saavutusi oli ERA fotokogu digitaliseerimise lõpuleviimine – digiteeritud on nüüdseks kõik 88 205 säilikut. Kui 2025. aasta juulist on ERA senised digiteerijad (käsikirjade digiteerija Tuuli Otsus, videodigiteerija Janno Simm, audiodigiteerija Tiit Konsand ning heliinsener Jaan Tamm) asutuse uue struktuuri, digikeskuse koosseisus, siis fotosid on jätkuvalt digiteerinud ERA fotoarhivaar Enn Kalev Tarto. Just tema jätkas ja viis lõpule varasemate arhivaaride ning eri digiteerimisprojektide käigus alustatud töö. Fotokogu on küll täielikult digiteeritud, kuid nagu muudki Kivikese ainest, nii pole võimalik kõiki digitaalseid materjale autoriõiguste, isikuandmete kaitse või muude kasutuspiirangute tõttu avalikult kättesaadavaks teha. Eraldi tähelepanu all oligi 2025. aastal kasutusõiguste teema, arhivaaride ja teadustöötajate koostöös valmisid uued intervjuerimise ja arhiveerimise lepinguvormid.

Fotod 6–12. ERA fotokogu alamkogude esimesi säilikuid. Jakob Hurt (1890). ERA, Foto 1; Vadja keelejuht ja jutustaja Otju Onufrijeva kartuleid võtmas. Vadjamaa (Leningradi obl, Mati k). Eerik Laidi foto, 1942. ERA, VE 1; Karksi laulik Ann Pill poja Henn Pajuga (1890). ERA, DF 1; Õhtu Jurjevi külas. Asundused, Marimaa (Mari Vabariik, Mari raj, Jurjevi k). Mari-Ann Remmeli foto, 1994. ERA, VF 1; Handi mees noolevart voolimas. Handimaa (Handi-Mansi rahvusringkond, Tjumeni obl). Jaan Kaplinski foto, 1973. ERA, DP 1; Väike-Maarja kirik (1951). KKI, Foto 1; Märjamaa raudteejaam. Ülo Tedre foto, 1950. EKRK, Foto 1.

Eesti Rahvaluule Arhiivi 2025. aasta tegevust iseloomustav teine sõna *kaastöö* kõrval on kahtlemata *koostöö*. Koostööd tehti erinevate inimeste ja kogukondade, asutuste ja osakondadega. Koostööna sündisid meie kolmest selle-aastasest kogumisaktsioonist kaks. Ühise ettevõtmise tulemusena lisandus maja lähedale ka väike sümboolne puhkamise paik – kaastöölistele ja muidu kulgejatele. Aastate eest ERAs töötanud, sh kaastöölisi juhendanud nüüdne folkloristika osakonna vanemteadur Eda Kalmre käis välja rahvaluulearhiivi asutaja ning hilisema akadeemiku Oskar Looritsa nimelise pingi idee. Ühiselt folkloristika osakonnaga valiti selleks pingipaik Hurda pargis. Selle kõrvale tundus paslik luua pink hilisemale akadeemikule Paul Aristele, kes samuti alustas oma teadlaseteed just Eesti Rahvaluule Arhiivis. Tartu linnavalitsus toetas ideed rõõmuga ning hoolitses selle teostamise eest. Looritsa 125. ja Ariste 120. sünniaastapäeva tähistasime nii pinkide avamise kui ka folkloristika osakonna ja ERA koostöös korraldatud rahvusvahelise konverentsiga „Mida Loorits ja Ariste alustasid, seda meie uurime edasi“.

Just tänu kogukonna eestvedamisele ja koostööle arhiiviga sündisid 2025. aastal arhiivimaterjali põhjal kaks toredat piirkondlikku muinasjutuväljaannet. Mulgimaal jõudis Halliste kihelkonnaga lõpule viieosaline sari hämariku ajal räägitud juttudest ehk muinasjuttudest (väljaandja Tarvastu Muuseumi Sõprade Selts). Raamatu „Ämäriguaa luu. Alliste“ koostas Kristi Ilves, kujundas Triinu Sarv, pildid joonistas Ülle Rosenberg, konsultandiks oli ERA nooremteadur Kärri Toomeos-Orglaan. Võru Instituudi ja ERA koostöös valmis esimene köide võru muinasjuttude plaanitavast suursarjast „Võromaa rahva jutusõ I. Immejutusõ 1“, koostanud Urmas Kalla, kunstnik Albert Gulk, toimetanud Kaile Kabun, jututüüpe kommenteeris ERA toimetaja Mairi Kaasik.

Mahukat ja kaua küpsenud, rahvaluulearhiivi ning TÜ rahvaluule osakonna koostöös ettevalmistatud akadeemilist kogumikku „Novellmuinasjutud“ tutvustati avalikkusele ettelugemisõhtu-esitlusel „Novellmuinasjuttega novembriks“. Esitlus oli ühtlasi omamoodi rituaalne žest. Köite ettevalmistamist alustas muinasjuttude töörühm koroonaja alguses, kui Eesti ja kogu maailm olid korraga karantiinis ning pidid kohanema uute oludega. Siis mõjus töörühmale väga inspireerivalt, et näitleja Mirtel Pohla hakkas veebis ette lugema sama sarja esimese köite muinasjutte. Nii sulgus omal moel üks sümboolne ring – nüüd oli tema kord olla uue köite maailmajõudmise juures.

Aasta suursündmuseks arhiivimaterjali avaldamisel oli akadeemilise sarja „Vana kannel“ 15. osa „Muhu regilaulud“ ilmumine (koostaja Kanni Labi, viiSIDE-osa koostajad Janika Oras ja Ingrid Rüütel, toimetaja Kristi Salve). Kaheköiteline väljaanne sisaldab 2145 regilauluteksti ning mahukaid saateartikleid. Lugeja saab ülevaate Muhu kihelkonna ajaloost (Kersti Lust), murdekeelest (Mari Kendla), regilaulude kogumisest (Kanni Labi ja Rein Saukas), regilaulude teemadest ja tüübigest, olulisematest laulikuteist (Kanni Labi) ning Muhu regiviisidest (Ingrid Rüütel). Taas saime kinnitust, et arhiivi talletatu avaldamine teadusväljaannetes on ülivajalik ning kogukonnale oluline – „Vana kandle“ Muhu köited pälvivad Muhu valla aasta teo tiitli.

Foto 13. Tekste raamatust „Novellmuinasjutud“ loeb Mirtel Pohla
Tartu Linnamuuseumis oktoobris 2025.

Maria Kilgi foto (ERA, DF 53709).

Foto 14. Väljaande „Vana Kannel“ esitlus Muhumaal detsembris 2025.

Enn Kalev Tartu foto (ERA, DF 53176).

Ideaaljuhul võiks kaastööliste saadetiste elutsüklil viia üsna varsti uurimuste ja tekstikogumikeni. Selles osas pole me olnud küll väga jõudsad, kuid lõppenud aastal saime kaastöölisi rõõmustada ühe kogumisvõistluse ainesest kasvanud trükisega – 2023. aasta kogumise „Minu saunalugu“ töödest ning varasemast teemaga haakuvast arhiivimaterjalist pani kirjanik ja folklorist Reeli Reinaus kokku kogumiku „Salviks sauna leilikene. Saunaga seotud uskumusi ja lugusid“ (toimetanud Kadri Tamm, kujundanud Siret Roots).

Ka järgmisse tegevusaastasse astub Eesti Rahvaluule Arhiiv sama põhimõttega – arhiivi töö sünnib koostöös kaastööliste, kogukondade ja partneritega. Järgmisel aastal hakatakse arhiivi vanust kirjutama kolmekohalisena. Arhiivi hing saab aga noorena püsida vaid kaastööliste abiga. **2026. aasta kogumisvõistlusi** on kaks. „Pärimus elus ja mälus“ kutsub märkama, kuidas pärimus toimib igapäevaelus ja enesemõistmises, eestvedajaks ERA peaarhivaar Kadri Tamm. Uurime, mida mõtlevad meie kaastöölised pärimusest ja selle talletamisest, mida nad ütleksid tänasele ja tulevasele kogujale. Kogumisvõistlus „Politseipärimus“ toimub koostöös Politsei- ja Piirivalveametiga. Kogume mälestusi, jutte ja tähelepanekuid politsei, korrakaitse ning igapäevase julgeoleku kohta, eestvedajaks ERA nooremteadur Kristo Villem. Mõlemad kogumisteemad kinnitavad, et rahvaluule ei kuulu ainult minevikku, vaid on oluline osa meie igapäevaelust enesest.

Risto Järv
risto.jarv@folklore.ee

Kadri Tamm
kadri.tamm@kirmus.ee

Kadri Vider
kadri.vider@kirmus.ee

Noppeid humanitaarteaduste aastakonverentsilt

„Tänapäevajutud kui rahvalikud uudised, arvamused ja avaliku diskursuse osad“ oli Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadurite Eda Kalmre ja Mare Kalda paneel Eesti humanitaarteaduste aastakonverentsil aprillis 2026. Paneel keskendus juttude moodustumisele, toimimisele, tõetsinguile ja tõlgendusviisidele. Nii teoreetiliselt kui empiiriliselt nauditavad käsitlused pakkusid vaadet tuulegeneraatorite rajamise vastuseisudele; Eestis 2025. aasta suve lõpus väidetavalt ringi liikunud suure kaslase lugudele; juba 19. sajandi keskpaigas ajakirjanduses avaldatud hoiatustele rahapetturite eest (peidetud varanduse juttude suure tekstikorpuse taustal) ning rahvusliku krimi- ja hirmudiskursuse loomisele kirjanike poolt.

Maili Pilt ja Siim Sorokin vaatlesid ettekandes „Tuulikud, rahvatervis ja narratiivne umbusk“ paar aastat kestnud teravaid reaktsioone, vaidlusi ja vastuseisu tuulikute ehitamisele maapiirkondadesse ja merre, kasutades narratiiviteoreetilist kontseptuaalset raamistikku, sealhulgas narratiivse ratsionaalsuse mõistet. Nende analüütilisteks tööriistadeks olid ka tundmuslik ja protsessuaalne tegevus, vastujutustamine (kontraploottimine) ning produktiivne umbusk, mis motiveerib tähendusloomepraktikaid.

Eda Kalmre teema oli „2025. aasta septembri puumapaanika Eestis kui kollektiivne meediamuistend“, milles ta käsitles selle linnamuistendi erinevaid tahke ja arengumudeleid kuni hääbumiseni, osutades taaskord, kui suurt osa mängib meedia kuulduste tekkimises ja levikus.

Mare Kalda pakkus teoreetilist raami aardemuistendite ja tegelikkuse vahetorkade kirjeldamiseks ning tutvustas esmakordselt Johannes Woldemar Jannseni 1851. aastal avaldatud õpetlikku juttu kui võrdväärset analoogi tänapäevastele petukõnede ja -skeemidele.

Anneli Mihkelev iseloomustas ettekandes „Kreutzwaldist Kivirähkini ja neist, kes vahepeal mäletasid“ eeposelooja ennemuistsete juttude ümber-
töötlusviise Andrus Kivirähki uues raamatus „Eesti rahva uued jutud“ (2025).

Vanema rahvapärimuse uuskasutusega seoses puudutati veel ajaloolise krimi-kirjanduse viljelejate Indrek Hargla loomingut ning Joel Jansi, kes kirjutab Rõngu kandi krimilugusid.

Korraldajate sõnul loob paneelis arutletu hea aluse pärimuse tänapäevaste suundumuste mõtestamiseks, näidates ühtlasi, kui põhjendatud on tähelepanu pööramine näiliselt uute ilmingute ajaloolistele taustadele.

Mare Kõiva
mare.koiva@folklore.ee

Rahvakunst tänapäevas – praktikad ja väljakutsed

Lundi Ülikool ning Rahvusvahelise Etnoloogia ja Folkloori Seltsi (SIEF) Rahvakunsti ja vernakulaarse loovuse töörühm korraldasid Gulli ja Nils Strömbömsi Sihtasutuse helde toetuse abil 23. ja 24. aprillil 2026 Lundi Ülikoolis rahvusvahelise konverentsi „Rahvakunst tänapäevas – praktikad ja väljakutsed“. Üritus jätkas 2024. aastal Splitis alanud teaduskohtumiste sarja, millele järgnes kolmest osast koosnev paneel SIEF 2025. aasta kongressil Aberdeenis.

Osalejad vaatasid uuesti üle akadeemilise terminoloogia, mis seondub rahva-kunsti, folklorismi, rahvapäraste kunstide, vernakulaarse kunsti, populaarsete kunstide jm nähtustega, tuginedes induktiivsetele tähelepanekutele ja juhtumiuuringutele etnoloogiast, kultuuriantropoloogiast ja museoloogiast. Pärast neid kolme viljakat sündmust suurepärase ettekannete ja mõttevahetustega plaanib Lundi Ülikool välja anda kogumiku, mis põhineb kolme konverentsi ettekannetel. Teose toimetajad on Jonas Frykman ja Björn Magnusson Staaf, ning eesmärk on avaldada raamat enne SIEF-i 2027. aasta kongressi Bolzanos.

Konverentsil käsitleti laia teemaderingi, mis hõlmas rahva- ja populaarkunsti, vernakulaarset loovust ning nendega seotud valdkondi. Alljärgnevalt on ettekannete lühiülevaade nende esitamise järjekorras.

Ágnes Fülemile

(ELTE Ülikool, Humanitaarteaduste Uurimiskeskus, Etnoloogia Instituut)

analüüsis protsesse 19. sajandist tänapäevani, käsitledes seda, kuidas kunstnikud tajusid ja kujutasid rahvaelu ja rahvakunsti ning kuidas need kujutised kujundasid arusaamu nii eliidi seas kui ka lõid nõudluse lugematutele keskpärastele teostele ja kitsile, mis levisid üha laiematesse ühiskonnakihtidesse.

Fruzsina Cseh

([ELTE Ülikool](#), [Humanitaarteaduste Uurimiskeskus](#), [Etnoloogia Instituut](#))

kirjeldas rahvakunsti ja rakendusliku rahvakunsti institutsionaliseerimise keerukust Ungaris sotsialistlikul ja postsotsialistlikul perioodil, hõlmates rahvapäraseid, rahvalikke ja folkloristlikke kunstivorme ning erinevaid folklorismi ilminguid. Selle tulemusena kujundas kvalifikatsioonisüsteem (rakendusliku) rahvakunstniku staatuse.

László Koppány Csáji

([Ungari Kunstide Akadeemia Kunstiteooria ja Metodoloogia Uurimisinstituut](#))

selgitas ajaloolise taastavastamise, eksperimentaalarheoloogia, kunstilise taasesituse (*reenactment*) ja nn (ajalooliste) traditsioonikandjate omavahelise seoseid Ungaris ning nende arusaamu rahvakunstist mikro- (indiviid), meso- (rühm) tasandil ja nende sotsiokultuurilises kontekstis.

Jonas Frykman ja Björn Magnusson Staaf

([Lundi Ülikool](#)) käsitlesid Rootsi suvemajade päritolu, ajalugu ja levikut ning seda, kuidas see üha laienev nähtus on sotsiaalsete muutustega vastastikmõjus kujundanud linna- ja maamaailmu. Lisaks said suvemajad 20. sajandi viimastel kümnenditel Rootsi kultuuri sümboolseks kujutiseks, mis on inspireerinud ka kaasaegset kunsti.

Nikolette Mackovicky

([Oxfordi Ülikool](#)) uuris poliitika ja rahvakunsti nüüdisaegsete vormide suhteid Slovakkias. Populistliku poliitika püüdlused rahvakunsti omastada on esile kutsunud mitmesuguseid vastureaktsioone, sealhulgas rahvakunsti kasutamise vahendina ning rahvalike tehnikate loova ümbermõtestamise sotsiaalse vastupanu vormina. Hägustades rahvakunsti ja kõrgkunsti piire on need väljendusviisid muutunud sotsiaalse kriitika vormideks.

Mare Kõiva

([Eesti Kirjandusmuuseum](#)) käsitles kultuurilise kompleksuse ja keskkonna vastastikust seotust Eestis. Ta tõi mitmeid näiteid igapäevaelu kultuurimuutustest, kus folkloristlike mustrite ja uuenduste dialektika on pidevalt kujunenud ja ümber kujunenud eri vormides, näiteks mänguasjades, nukkudes ja kaasaegse vaimsuse objektides.

Alfonsina Bellio

([École Pratique des Hautes Études](#), [EPHE-PSL](#), [Pariis](#)) tutvustas rahva-, populaar- ja popkunsti laia spektrit Lõuna-Itaalia äärealadel kui taasomastamise ilminguid: Calabria ajutiste taimsete rituaalkujude (*pupatze*) taassündi, Gerardo Sacco rakenduskunsti, mis tugineb antiik- ja rahvamotiividele, ning

Giuseppe Fata, Maria Simulacruse, Antonio Stallano jt rahvakunstist inspireeritud loomingut.

Anneli Palmsköld

(Göteborgi Ülikool) keskendus traditsioonilise tekstiili- ja käsitööloomingu ning tänapäevase koduse käsitöö (nt käsitsi kudumise) seostele, eeskätt küsimuses, mida teha ülejäänud lõngade ja kaltsuvaipadega. Suhtumist, mille kohaselt on loomine hoolimise väljendus, võib Rootsis kohata nii rahvakunstis kui ka nüüdisaegses käsitöös. Ühiseks nimetajaks on nii *DIY* (*do-it-yourself*) kui ka *DIT* (*do-it-together*).

Rasa Pranskevičiūtė-Amoson

(Vilniuse Ülikool) keskendus rahvusvahelisele uuele usuliikumisele (anastasiinlased), mis sai alguse Venemaal 1997. aastal romaanitsükli põhjal. Nad loovad looduses armuringe kui väljakujunenud, eklektilist ja teadlikult loodud traditsiooni, ammutades inspiratsiooni rahvakunsti elementidest ja esoteerilisest nüüdisaegsest vaimsusest. See subkultuurne „kujutletud põlisus” taas esitab midagi „rahvalikku”, mida pole kunagi olemas olnud.

Ewa Klekot

(SWPS Ülikool, Varssavi) käsitles rahvakudumiga seotud romantilise müüdi kujunemist. 20. sajandi alguses lõi poola kunstnik Eleonora Plutyńska koostöös külakudujaga uue kudumistiili. See kujunes kolme põlvkonna jooksul Podlaasia kohalikuks kaubamärgiks, samas kui kohalik traditsioon – mille Plutyńska oli kõrvale heitnud kui lihtsa, ent maitsetu stiili – kaotas populaarsuse ja hääbus.

30-minutilistele ettekannetele järgnesid 15-minutilised arutelud küsimuste ja kommentaaridega. Ettekanded innustasid elavat mõttevahetust ja refleksioone.

László Koppány Csáji
csaji.koppany@gmail.com

Kroonika

AKADEEMIILISES RAHVALUULE SELTSIS

28. mail esines seltsi pidulikul kõnekoosolekul Marju Kõivupuu (Eesti folkloristika preemia 2025) ettekandega „Harglast I. Harglata. Paigapärimus muutub maastikus Hargla kihelkonna näitel“. Kuulutati välja Eesti folkloristika preemia 2026. Tänavuse aastapreemia pälvis Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur **Liina Saarlo**. Žürii tõstis esile tema viimase kolme aasta tegemiste laia haaret, kõrget teaduslikku taset ning oskust kõnetada nii kohalikku ja rahvusvahelist teadlaskonda kui ka laiemat avalikkust. Eesti folkloristika aastapreemiat annab Akadeemiline Rahvaluule Selts koostöös Eesti Kultuurkapitali Rahvakultuuri sihtkapitaliga välja alates 2011. aastast. Preemia eesmärk on tõsta esile preemia saamisele eelnenud kolme aasta jooksul silma paistnud folkloristi tegevust. Aastapreemia komisjoni kuulusid 2026. aastal ARSi juhatusest Anastasiya Fiadotava, Katre Kikas, Mari-Liis Sini-laht, Enn Kalev Tarto ja Ell Vahtramäe. Hindamisel osalesid veel Pihla Maria Siim ja Ave Goršič.

EESTI RAHVALUULE ARHIIVIS

8.–10. aprillini toimunud II Eesti humanitaarteaduste aastakonverentsil „*Hic sunt dracones*. Humanitaarsed maailmad“ pidasid ERAst ettekanded Risto Järv („Tsensuur mütoloogiat kujundamas: „Finnische Mythologie“ tsenseerimisprobleemistikust“), Janika Oras („Pärimuse taaselustamine nõukogude kultuuripoliitika raamistikus: 1960. aasta rahvakunstiõhtu pulmastseen“), Lona Päll koos Riin Magnusega (TÜ) („Omailmade kohtumised: linnalooduse märkamine lugude kaudu“), Liina Saarlo, Mari Väina ja Kaarel Veski („Kuidas lugeda tundeid“), Kärri Toomeos-Orglaan („Kultuuride kokkupõrge? Setod kirjakultuuri lävel“), Astrid Tuisk („Mängud kui kohanemisevahend: laste loovus 1940.–1950. aastate Eestis“). Ühise posterettekandega „Avatud uurimisprotsess humanitaarteadustes: HUM andmelabor kui eksperimentaalne keskkond“ esinesid Kadri Vider, Kaisa Langer, Mari Väina ja Klaus-Amandus Jõgi (KM digikeskus).

10.–12. aprillini pidas Andreas Kalkun Birminghamis Briti slaavi ja Ida-Euroopa uuringute (BASEES) konverentsil ettekande Soome ja Nõukogude Eesti homoseksuaalsete meeste suhetest, toetudes KGB dokumentidele, tutvumiskuulustele ja mälestustele. Ettekanne oli paneelis, mis käsitles nõukogude-aegset kvääriajalugu Baltimaades.

11. aprillil toimus Tiigi Seltsimajas ukraina kevadrituaalide õpituba, mille korraldas Janika Oras koos Tartu ukraina lauluringiga *Nadiia* (Lootus). Olha Petrovych tutvustas kevadist rituaalset laulmist ja selle tähendusi, Janika Oras õpetas ukraina kevadisi rituaalseid laulumänge, Ülo Saaremõtsa ja Anne Märdimäe juhendamisel õpiti ukraina seltskonnatantse.

16.–18. aprillini toimus Soomes, Joensuu Ida-Soome Ülikoolis Laulupärandi tee („Singing Heritage Route“) assotsiatsiooni juhatusel kohtumine, kus kirjandusmuuseumi esindas Janika Oras. Kohtumise raames toimus **17. aprillil** Ida-Soome Ülikoolis avalik seminar „Kultuuriturism ja laulutraditsioonid“ („Cultural Tourism and Singing Traditions“), kus Janika Oras pidas ettekande Eesti laulupärandist ja kultuuriturismist. Lisaks toimus assotsiatsiooni koosolek ja nõupidamised.

17.–19. aprillini toimus Eesti Kirjandusmuuseumis HUM häkaton, kus osalesid tudengid, teadlased, tehnoloogiahuvilised ja loomeinimesed, et katsetada uusi viise kultuuripärandi ja teadusandmete kasutamiseks. ERAst olid korraldajad Kaisa Langer, Mark Mets, Olha Petrovych ja Mari Väina, teised korraldajad Mahendra Mahey (TLÜ), Kata Maria Metsar (ERM), Aare Tool (EMTA). Seitsmest osalenud võistkonnast tunnistati parimaks võistkond „Think Floyd“, mille üks liige oli ERA vanemteadur Inna Lisniak. Kirjandusmuuseumist löid andmentoritena kaasa veel Kadri Vider ja Marin Laak. Häkatoni korraldas Eesti teadus- ja kultuuriandmete digitaristu juures tegutsev humanitaaruuringute andmelabor, mida juhib Kaisa Langer.

18. aprillil esines Mia Marta Ruus Inglismaal Manchesteris naiste rolli traditsioonilisel laulmist käsitleval konverentsil („Women and Folk Song – the contribution of women to traditional folk song in Britain, Ireland, and elsewhere“) ettekandega Kuusalu suurest rahvalaulikust Mai Kravtsovist („Mai Kravtsov: Kuusalu's great runosinger's many faces in archives and research“).

21. aprillil jõudis kuulajateni Eesti Pärimusmuusika Keskuse taskuhäälingu „Regilaulu podcast“ kuues hooaeg kümne uue regilauluesitusega. Podcasti koostaja ja saatetekstide autor on Lauri Õunapuu, konsultandina osales Janika Oras.

23. ja 24. aprillil toimus kirjandusmuuseumis Tartu Ülikooli ja Eesti Kirjandusmuuseumi korraldatud konverents „Frontiers in Comparative Metrics V“, kus Kati Kallio, Janika Oras ja Mari Väina pidasid ühisettekande „From Runosongs

to Rhymes: Diversity and Relations of Metrical Systems in Finnic Oral Cultures“ („Regilauludest riimideni: Meetriliste süsteemide mitmekesisus ja suhted läänemeresoome suulistes kultuurides“). Mari Väina oli ka konverentsi üks korraldaja.

23. ja 24. aprillil toimunud 23. rakenduslingvistika konverentsil „Keel(eõpe) muutuv maailmas“ pidasid Mark Mets ja Kaarel Veskis koos Ene Vainikuga (Eesti Keele Instituut) ettekande „Eesti keele emotsioonisõnastik ja selle rakendamine tekstianalüüsis“.

23. ja 24. aprillil Norras Bergenis toimunud sõnaraamatute folklooriainesele pühendatud sümpoosionil („Collateral Data“) esines Risto Järv ettekandega leksikograafilistest lisandustest eesti varase usundi allikana („A National Epic Hero in the Margins of a Dictionary: Lexicographic Additions as a Collateral Ethnographic Source“).

23. aprillil osales Olha Petrovych veebiesinejana Mariupoli Riiklikus Ülikoolis Ukrainas konverentsil, mis keskendus kogukonnakeskse suuna väljakutsetele ülikoolihariduses („Прогромадський вектор університетської освіти у викликах сьогодення“) ettekandega „Kogukonna hääle digitaalne säilitamine sõjatingimustes: Ukraina–Eesti uurimisprojekti kogemus“ („Цифрове збереження голосу громади в умовах війни: досвід українсько-єстонського дослідницького проекту“), tutvustades Ukraina ja Eesti koostöös ellu viidud digitaalse folklooripärandi säilitamise projekti.

29. aprillil toimus Tartu Ülikoolis kultuuriteaduste instituudis järjekordne noorte kultuuriuurijate konverents „Noorte hääled“. ERAst esines Natali Ponetajev ettekandega „Vurr-sahkadi pillilood Eesti Rahvaluule Arhiivis“. Pika ajalooga iga-aastast konverentsi korraldavad ühiselt Tartu Ülikool, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjandusmuuseum ja Tartu Nefa Rühm. Konverentsi ERA-poolne korraldaja oli Helina Harend.

29. aprillil pidasid tippkeskuse Eesti juured Tartu Ülikooli avatud loengukursusel „Interdistsiplinaarne vaade Läänemere-äärsete maade asustusloole“ ühisloengu folkloorinähtuste dateerimise küsimustest („Pathways for Reconstructing the Past: Exploring the Temporal Depth of Folklore“) Mari Väina (ERA) ja Reet Hiiemäe (FO).

6. mail rääkisid Kadri Tamm ja Kristo Villem Vikerraadio saates „Huvitaja“ tänavustest kogumisvõistlustest „Pärimus elus ja mälus“ ning „Politseipärimus“. Saatejuht oli Krista Taim.

6. mail tutvustasid Andreas Kalkun ja Janika Oras koos Meel Valguga Värskas EMTA muusikakultuuri eriala tudengitele seto lauluemasid ja kirikupühade kombestikku.

6. ja 7. mail toimunud tippkeskuse „Eesti juured“ ja personaalmeditsiini tippkeskuse ühisel kevadkonverentsil tutvustas Mari Väina koos Anneli Poska (TTÜ) ja Kaarel Sikuga (TÜ) tippkeskuse uurimissuuna „Aeg ja ruum“ eesmäärke ja seniseid tulemusi.

9. mail toimus kirjandusmuuseumis Seto leelokooli kokkusaamine, kus Janika Oras õpetas seto mitmehäälseid laule.

10. mail kõneles Lona Päll koos geograaf Taavi Paega Vikerraadio saates „Teise mätta otsast“ maamärkidest ja laiemalt sellest, miks mõned paigad muutuvad sümboliteks ning kuidas nende paikade ümber tekkivate vastasseisudega toime tulla. Ülevaade arutelust on loetav ka teadusportaalil Novaator.

12. mail tähistati Tartus konverentsil „MSCA in Estonia: Strengthening Research through International Talent“ Marie Skłodowska-Curie tegevuste (MSCA) 30. aastapäeva, Olha Petrovych osales posterettekandega „Traditional Estonian and Ukrainian Folksongs: Comparative Corpus-Based Computational Analysis“.

13. mail esinesid Eesti Kirjandusmuuseumis seminaril „Emotsioonide arengumustrid Eesti kultuuris“ Kadri Vider („Meetodid ja andmestike ettevalmistus“), Mark Mets ja Kaarel Veskis koos Ene Vainikuga (EKI) („Emotsioonisõnastiku tutvustamine“), Taive Särg, Mark Mets ja Kadri Vider („Muusikaga seotud emotsioonide väljendamine sõnades“) ning Liina Saarlo, Kaarel Veskis ja Mari Väina („Emotsioonisõnavara regilaulukorpuses: kuidas lugeda tundeid?“).

15. mail määrati Eesti Rahvuskultuuri Fondi allfondi Kristjan Toropi 2026. aasta kogumisstipendiumi toimkonna (tantsujuhid Jaanus Randma ja Madli Teller ning ERAst Risto Järv, Janika Oras ja Kadri Tamm) koosolekul stipendiumid Tuuli Toropile vanaisa Kristjan Toropi pärandi korrastamise ja arhiivile üleandmise eest, Mall Noormetsale 2023. aasta Muhu pulma jäädvustuste arhiivile üleandmise eest ning Kristi Pumbole Igor Tõnuristi pärandi korrastamise ja kirjeldamise eest. Stipendiumid andis üle Eesti Rahvuskultuuri Fondi nõukogu esimees Olav Ehala Baltica pärimuspeol 6. juunil.

16. mail toimunud muuseumiööl „Öös on hääli“ Eesti Kirjandusmuuseumis koostasid Kadri Tamm, Olga Ivaškevits ja Jaan Tamm (KM digikeskus) näituse ERA salvestusvahenditest, Kadri Tamm viis läbi ringkäigu „Kogutud hääled rahvaluule arhiivist“. Kirjandusmuuseumi Lilla Daami kehastas Ave Gorši.

16. mail toimunud muuseumiööl „Öös on hääli“ korraldas Aavikute majamuuseum Saaremaal Kuressaares teemaõhtu „Öös on hääli ja meite ö-s on murret!“, Risto Järv kõneles Saaremaalt kogutud rahvajuttudest, milles on oluline osa linnu- ja teistel häältel.

18. mail Hiiumaal Kärđlas toimunud rahvusvahelisel äärealade rahvahuumori teemalisel seminaril („Folk humour and humour literacy on the outskirts“) esines ERAst Risto Järv ettekandega „Me räägime tõsistest asjadest, aga paneme asjad moodi“. Hiiumaa giidid oma huumoristrateegiatest. („„We talk about everyday things, but we tell them our way.“ Hiiumaa island guides on their humour strategies“). Seminari vaheajal tutvustas Helen Kõmmus osalejatele Hiiumaa rahvapille.

19. mail tutvustasid Kadri Tamm ja Astrid Tuisk salvestusvahendite näitust Tartu Mart Reiniku kooli 6. klassile.

22. mail toimus Tartus Heino Elleri Muusikakoolis Euroopa kultuuriteede programmi tutvustav seminar, mille käigus ühtlasi tähistati Laulupärandi tee ametlikku sertifitseerimist ühena Euroopa Nõukogu 52 kultuuriteest. Laulupärandi tee võrgustikus osaleb teiste seas ka Eesti Kirjandusmuuseum kui oluline eesti suulise laulutraditsiooni uurimise ja sellealase teadmise vahendamisega tegelev institutsioon. 22. mail toimunud seminaril tutvustasid laulupärandi teed Kristjan Raba Eesti Rahva Muuseumist ja Janika Oras Eesti Kirjandusmuuseumist, seto leelot esitas noorte leelokoor Mar'atsäuk.

26.–29. maini toimunud üleeuroopalise humanitaarteaduste digitalistu DARIAH (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities ehk DARIAH) aastakonverentsil tutvustas Kadri Vider enda, Mari Väina, Kaisa Langeri ja Klaus-Amandus Jõgi (KM digikeskus) posterettekannet, mis tutvustas ETKADi taristu koosseisus tegutseva humanitaaruuringute andmelabori HUMAL digihumanitaaria töövoogude kirjeldamise raamistikku („HUMAL: Building Participatory Digital Humanities Infrastructures Through Real Research Workflows“).

27. mail toimus ERA korraldatud Jazmina Cininase näituse „Mütoloogia ja materjali dialoogid. Balti pärimuslugude taassünd teisel pool maakera“ finissaaži raames kunstnikuvestlus: Cininasega vestles eesti kunstnik Kalli Kalde.

28. mail pidas Ave Goršič M. T. Rõlski nimelise Kunstiteaduse, Folkloristika ja Etnoloogia Instituudi loengusarja „Akadeemiline lektüür“ raames ettekande Eesti Rahvaluule Arhiivi sajandipikkusest teekonnast („Centennial Journeys of the Estonian Folklore Archives“). Ürituse korraldaja ja moderaator oli Inna Lisniak.

28. mail juhatasid Mia Marta Ruus ja Astrid Tuisk rahvamuusika ja -tantsude programmi Kõrveküla kooli 5. klassile.

28. ja 29. mail Tarass Ševtšenko nimelises Kiievi Rahvusülikoolis (Kiiev, Ukraina) veebis ja kohapeal toimunud konverentsil „Vaimult vaba, sõnadelt tugev“ („Free in Spirit, Strong in Word“) esines Inna Lisniak ettekandega

ukraina rahvalaulude digikorpusest ning muusika- ja kultuuripärandi arvutuslikust analüüsist („Цифровий корпус українських народних пісень: корпусні та цифрові підходи до дослідження музичної й культурної спадщини“). Inna Lisniak oli ka Eesti Kirjandusmuuseumi-poolne konverentsi kaaskorraldaja.

28.–30. maini esines Lona Päll Ameerika Ühendriikides, Illinoisi Ülikoolis Urbana-Champaignis 30. Balti Uuringute Edendamise Assotsiatsiooni (AABS) konverentsil „Diasporaad: sildade loomine rahvaste vahel“ ettekandega mobiilsuse ja keskkonnasuhte seosest („Re-Telling Place: The Role of Small Narratives in Making Sense of Change and Crises“), kus keskendus küsimusele, kuidas kohapärinus võiks toimida kohanemise mehhanismina olukordades, kus inimeste elukeskkond on radikaalselt muutunud.

30. mail viisid Janika Oras ja Mari Väina koos ansambliga Väike Hellero ja läti ansambliga Līgas pH3 Cēsises läbi õpitoa eesti ja läti vanema laulutraditsiooni ühisosast ja kokkupuutepunktidest, keskendudes eelkõige burdooniga lauludele.

1. ja 2. juunil osalesid Inna Lisniak ja Reet Hiimäe (FO) Pariisis rahvusvahelisel Euroopa Horisondi uurimisprogrammi võrgustumisüritusel (Net4Society Matchmaking Event for Horizon Europe Cluster 2), mis keskendus programmi klasteri „Kultuur, loovus ja kaasav ühiskond“ tulevastele projektikonkurssidele. Ürituse raames esinesid nad Eesti Kirjandusmuuseumi tutvustava lühiettekan­dega ning osalesid võrgustumiskohtumistel ja projektikonsortsiumide aruteludes.

2. juunil osales Andreas Kalkun Helsingis Sibeliuse akadeemia doktorandi Kukka Lehto doktorikontserdi „Tuonelaan ja takaisin“ komisjonis.

2. juunil oponeeris Andreas Kalkun Eesti Kunstiakadeemia kunstikultuuri teaduskonna kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituudis Birgit Tohteri magistritööd „ERKI soome-ugri ekspeditsioonide (1978–1988) uurimis- ja kogumiseetika läbi dekoloniaalse vaate“.

2. juunil oponeeris Astrid Tuisk Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudis eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas Asko Lüütsepa bakalaureusetööd „Linnaste silme läbi: kohapärinuslik uuring 5. klassi õpilaste seas“.

4. juunil viisid Natali Ponetajev ja Astrid Tuisk läbi rahvamuusika haridusprogrammi Vodja koolile.

6. juunil autasustati Tallinnas Eesti Lastekirjanduse Keskuses 34. Sten Roosi muinasjutuvõistluse parimaid. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi auhinna said Erik Jõers Miina Härma Gümnaasiumist (muinasjutt „Poiss, kes ei saanud millegagi hakkama“) ning Nora Eelmaa samast koolist

(„Miina ja mättamunad“). Žüriiliikme Risto Järve eriauhinnad said Emilia Rüütel Tallinna 32. keskkoolist („Segamini muinasjutud“) ning Miina Johanna Karolin (Johannese Kool ja Lasteaed, muinasjutt „Sündimata prints“).

6. ja 7. juunil toimus Soomes Oulus Põhjamaade Wikimedia kokkusaamine ja **8.–10. juunini** Oulu Löyly GLAM avatud kultuuri seminar. ERAst osales Enn Kalev Tarto, kes tutvustas ka kirjandusmuuseumi kogusid.

8.–10. juunini osales Janika Oras projekti CRIES („Laulmine kriisilukorras. Uurimus ühislaulmise olemuslikust mõjust ühiskondliku kriisi tingimustes Skandinaavias ja Baltimaades“, Horisont 2020 ERA-NET CHANSE) seminaril Taanis Aarhusi ülikoolis. Projekti liikmetega Taanist, Leedust, Lätist ja Eestist arutati ettevalmistatava ajakirjanumbri artiklite sisu ja täpsustati ühismonograafia plaane.

10. juunil pidas Mari Väina koos Kata-Maria Metsariga (ERM) ettekande „Humanitaaruuringute andmelabor HUMAL: tegevus ja õppetunnid“ Eesti Maaülikoolis DataCite Eesti korraldatud avatud teaduse päeval.

10.–12. juunini Hispaanias Guadalajaras Euroopa jutustamispaikade võrgustiku kohtumisel osales Risto Järv, kes tutvustas oma ettekandes eesti jutuvestmise traditsiooni minevikust tänapäevani. Töötubades arutati Euroopa jutuvestmisteede loomise võimalusi ja edasisi koostööplaane.

11. juunil Tartu Ülikooli ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühisel korraldusel toimunud seminaril „Lõunaeesti rahvaluule keel ja poeetika“ pidasid ERAst ettekanded Mari Väina („Lõunaeesti keel regilauludes“), Andreas Kalkun („Aleksandra Kooseri laulud. Elav ja muutuv pärimus“) ning Liina Saarlo ja Helina Harend („Trükistes ilmunud tallinnakeelsete laulude lõunaeesti-keelsetest tõlgetest regilaulukorpuses“). ERAst osales seminari korraldustoimkonnas Mari Väina.

13.–16. juunini toimunud ISFNRI (Rahvusvaheline Rahvajutu Uurijate Selts) konverentsil Islandil Reykjavikis pidasid ERAst ettekanded Ave Goršič folklooriarhiividest ökoloogilises teabediskursuses („Folklore Archives in the Ecological Knowledge Discourse“), Risto Järv metsast ja merest liminaalse ruumina eesti imemuinasjuttudes („Forest and Sea as Liminal Spaces in Estonian Fairy Tales“), Andreas Kalkun metafooridest, meetoditest ja inimsuhetest („Wild lianas and modest flowers: metaphors, methods, and human relationships“), Liina Saarlo sellest, kelle hää l kõneleb loodusest arhiivimaterjalides („Whose voices speak about the nature in the archive?“), Liina Saarlo ja Kärri Toomeos-Orglaan loomapärimusest muinasjuttude ja regilaulude korpuses („Sung or told? Animal lore in the corpora of fairy tales and runosongs“), Olha Petrovych ja Mari Väina võrdlevalt loomade esinemusest ja funktsioonidest ukraina ja eesti rahvalauludes („More-than-Human Worlds

in Folk Song: Animals in Ukrainian and Estonian Oral Tradition“), Mari Väina koos Kati Kallio (Soome Kirjanduse Selts) ja Anneli Poskaga (TTÜ) puude levikust läänemeresoome rahvalauludes ja looduses („Runosong Landscapes: Mapping Trees in Finnic Oral Poetry“). Mari Väina osales ka Sanita Reinsone kureeritud rahvaluulearhiive kui digitaristuid tutvustavas posterettekandes („Digital Infrastructures for Folk Narrative Research Mapping Northern European Resources“) koos teiste maade rahvaluule digikollektsioonide esindajatega. Liina Saarlo ja Olha Petrovych korraldasid paneeli „Arhiveeritud loodus“ („Archived Nature“). Lisaks oli Ave Goršič konverentsil seltsi laekuri ülesannetes, andes aastakoosolekul ülevaate seltsi 2025. aasta tegevustest ning osaledes juhtkomitee koosolekul.

16. juunil toimunud Eesti teadus- ja kultuuriandmete digitaristu ehk ETKADI koostööpäeval esinesid ERAst HUM andmelabori juht Kaisa Langer ja vanemtarkvaraarendaja Jaan Sokk, kes tutvustasid labori tegevust ning digikeskkonna arendusvisiooni. Kadri Vider osales Aija Sakova juhitud aruteluringis „E-varamu roll mäluasutuste väljal“ ning Mari Väina viis koos Pille Runneliga (ERM) läbi taristu sidususe ja mõõdikute töötoa. Koostööpäeva korraldasid Mari Väina, Kaisa Langer ja Kadri Vider.

17.–19. juunini Prantsusmaal Caenis toimunud luule statistilisele ja arvutuslikule uurimisele pühendatud võrgustiku Plotting Poetry üheksandal aastakonverentsil „Lahkheli ja dissonants“ („Discord and Dissonance“) pidas Mari Väina koos Kaarel Veskise ja Liina Saarloga ettekande regilaulu ja uuema laulu emotsioonikäsituste erinevusest („Dissonance Between Emotional Ontologies in Estonian Folk Poetry“).

21. juunil korraldas Janika Oras koos Tartu ukraina lauluringiga Nadiia ja Kärü Muuseumi juhataja Aljona Suržikovaga kogukondade kohtumise ja kontserdi Järvamaal Kärus, kus osalesid Tartu, Viljandi ja Pärnu ukraina kogukondade liikmed ning Kärü ja ümbruskonna inimesed. Janika Oras korraldas sündmusel ühislaulmist, valmistas ette repertuaari ja osalejatele jagatavad materjalid.

Risto Järv
risto.jarv@folklore.ee

Mari Väina
mari.vaina@kirmus.ee

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI FOLKLORISTIKA OSAKONNAS

16. märtsil avati Tartu Oskar Lutsu nimelise raamatukogu Annelinna harukogus näitus „Kanadas kasvanud. Lapsepõlv ja noorus Kanada eestlaste mälestustes“ („Childhood and Youth in the Memories of Estonian Canadians“). Näitus põhineb suuresti materjalidel, mis koguti 2021. aastal toimunud koolipärimuse kogumisvõistlusel, mille korraldasid Väliseesti Muuseum (VEMU)

Torontos ja Eesti Kirjandusmuuseum Tartus ning annab ülevaate Kanada eesti kogukonna laste ja noorte elust ning tegevustest alates paguluse algusaegadest kuni tänase päevani. Kogumisaktsioon ja näitus on pühendatud Toronto Eesti Seltsi Täienduskooli kauaaegse juhi Edgar Marteni (1920–2020) mälestusele.

Näituse kuraatorid on Piret Noorhani (VEMU), Liisa Nurme, Astrid Tuisk ja Piret Voolaid (Eesti Kirjandusmuuseum). Abilised: Kati Kiilaspea, Keila Kopvillum, Maiki Mürsepp (VEMU). Näituse valmimist toetas Eesti Haridus- ja Teadusministeerium üleilmse eestluse tegevuskava 2022–2025 väliseesti arhiivinduse valdkonna projektitoetuse kaudu.

23. märtsist 22. aprillini viibis Anastasiya Fiadotava teadusvisiidil Leuveni Katoliiklikusse Ülikooli.

Aprillist juunini olid osakonnas abiks mitmed praktikandid, kelle käe all edenes postkaartide projekt, valmisid veebikeskkonnad (keskkond kalendri pärimuse uuringute alal – rituaalne aasta ning udmurdi ja komi uued neljakeelsed veebilehed, prototüüp mütoloogia).

8.–10. aprillini Eesti Rahva Muuseumis ja Tartu Ülikoolis korraldatud Eesti humanitaarteaduste aastakonverentsil esindasid osakonda ettekandega Mare Kalda („Jutud peidetud varandustest: üksikjuhtumitest mudelolukordadeni“), Eda Kalmre („2025. aasta septembri puumapaanika Eestis kui kollektiivne meediamuistend“), Katre Kikas („Mälestusluuletused rahvaliku kirjalikkuse väljal“) ning Jaan Liira, Mare Kõiva ja Raivo Kalle ühisettekandega „Mesinik kui sotsiaal-ökoloogiliste suhete sõlmpunkt rohepöördelises maastikus“. Paneeelis „Inimese ja looduse vastastikmõjud ja transformatsioonid paljuliigilises maailmas“ (moderaatorid Mare Kõiva, Raivo Kalle ja Aivar Jürgenson) esinesid 9. aprillil Raivo Kalle („Metsloomast koduloomaks – mesilastesse suhtumise muutus metsast tarru teekonnal“), Aivar Jürgenson (ERM, „Kaukaasia eesti asunikud võõrast loodust kodustamas“), Kerri Kotta (EMTA, „Looduse kujutamise vormisemantilisest funktsioonidest klassikalises ja kaasaegses instrumentaalmuusikas“), Mare Kõiva („Kasside suhtlemine omavahel ja omanikega – mis on muutunud“) ja Aimar Ventsel („Loodus vihastab! Küttimise ja kalastamise libisevad piirid Venemaa Arktikas“).

12. aprillil pidasid Mall ja Reet Hiimäe Ähijärvel Karula rahvuspargi külastuskeskuses ettekande „Aasta lind, loom, kala ja puu“.

14. aprillil, Eesti Rahva Muuseumi 117. sünnipäeval tunnustas muuseum Oskar Kallase stipendiumiga akadeemik Mare Kõivat, rahvusvaheliselt mainekat folkloristi, kelle pikaaegne pühendunud ja uuenduslik tegevus eesti rahvausundi, mütoloogia ja nüüdisfolkloori uurimisel on jätnud tugeva jälje humanitaarteadustesse.

15. aprillil pidas Reet Hiemäe töörühma IUAES Commission on the Anthropology of Religion veebinaril „Religious healing, shamanism and intersectional agency“ ettekande „Healers, seers and intersectional religious agency“. Kuulati ka Agnieszka Podolecka (University of Warsaw, Warsaw, Poland / University of Free State, Bloemfontain, South Africa) ettekannet „Southern African forms of healing-divining as part of global shamanism“. Diskussandina astus üles Mare Kõiva.

16.–20. aprillini viisid Natalia Ermakov, Nikolai Anisimov ja Nikolay Kuznetsov Kasahstanis läbi etnograafilisi välitöid mordvalaste, udmurtide ja tatarlaste kogukondades.

21. aprillil rääkis Mare Kõiva Eesti Rahva Muuseumi huvilistele Eesti koleelukatest.

21.–26. aprillini osales Natalia Ermakov XVIII Orazbajevi lugemistel Al-Farabi Kasahhi Rahvusülikoolis (Almatõ, Kasahstan), kus tutvustas ettekandes „Mordva (ersa) materjalide kogud Eesti arhiivides ja tänapäevased välitööd Mordva Vabariigis“ Eesti arhiivides talletatud ersa kultuuripärandit ning analüüsis selle seoseid tänapäevaste välitööde tulemustega Mordva Vabariigis.

23. ja 24. aprillil korraldasid Lundi Ülikool ja SIEF-i rahvakunsti ja vernakulaarse loovuse töörühm Gulli ja Nils Strömbomi fondi heldel toetusel Lundi Ülikoolis rahvusvahelise konverentsi pealkirjaga „Rahvakunst tänapäeval – praktikad ja väljakutsed“ („Folk art in contemporary society – practices and challenges“). Mare Kõiva esines teemal „Toy landscapes“, käsitledes kultuurilise komplekssuse ja keskkonna vastastikust seotust Eestis.

23. ja 24. aprillil pidas Anastasiya Fiadotava koos Guillem Castañar Rubioga (Tallinna Ülikool) Tallinna Ülikooli töötoas „Humour Matters: Laughter and Democracy“ loengu „How and why we study humour“.

27. aprillil korraldas osakond SIEFi töörühma The Ritual Year veebinari „Ritual and Festive Environmental Relationality in Ibero-American Mountain Regions“.

27. aprillist 7. maini pidas Reet Hiemäe Tartu Ülikooli rahvatervishoiu õppe-ooli aine „Meditatsiooniteooria ja -eetika“ raames kümme loengut teemal „Maailmavaatelised erinevused meditsiinieetika kontekstis“.

29. aprillil pidas Reet Hiemäe tippkeskuse Eesti Juured veebikursusel „An interdisciplinary perspective on the settlement history of the Baltic Sea area“ ettekande „Pathways for Reconstructing the Past: Exploring the Temporal Depth of Folklore. Some Case Studies and Multidisciplinary Research Configurations“.

4.–6. maini osales Natalia Ermakov MARIO programmi (*Minorities, Accountability, Rights, Independence and Organisational Development*) tippkohtumisel Brüsselis ning esines peapaneelis ettekandega Eestimaa Rahvuste Ühenduse ja Eesti Kirjandusmuuseumi koostööst Eestimaa Rahvuste Foorumi korraldamisel.

8. ja 9. mail osales Reet Hiiemäe ettekandega „From witches’ flights to travelling lakes: Lessons from mythological journeys for coping with modern crises“ Tallinna Ülikoolis rahvusvahelisel konverentsil „Journeying Between Thresholds and Metamorphoses“.

9. mail pidas Reet Hiiemäe jutuvestmisfestivalil Ööbikuööd 2026 Viimsi vabaõhumuuseumis ettekande „Hingeipiinast hingerahuni: hingehädade kujutamisest eesti pärimuses“.

13. mail korraldas Anastasiya Fiadotava Haridus- ja Teadusministeeriumi teadus- ja arendusprojekti (EKKD-III5) raames Eesti Kirjandusmuuseumis seminari „Emotsioonide arengumustrid Eesti kultuuris“. Osakonda esindasid Mare Kalda ja Maris Kuperjanov ettekandega „Emotsioonirohked mudelolukorrad jutumaailmades ning üllatunud uurija“.

14.–16. maini viibis Mare Kõiva lähetuses Lätis, kus osales Eesti ja Läti naisakadeemikute kohtumisel, kus olid arutusel strateegiline koostöö, soorollid akadeemilises keskkonnas ja põlvkondade vahetus.

19. mail Kärdlas Hiiumaa Muuseumis korraldatud (peakorraldaja Anastasiya Fiadotava) folkloristika osakonna rahvusvahelisel seminaril „Rahvahuumor ja huumorikirjaoskus äärealadel“ / „Folk humour and humour literacy on the outskirts“ osalesid viie riigi teadlased.

Osakonda esindasid ettekandega Piret Voolaid („Hiiu humor: Looking at tricksters through a distorted mirror“), Liisi Laineste („They are human, after all: Hiiumaa in Estonian ethnic jokes“), Anastasiya Fiadotava („Making fun of Belarusian periphery: Similar scripts, new targets and settings“), Sergey Troitskiy („‘Moscow is more visible from the pine tree’: The cultural reputation of the Poshekhonians“).

21. mail, vadjalaste kevadisel maahinguspäeval maaentsäü, kuulutati Eesti Keele Instituudi teatel välja tänavused Ilmapuu auhinna laureaadid. Hõimurahvaste programmi Ilmapuu auhinna pälvisid tänavu kaks Eestis elavat silmapaistvat soome-ugri kultuurikandjat – vadjalane Ekaterina Kuznetcova ja komi Nikolay Kuznetsov (TÜ/Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond), hinnatud teadlane, tõlkija ja õpetaja, kelle töö hoiab ja vahendab komi keelt ja kultuuri ning tugevdab soome-ugri rahvaste vahelisi sidemeid.

21. ja 22. mail pidas Anastasiya Fiadotava koos Saša Babič'iga (ZRC SAZU) Tartu Ülikoolis konverentsil „Critical Turns in Conspiracy Theory Studies“ ettekande „Chemtrails conspiracy theories in memes“.

22. mail kohtusid Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja akadeemik Mare Kõiva ja Eesti Kirjandusmuuseumi teadur Sergey Troitskiy Jerevanis Eesti Vabariigi erakorralise ja volitatud suursaadikuga Armeenias Marge Mardisalu-Kahariga. Kokku lepidi mõningates ühisprojektides Eesti Vabariigi saatkonna ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vahel. Suursaadik väljendas valmisolekut soodustada Eesti-Armenia teadus- ja kultuurisidemeid.

22.–24. maini osalesid Katre Kikas, Mare Kõiva ja Sergey Troitskiy Jerevanis konverentsil „Y-Spaces“, mille korraldas Yerevan Center for International Education – YCIE ja mille kaks sektsiooni olid meie teadlaste korraldatud: „Memory Management: The Practices of Managing Memoryscapes...“ korraldajad olid Mare Kõiva ja Katre Kikas; „Borders in Action: Concepts in Practical Application“ korraldas Sergey Troitskiy.

27. maist 8. juunini külastasid Eesti Kirjandusmuuseumi direktor Piret Voolaid ja Tartu Ülikooli folkloristika magistrant Liisa Nurme Väliseesti Muuseumit Torontos. Pikalt planeeritud visiidi põhieesmärk oli avada 3. juunil Tartu Kolledžis näitus „Kanadas kasvanud: lapsepõlv ja noorus Kanada eestlaste mälestustes“ (kuraatorid Piret Noorhane, Liisa Nurme, Astrid Tuisk ja Piret Voolaid). Külastati ka ehitusjärgus rahvusvahelist Eesti keskust, ajalehe Eesti Elu toimetust, Eesti Baptisti Kogudust ja käidi kaemas endist Eesti Maja.

29. mail esines Mare Kõiva Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi kevadisel ettekandekoosolekul „Kutsumuse ja elukutse usundilised mõõtmed“ ettekandega „Filosoof, õpetaja, kirjamees? Aleksander Heintalu 85 ja Gunnar Aarma 110“.

1. ja 2. juunil osalesid Inna Lisniak ja Reet Hiimäe Pariisis üritusel Net4Society Matchmaking Event for 2026 Cluster 2 calls EKM tööd ja ressursse tutvustava ettekandega.

6. juunil tutvustas Natalia Ermakov rahvusvahelise Baltica festivali raames Tallinnas töötoas „Pärandi maitset“ ersa ja mokša rahva kultuuripärandit ning traditsioonilist toidukultuuri maitsete ja lugude kaudu.

8. juunil ilmus ERR Novaatoris Airika Harriku intervjuu Reet Hiimäega „Kriisikommunikatsioonil on katkumuistenditest mõndagi õppida“ (<https://novaator.err.ee/1610049439/kriisikommunikatsioonil-on-katkumuistenditest-mondagi-oppida>).

11.–13. juunini osales Reet Hiimäe ettekandega „Memories and images of maritime piracy in Estonian folklore“ konverentsil „Travellers of the

Sea – Conference on Maritime History, Marine Archaeology and Ethnology“ (Turu–Helsinki–Tallinn).

11.–14. juunini pidas Natalia Ermakov Haapsalus noorte suvekoolis „Identiteet LAB“ Erasmus + projekti raames loengu „Identiteedi tiivad: teekond iseenda ja oma juurteni“.

13.–16. juunini Islandil Reykjavíkis toimunud rahvusvahelisel rahvajutu uurijate vahekonverentsil „Loodus narratiivides“ („Nature(s) in Narrative“) esindasid osakonda ettekannetega Mare Kalda („Nature-related experience stories as part of a hobby group’s shared tradition“); Katre Kikas („Nature as a co-creator in the nature-trail guestbooks in Estonia“); Anastasiya Fiadotava ja Liisi Laineste (ühisettekanne „„Yes“ to witty cultural references, „no“ to wordplay: Humour mechanisms in climate change memes“); Reet Hiiemäe („Nature as an ally: The role of nature in mapping survival in Estonian plague legends“); Mare Kõiva („The Sheep in Baltic Finnic Traditions“); Andrus Tins („Hunters’ Narratives in Estonian Folklore as Reflection of Human–Non–Human Entanglement“).

Mare Kõiva oli ka kahe paneeli kaaskorraldaja: koos Maria Palleiroga konverentsi 1. päeval paneel P34 uusanimismist ning konverentsi viimasel päeval P39 taimedest ja loomadest rituaalses kontekstis. Katre Kikas ja Hanne Pico Larsen koostasid 15. juuniks huvitava kava, kus esinejad vaagisid loodusest kirjalikult jutustamist.

20. juunil andis Reet Hiiemäe intervjuu võrdlevast mereröövlipärimusest Kuku Raadio saatele „Meretund“, saatejuht Vallo Kelmsaar.

27. juunil esitasid Reet Hiiemäe ja Andrus Tins Lähtel Tõge loovusfestivalil teaduslik-muusikalise performance’i „Ürghärja mörin“, mis käsitles muinaspiimanduse interdistsiplinaarset uurimist.

24. juunil rääkis Reet Hiiemäe „Vikerhommikus“ sellest, kui oluline on jaanipäev maailmas, mismoodi tähistatakse näiteks Brasiilias jaanipäeva ning kuidas erineb see Eesti jaanipühadest. Saatejuhid Sandra Saar ja Kadri Põlendik (<https://vikerraadio.err.ee/1610062082/intervjuu-8-10-reet-hiiemae>). ERR Novaator avaldas Reet Hiiemäega intervjuu „Lõke kuulub pööripäevapidustuste juurde peaaegu kõikjal maailmas“ (<https://novaator.err.ee/1610061163/loke-kuulub-pooripaevapidustuste-juurde-peaaegu-koikjal-maailmas>).

29. juunil toimus Tartu linna päeva raames Tartu Ülikooli Lossi tänava õppehoones näitusel „Kanadas kasvanud. Lapsepõlv ja noorus Kanada eestlaste mälestustes“ kuraatorituur ning vestlusring, milles osalesid Välisest Muuseumi peaarhivaar Piret Noorhane, Eesti Kirjandusmuuseumi direktor Piret Voolaid ning Eesti Kirjandusmuuseumi haridusjuht ja nooremteadur Astrid Tuisk.

29. juunist 1. juulini korraldas Sergey Troitskiy koostöös Poola, Leedu ja Saksa-maa teadlastega Tartus konverentsi „Kunstipraktikad esteetika ja võimu vahel: propaganda, mobilisatsioon ja vastupanu / Artistic Practices between Aesthetics and Power: Propaganda, Mobilization, and Resistance / Художественные практики между эстетикой и властью: пропаганда, мобилизация, сопротивление / Praktyki artystyczne między estetyką a władzą: propaganda, mobilizacja i opór“. Mare Kõiva pidas ettekande „Experiments and Borders: Estonian Folklorists in the Field“.

30. juunist 3. juulini osales Piret Voolaid Tallinnas ja Narvas toimunud BaltHerNeti XIII suvekoosis „Väliseesti kultuuripärand võõrsil. Piiririik“ ja pidas ettekande „Minuga on eakohaselt hästi! Väliseestlaste elusügis Kanada kogukonna näitel“.

Osakonna seminarid

Seminare toetab Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3, nende toimumise tagab Mare Kalda.

6. aprillil tähistati folkloristika osakonna seminarisarja üritusega oma koostööpartneri Tartu Tähetorni Ringi 30. sünnipäeva. Ringi ajaloo ja tegemistest rääkis Andres Kuperjanov. Vaadata oli *pop-up* näitus astronoomiateemalistest väljaannetest ja taevakaartidest.

30 aastat ilmumahakkamisest täitus ka meie ajakirjadel Mäetagused ja Folklore: Electronic Journal of Folklore, mille autorite hulgas on palju nimekaid astronome ja astronoomiahuvilisi.

20. aprillil pidas Mare Kõiva ettekande „Väikese teadusharu agentsus suuremate distsipliinide vahel“.

27. aprillil pidas Karilatsi Vabaõhumuuseumi juhataja, ajaloolane Kersti Liloson ettekande „Hobusevargused Põlva kihelkonnas 19. sajandi lõpul“.

5. mail esines Ian Gwin Helsingi ülikoolist: „Näkinge tsükkel: vetehaldjad ja nende transfiguraalsus muinasjuttudes“ („The Mermaid Cycle: Water-spirits and Transfigurality across Fairy Tale Genres“). Ta tutvustas oma kirjutamisjärgus dissertatsiooni seda osa, mis selgitab vetehaldjanarratiivide ja 19. sajandi kirjanduslike muinasjuttude seoseid.

1. juunil pidas Kairi Jets ettekande „Abstraktne õudus ehk õõvast fiktsioonis ja dokumentalistikas“.

Asta Niinemets
asta.niinemets@kirmus.ee

TARTU ÜLIKOOLI EESTI JA VÖRDLEVA RAHVALUULE OSAKONNAS

8.–10. aprillini toimus Eesti Rahva Muuseumis ja Tartu Ülikoolis Eesti humanitaarteaduste aastakonverents.

8. ja 9. aprillil esinesid paneelis „Surelikkus, elu lõpp, surm ning sellealane kirjaoskus“ Madis Arukask (TÜ, „Surma ja surmajärgsuse kollektiivsed aspektid rituaalse nutmise näitel“), Piret Paal, Helgi Kolk ja Allan Kährlik (TÜ, ühisuurimus „Palliatiivravi hariduse kvaliteet: väljakutsed ja vajadused“); Marju Kõivupuu (TLÜ, „Tuhastusmatus 20. ja 21. sajandi Eestis – traditsiooni konstrueerimine, mõtteviisi(de) muutumine“).

8. aprillil kuulati paneelis „Lõunaeesti maailm(ad)“ Tiiu Jaago (TÜ) ettekannet „Lõuna-Eesti pere ajalugu: lähivaade ühiskonna arengule 18. sajandist 20. sajandi keskpaigani“.

9. aprillil pidasid Jaanika Kingumets, Pihla Siim, Keiu Telve, Sigrid Kaasik-Krogerus paneelis „Kaasavad meetodid inimkogemuse mõistmiseks muutuv ruumis“ ühisettekande „Kaasavad meetodid noorte täiskasvanute elatud kodakondsuse uurimiseks Soome ja Eesti sillal“. Paneelis „Inimese ja looduse vastastikmõjud ja transformatsioonid paljuliigilises maailmas“ (moderaatorid Mare Kõiva, Raivo Kalle ja Aivar Jürgenson) esinesid Raivo Kalle (EKM FO, „Metsloomast koduloomaks – mesilastesse suhtumise muutus metsast tarru teekonnal“), Aivar Jürgenson (ERM, „Kaukaasia eesti asunikud võõrast loodust kodustamas“), Kerri Kotta (EMTA, „Looduse kujutamise vormisemantilisest funktsioonidest klassikalises ja kaasaegses instrumentaalmuusikas“), Mare Kõiva (EKM FO, „Kasside suhtlemine omavahel ja omanikega – mis on muutunud“) ja Aimar Ventsel (TÜ, „Loodus vihastab! Küttimise ja kalastamise libisevad piirid Venemaa Arktikas“).

10. aprillil, konverentsi viimase päeva hommikupoolikul esines Risto Järv (EKM ERA) paneelis „Maailmapildi loomine 17.–19. saj Eesti- ja Liivimaa haridusasutustes“ ettekandega „Tsensuur mütoloogiat kujundamas: „Finnische Mythologie“ tsenseerimisprobleemistikust“.

10. aprillil esinesid eripaneeli „Tänapäevajutud kui rahvalikud uudised, arvamused ja avaliku diskursuse osad“ istungil Anneli Mihkelev (TLÜ, „Kreutzwaldist Kivirähkini ja neist, kes vahepeal mäletasid“), Siim Sorokin ja Maili Pilt (TÜ, „Tuulikud, rahvatervis ja narratiivne umbusk“), Mare Kalda (EKM FO, „Jutud peidetud varandustest: üksikjuhtumitest mudelolukordadeni“), Eda Kalmre (EKM FO, „2025. aasta septembri puumapaanika Eestis kui kollektiivne meediamuistend“).

Paneelis „Emotsioonid ja ajalugu – struktuurid, režiimid, kogemused“ esinesid Liina Saarlo, Mari Väina ja Kaarel Veskis (kõik EKM ERA): „Kuidas lugeda tundeid“.

Paneelis „Kestlikkuse humanitaaria: argipraktikad, kultuuripärand ja ühiskondlikud muutused“ pidasid ettekande „Mesinik kui sotsiaal-ökoloogiliste

suhete sõlmpunkt rohepöördelises maastikus“ Jaan Liira (TÜ), Mare Kõiva ja Raivo Kalle (mõlemad EKM FO).

Lastekultuuri nüüdisaegses meediamaaailmas vaatlevas paneelis esines Astrid Tuisk (EKM): „Mängud kui kohanemisvahend. Laste loovus 1940.–1950. aastate Eestis“.

29. aprillil korraldati Tartu Ülikoolis igakevadine noorte kultuuriuurijate konverents „Noorte hääled“, mille avas Ülo Valk. Esinesid Hella Õitspuu („Kahe Karksi lauliku isiklik suhe laulmisega arhiiviainese põhjal“), Natali Ponetajev („Vurr-sahkadi pillilood Eesti Rahvaluule Arhiivis“), Teele Saulep („Lindudega seotud ended Virumaal ise kogutud lugude ja arhiiviainese põhjal“), Eno Roosi („Häaletamislood, nende vorm, fookus ja tegelaste sugu 2000/2001. aastal Eestis kogutud arhiiviainese põhjal“), Laura-Liisa Tõldsepp („Naishühandi kuju eesti pärimuses ja kirjanduses“), Ulvi Karu („Ukraina sõja järgselt Naiskodukaitsega liitunud motivatsioon ja valmisolek riigikaitseks“), Viktoriya Kisseleva („„Humour in crisis“ dissertation sample“), Ruibo Zhang („Tarot Practice in the Contemporary Context: Vernacular Knowledge, Anxiety, and Reconstruction of Identity“), Katherine Emily Rumin („Seto leelo and Podserednee/Belgorod oblast singing traditions compared from the perspective of the 1–3 semitone scale“), Abhirup Sarkar („Invisibility: The Secret, The Sacred, and Everything In-Between“), Yifan Zhang („Exit as Everyday Practice in the Chinese 6B4T Feminist Community“). Korraldajad: Tanel Torn, Kristel Kivari, Ilona Piirimägi, Piibe Nõmm, Helina Harend, Marie Kurs ja Liisa Helena Timmerman.

21. ja 22. mail toimus Tartu Ülikoolis rahvusvaheline konverents „Critical Turns in Conspiracy Theory Studies“, kus osales üle 70 teadlase enam kui 15 riigist. Tegemist oli kolmanda iga-aastase konverentsiga, mida korraldab CONNOR (Nordic Network of Conspiracy Theory Research) – 2023. aastal loodud vandenõuteooriate uurimise Põhjamaade võrgustik. 2026. aastal oli võrgustiku juhtimine Eesti ülesanne CONNOR-it juhatas Tartu Ülikooli folkloristika professor Anastasiya Astapova. Varasemad konverentsid on toimunud Lundi ja Kopenhaageni ülikoolis ning järgmine kohtumine leiab aset Reykjavíkis Islandi Ülikoolis.

29. mail esinesid Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi kevadisel ettekandekoosolekul „Kutsumuse ja elukutse usundilised mõõtmed“ Ain Riistan („Piibli-tõlked ja piiblitõlkijad teaduse, kultuuri ning religiooni lõikepunktides“), Atko Remmel ja Tõnno Jonuks („Uususundist pärandieksperdik“), Anne Kull („*Homo viator*: kas turististki võib saada palverändur – ja vastupidi?“), Mare Kõiva („Filosoof, õpetaja, kirjamees? Aleksander Heintalu 85 ja Gunnar Aarma 110“), Kristel Kivari („Eneseareng ettevõtjaks: vaimne kogukond ja *co-working*“) ja Helena Pruul („Eneseleid loodusest. MTÜ Sümbioosis, Eesti Ökokogukondade Ühendus“).

11. juunil toimus TÕ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse seminar „Lõunaestli rahvaluule keel ja poeetika“, kavas olid ettekanded rahvaluule keele eripäradest. Esinesid Mari Väina („Lõunaestli keel regilauludes“); Eva Saar („Folkloorimärgendiga sõnavarast „Seto sõnaraamatus““); Andreas Kalkun („Aleksandra Kooseri laulud. Elav ja muutuv pärimus“); Marju Kõivupuu („Jaan ’tull’ kullast kondu mööda... Võrukeelne maastikusõnavara: poeetiline ja geograafiline“); Sulev Iva („Keelelidseq lõvvüq Kirsi Ello raamatust“); Kristi Ilves, Alli Laande, Karl Pajusalu, Triin Todesk ja Marili Tomingas (ühisettekanne „Mulgi rahvalaulude keele eripäradest“); Enn Ernits („Kraasna rahvalauludest ja nende keelest“); Urmas Kalla („Kolmõ keele maajagaminõ. Kiräkeleq ja Kanepi rahvakiil Johann Väggi kirjapantuin jutussin 1890–1894“); Liina Saarlo ja Helina Harend („Trükistes ilmunud tallinnakeelsete laulude lõunaestlikeelsetest tõlgetest regilaulukorpuses“).

13.–16. juunini Reykjavíkis toimunud ISFNRI tavapärasel vahekonverentsil „Loodus narratiivides“ esindasid ülikooli Madis Arukask („The maiden and the love-leaf: Desire and the demonic plant in a Seto folk song“), Alevtina Solovyeva („Lords of the earth and water in Mongolian eco-cosmology and socio-political environment“). Margaret Lyngdoh oli paneeli P05 korraldaja ning pidas seal ettekande „Multiple Realities among Indigenous Communities of Northeast India as Mediated through Magical Traditions“.

Seminarisarjas „Folkloor ja sõbrad“

22. aprillil kuulati Alevtina Solovyeva (Tartu Ülikool) ettekannet „Eskatoloogia ja ettevõtlus tänapäeva Kesk- ja Sise-Aasias“.

6. mail esines Joni Matias Haikonen (Tartu Ülikool): „Läbimurre elu lõpu medikaliseerimise muinasjutust: kus kohtuvad neuroteadus ja vaimulik hool“.

20. mail kuulati Corneliu Pintilescu (Rumeenia Teaduste Akadeemia, Cluj-Napoca) ettekannet „Noored hilissotsialistlikus Rumeenias ja 1989. aasta revolutsioon: isiklikud kogud ja suulised tunnistused“.

Kaitstud doktoritöö

Tenno Teidearu kaitses 26. juunil etnoloogia erialal doktoritööd „Crystals as Significant Materials in New Spirituality: Materiality, Embodiment, and Commerce“ („Kristallid kui tähenduslikud materjalid uues vaimsuses: materiaalsus, kehalisus ja kaubandus“). Juhendajad: prof. Ene Kõresaar (Tartu Ülikool), kaasprof. Laur Vallikivi (Tartu Ülikool), vanemteadur Aivar Jürgenson (Eesti Rahva Muuseum), oponeeris dr. Susannah Crockford (Exeteri Ülikool).

Kaitstud magistritöö

Auli Auväärt kaitses 2. juunil etnoloogia, folkloristika ja rakendusantropoloogia magistriõppekavas tööd „Parandamise tähendustest Jaapanis“. Juhendajad olid Tenno Teidearu ja professor Ülo Valk, oponent Kairi Jets.

Kaitstud bakalaureusetööd

Saskia Ehin kaitses 2. juunil folkloristikas bakalaureusetööd „Nimevahetuse seosed identiteediga: identiteediteooriad ja nimevahetajate tõlgendused“. Juhendaja Elo-Hanna Seljamaa, oponent Pihla Maria Siim.

Asko Lüütsepp kaitses 2. juunil folkloristikas bakalaureusetööd „Linn laste silme läbi: kohapärimuslik uuring 5. klassi õpilaste seas“. Juhendaja Elo-Hanna Seljamaa, oponent Astrid Tuisk.

News in Brief

URMAS SUTROP 70

Mare Kõiva writes about the contribution to Estonian cultural history of the multi-faceted keeper of culture and language.

ON CONTRIBUTIONS TO AND COOPERATION WITH THE ESTONIAN FOLKLORE ARCHIVES IN 2025

The two new topics for collection of the Estonian Folklore Archives in 2025 were „Container gardening“ and „The Guest Book in narratives and as an object“; a cooperative regional project was continued, entitled „Narratives of Place from Tartu, Ülejõe, Raadi and Kvissental“. The archive's contributors' day took place in Tartu on 27 March 2026. The highest recognition of contributors, the collection prize of the President of the Republic was awarded to four consistent and devoted contributors: Tiit Birkan, Mare Hallop, Meeli Lehis and Tuuli Reinsoo.

Risto Järv, Kadri Tamm and Kadri Vider provide an overview of the collection competitions and contributions.

SNIPPETS FROM THE ANNUAL HUMANITIES CONFERENCE

Mare Kõiva writes about the Annual Conference of Estonian Humanities held in April 2026.

FOLK ART IN THE CONTEMPORARY – PRACTICES AND CHALLENGES

László Koppány Csáji provides an overview of the international conference „Folk Art in the Contemporary – Practices and Challenges“ organised at the University of Lund (Sweden) on 23–24 April.

CALENDAR

A brief summary of events in Estonian folkloristics from April to July 2026.

Kaastöö

JUHENDID KAASTÖÖKS

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahva-usundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Artiklite avaldamise eest tasu ei küsita.

Ootame

teadusartikleid (10–30 lk, 1 normlehekülg 1800 tähemärki koos tühikutega) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;

rakenduslikke artikleid (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;

ekspertide kommentaare artiklite juurde;

osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid;

raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;

lühimuudiseid (1–2 lk) – lühimuudiseid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb lühike autorituvustus, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).

Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resümee.

Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.

Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.

Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.

Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed. Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Sternglaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

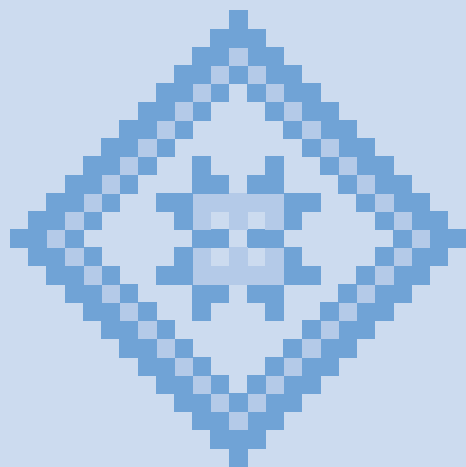
Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.

Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi. Fotodele lisada allkiri, pildistamise aeg ja foto autori nimi. Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.

Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (copyright) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

- ✳ **Tiit Hennoste.** Raamat ja lugeja (5)
- ✳ **Kaspar Kolk.** 1525. aasta Liivimaa keeltes trükised Euroopa raamatuloolisel taustal (25)
- ✳ **Aivar Põldvee.** Masingu lugemismasin (59)
- ✳ **Ave Pill.** Mihkel Jürgens ja Juhan Kangur – kaks 19. sajandi suurt eesti raamatusõpra (77)
- ✳ **Kärri Toomeos-Orglaan, Liina Saarlo.** Lugemise järgi rahvaluuletekstides (97)
- ✳ **Katre Kikas.** „Tuhat tänu saadetud raamatute eest!“. Matthias Johann Eiseni kaastööliste kirjad kui raamatuloo allikad (119)
- ✳ **Ilmar Vaaro.** Kirjastus Loodus lugejaid peibutamas (139)
- ✳ **Laurent Sébastien Fournier.** Aja kultuurilised käsitlused ja vaade katastroofimõtlemisele (155)
- ✳ **Kaisa Langer.** HUM häkaton 2026: loovad lahendused kultuuripärandi kasutamiseks ja vahendamiseks (167)
- ✳ **Ljudmila Jamurzina.** Marid ja mari kogukond Eestis (177)

<https://folklore.ee/tagused>

Esikaas: Koduõpetuse stseen Otto Wilhelm Masingu aabitsa (1795) esilehelt.
See on vanim kujutis raamatust ja õppimisest eesti talutares. Loe lähemalt alates lk 59.